CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 84 | Subject: [illegible]

Title: [illegible]

Author: [illegible] | Scribe: —

Date of the work: — | Date of the Ms.: —

Place of the work: — | Place of the Ms.: —

Size: 11" by 4.5" | Extent: [illegible] 175

Language: [illegible] | Script: [illegible]

Remarks: Incomplete. [illegible]

श.भा.प्र
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीविंध्यवासिन्यै नमः ॥ शिवं शिवेरं शिवदं शिवान्यदं शिवांगकं श्रीव शिवोपशोभि
तं ॥ शिवं शिवेत्यारतभीतभंजकं शिवोपदेष्टारमनंतकं नुमः १ शेषालंकारकं दुर्गं रमोमाकांतयायुतं ॥ गुरुं प्र
नत्वाश्रयेब्रह्मशब्दशेखरं २ भावप्रकाशिकां व्याख्यां कुर्वे बालदयान्वितः पायगुंडेत्युपाख्योतो वैद्यना
थो यथामति ३ तत्रादौ ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथांते मंगलं कुर्यादित्यादिस्मृत्यादिसिद्धितः शिष्टाचारानुमिता
मंगलादीनि मंगलमध्यानीत्यादिभाष्योक्तफलकत्वाच्चादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्याद्यर्थमाकांक्षितो मंगलस्य प्राप्त
तेपीह शास्त्रे मुनित्रयमंगलस्य विद्यमानत्वादिवचनबोधितावश्यकर्तव्यताकविघ्नाधिवदेवतामंगलस्यावमु
तत्वेपि बालानां विशिष्टदेवतामंगलातिरिक्तमंगलस्याप्यौचित्यमित्यादिप्रमाणस्तु चितयास्मिन्निपि तत्पाठानुचितत्वमेतच्छा
स्त्रस्य चरममुनिप्रमाणकत्वमेतद्ग्रंथस्य तन्मात्रानुयायित्वं देवतादिवाचकशब्दानां तत्तत्फलकं च विघ्ना
दिदोषनिवृत्तिफलकस्याप्यवबोधकशास्त्रविषयत्वेन तद्बुद्धिहेतुकानिषेधशास्त्रप्राप्त्यविषयतावच्छेदनपि तु शि
ष्यशिक्षायै व्याख्यातश्लोके हरमनुष्ठितं मंगलाय ग्रंथमारभते देवतावाचकशेषशब्देनोपलक्षिते जलियुक्तो वेदं

शिव
१

देवताविषयकं स्तुत्यात्मकं मंगलं निबध्नाति। शेषविभूषणमिति। शेष एव विविधं विशिष्टं वा भूषणं यस्य तं शि
वमित्यर्थः। शेषभूषविभ्वशेषवीग्रभ्य हिंतत्वाच्छेषशब्दस्य पूर्वनिपातः। तौ शेषपुत्रः शेषविष्णु द्वौ वा विभ
ऊढौ भूषणं यस्य सर्वकर्तृत्वाद्यात्मकतया चेति शेषशायिनं गरुडवाहनं विष्णुमित्यर्थः। यद्वा। शेषयोः शेषपुत्रा
दिवेदी भूषणमिति बहुव्रीहिः। तत्पुरुषः। तयोः स्वियत्वाच्छोभाकरत्वाद्यतिके चित्तावस्तुतस्तु हरिहरात्मकं श्रील
क्ष्मीन्द्रं हरिमित्यर्थः। अत एव शेषनागफणाम्फोटसहस्रमणिभास्वर इति तद्ध्यानेनेनारदपंचरात्रे उक्तं। तत्रैव तत्र
त्रैपि शेषभोगात्मपर्यंकशायिनेनमः इत्युक्तं। सर्पाधीशफणाभितैलसितरइति मंत्रमहोदधावप्युक्तमिति बोध्यं।
तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः वक्ष्यमाणहेतोः। अत एव विशिष्टविषयकत्वलाभेन मंगलस्य प्रतिज्ञातार्थसिद्धिः।
यद्यप्यादौ शिवादिपदोल्लेखेनापि मध्यवर्त्तिफलचतुष्टयाद्यंतफललाभस्तथापि तन्मध्यवर्तिफलद्वयलाभावो
ध्येवं मंगलं कृतं। अतएवौचित्यमपि सिद्धं। एवं च काशिका। नमा गुणार्थिना ध्येयनेन मीदृश मंगलादेव नान्यतरे मात्र वि
षयकादिति बोध्यं। तदेतद्धेनयितुं तद्गुणसंविज्ञानस्याभयपत्तिद्वारा फलं प्रतिपादयितुं वादौ विशेषणान्तरे तु तैः

भाग्र०
२

फलमाह। शेषाशेषेति। तत्राद्यांत्यपक्षयोः स्पष्ट एवार्थः। केचित्पक्षे तु शेत्तुशेषश्चाशेषाशेषाशेषेण त्वोविरोधा
र्थत्वात्फलितमाहेति यौवर्थः। महाभाष्यगत हुडुपुरणस्पासिद्धौ तास्तद्वाभावेसर्थः। अयमत्र दृत्तहिविकादिकृ
प्येनद्वारा तानस्यापदिष्टत्वात्तद्वाभोप्यत्रोपयुक्तः। दुराग्रहं मत्यज्यतु शुद्धत्वाविचार्य सदसद्विवेकेनैवात्रापिसि
द्धांतानां वक्तव्यत्वादिति भावः। इयं च चतुर्थी तादर्थ्य इति बोध्यं। उक्तार्थमेव विशेषयस्तत्तेः फलमाह। दतुमिति।
यदि तन्मध्यवर्ति फलं हृयमानमिषं तर्हि तावन्मात्रे रोवृतद्वत्रांमे विशेष्याक्लि। फलगयघप्यनेगणादौ दो
नास्ति। शः त्तु खमित्युक्तत्वात्। मित्रामित्र दोषोपि नास्ति। आद्यं द्वयोरपि भगणत्वेन मित्रत्वात्। एवं चेद्
मपि फलं विशेषणात्तत्तेरेवं संभवतीति शेषमनुनामककमीडे इत्येव व्याख्येयं। किंचात्र स्वदेवतार्थकत्वेन सर्वे
षांतफलयोरपिलाभः। तथापि विशेषणाख्यस्यावशेषार्थबोधकत्वादुष्टत्वमयुक्तं निषेधस्यविभूषणापद
त्वमभिव्याहृतशेषपदस्यदेवतार्थकतयैव निरासइति तदर्थं मध्यवर्ति फलं च तु उपाहालाभौ यच्चेद्दृशं मंगल
मावश्यकमिति तच्चतुष्टयध्यमनमप्रसूहमेवेति भावः। सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वाद्यस्मशिवस्पविमोर्लक्ष्मीनृसिंह २

स्य वा हलपायुक्ता दृष्टिः हृपेव दृष्टिर्वेत्यर्थः। नन्वेवमपीतत्स्वादाद्यर्थसंधनेनलाभः। आरोग्यं भास्करादित्यादिवच
नेऽजौ तेजिते हैवतानां विशिष्यतत्तत्कामनापूर्वकं तत्सेवकत्वेन तेनु वाये नाभ्रूवणादिकमिवान्मकामपम
स्येनकर्तुमशक्यमिति तत्तत्कामनानिष्ठ्यर्थं तत्तन्मंगलस्यावश्यकत्वेनैकस्वेष्टदेवताअपिताधारणा
त्वात्। किंचाप्रकृते तदन्यकामनाऽभावेपि निर्विघ्नतया आवश्यकत्वेन तत्कार्यगोवगणापनेरप्यपिलुतत्वेन
तत्तन्मंगलं विनेष्टसिद्ध्यभावेनैतन्मंगलस्याकिंचित्करत्वादत आह। सकलमिति तथा चात्मामात्रमुल
भवस्तेमात्रात्स्पिविपत्तेः लाभ्रितस्येवसकलकामनायाइतएवलाभेनिर्विघ्नतयाअपितदंतर्गतत्वेनैव
लाभात्ततत्सिद्धिरिति दृष्टव्यननचमम्यागेवेति भावः। ईशेति। ईश्वरत्वेनस्वातंत्र्यात्समर्थोभवती त्यर्थः। यद्दीवताद्द
शादृष्टेरेव दृशसामर्थ्यमितितस्यमहत्तो कि बुराणीपामितिसर्वोत्कृष्टतमत्वतत्त्रेतितात्पर्य। तथाचमन्त्रवा
णामभक्तानामेदवादीनां चततएवमूकल्लाभिषलाभासत्वेपितदन्येषांसर्वोत्कृष्टत्वेनैकत्वेनवज्ञानं तास
उचितएवेति भावः। ननुध्यायमिस्मादेघंजाघतमक्तिकद्दितीयोतत्वेदम्यासान्वपाद्दितीयानामनुपप

भा.प्र ३ हाध्यात्वेति। गामुलंतमिति च। एतेन स्मारं स्मारमित्यपि व्याख्यातं। ननु ब्रह्मणि किं नामपरत्वं। न चान्यत्वं भेदस्या
सत्त्वात्। न चोत्कृष्टत्वं यतिं चित्प्रतियोगिकोत्कर्षस्य वेनैके नविदुषे प्रामसर्वत्रसत्त्वात्। जगदुपादानस्यापि हि
रण्यगर्भादावतिप्रसक्तत्वात् तत्राह। सर्वेति एवं चेदृशोत्कर्षस्य तदन्येनासत्वाच्चातिप्रसक्तिरिति भावः। यः सर्व
ज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्यादिश्रुतिरिहप्रमाणं। ईदृशं ब्रह्म जीवः
ईश्वरो वा स्युरेवेति मतभेदेनेति स्पष्टमुत्तरमीमांसायां। सर्वपदव्यावर्त्यं ध्वनयितुमाह। कार्यं ब्रह्मेति। यद्यपि
ब्रह्मा तु न वसिज्ञाने वेदेद ध्यायेद्विजो विधौ। कृत्तिग्योगविदो श्वेति विष्वादावुक्ता तथा वेदस्तत्वं तयो ब्रह्मा ब्रह्मा
विमृः प्रजावेतिरित्यमरैक्तं। तथापि कूतोऽक्षीव ब्रह्मशब्दस्य कार्यकारणब्रह्मपरतया बहुशः प्रसिद्धत्वान्न दोषः।
अधिदैवतं त्रिवृतृपेषु विराट् हिरण्यगर्भश्वरे षपंचीकृतभूतकार्यं समष्टिदेहस्थूलशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः।
तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेपि तदुपाधेः स्थूलशरीरस्य जन्यत्वात्कार्यत्वं बोध्यं। एतेन वस्तुतो जन्यत्वस्याविकृतत्वादौपाधि
कजन्यत्वस्य विराडादावपि सत्वेन तस्यैवात्रोद्देश्यत्वं कुतो नेति परास्तं। अंशेनाकवनितान्यावेन तथोद्देश्यत्वात्। हि ३

रण्यगर्भस्य भौतिकसृष्टिप्रथमस्थितत्वेन तथोक्तत्वात्। अत एव हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्येत्या
दिश्रुतिः संगच्छत इति दिक्। इदं। सर्वत्वविशिष्टजगदुपादानमात्रकारणमित्यर्थकं परमिति विशेषणं।
ननु ध्येयस्य ध्यातोत्कृष्टत्वार्थकत्वे नान्यतरवैयर्थ्यमत आह। ध्यानमित्यादिना। चिंतेति ध्येयचिंता। व्याप्तिमुक्तरीतिभा
वेः स्मृतत्वनुकूलेति। स्मृतिजनकभावनाख्यसंस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थः। प्राचां मते स्मृतावनुभवस्य कर
णत्वस्य व्यापारस्यतत्त्वं विना वाधितत्वेनोत्तस्यापि तत्वात्। व्यापारेणव्यवधानेऽन्यथासिद्धेश्च। नव्यमते
ते त्वन्यथासिद्ध्यात्स्यैव करणत्वात्। एवं च मतद्वयसाधारणमिदं। वस्तुतः स्वमतेपवध्यर्थं वहुव्रीहिणा स्मृतिज
नकानुभवरूपमित्यर्थः। तज्जन्यमिति। उक्तरूपव्यापारजन्यमित्यर्थः। विशेषइति। ध्यानस्य संस्कारिति शेषः। त
था च भेदान्नान्यतरोक्तिरिक्तेति भावः। ननु गुरोरित्यनुचितं पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादत आह। गुरोरिति। ति
एकस्यादेवेति। इदमुपपादितादेवेत्यर्थः। एवोऽन्यव्यवच्छेदे। स्मृतिमिति। तथा च तस्य सर्वविद्यानिधित्वसूचनद्वारा स
र्वोत्कृष्टतम त्वेन सर्वपूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा ईश्वरस्येवाद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थैकवचनोक्तिरिति भावः। प्रौढत्वं

भा.प्र. नमनो मनो मनोरमयोरभेदेन विशेषणमित्याह अछनामिति। मनोरमपत्नीत्यर्थिकामिति। इति शाब्दार्थकशब्दप्रति
४ पाद्यमित्यर्थः। नन्वेवं विग्रहे कर्मण्यणि स्वनिष्ठाधायनिरिति चेत्। अत्राहुः आवश्यकस्य पपवादित्वादेर्मनोरमीति
णिच् कर्मोभयविशिष्टरमधातौ कल्पनपाः णएवमाप्तिरिपुक्तं चैतत्। अन्यथा मनसः कर्मत्वाविवक्षायां त्वंविषित
स्यवविवक्षा ट विवक्षा चेति ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव। अतो विशिष्टपाठस्यैव लघुत्वं। एवंजातीयके पुंगणाधणादिष्वप्य
वबोध्यं। अत एवाकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति कर्मण्यणि तस्य वार्तिकं अलमाम्रपते टन्नाम्र
पते टनाऽस्य यः स चासौ विविध्यालविधिरिति स्यानिवत्त्वं तस्याभाष्यत्रिंपमावक्षाते तस्याभ्यासावित्यत्रम
लविभज्यादिकरेति पूर्वस्याभ्याविति तत्रेस्यभाष्यं स्वरसतः संगच्छते। एतेन मनोरमपत्न्यार्थिकार्थामिति कु
कुर्कस्य नापरणता। नैवं रमेत्यस्यासिद्धिः। येभ्यो विशिष्टेभ्यः इष्यते ते धातोरपि। जराहितान्न केवलान्न तानपठितात् ततः
कर्मोपपदेभ्य श्वेति पठित्वात्ततो णिच्प्रकृतिभूतान्न तादृशान्नतमवकाणानपठित्वा णिवश्चेति पाठ्यमित्येवं
तास्य यं णान्लाघवस्वरमेत्यादिसिद्धेश्चानिष्प्रत्यूहत्वात् तास्मित्यस्य तु ज्वलादित्वात्सिद्धिः। कृतपूर्वीकट ४

नमनो मनो मनोरमयोरभेदेन विशेषणमित्याह अछनामिति। मनोरमपत्नीत्यर्थिकामिति। इति शाब्दार्थकशब्दप्रति
पाद्यमित्यर्थः। नन्वेवं विग्रहे कर्मण्यणि स्वनिष्ठाधायनिरिति चेत्। अत्राहुः आवश्यकस्य पपवादित्वादेर्मनोरमीति
णिच् कर्मोभयविशिष्टरमधातौ कल्पनपाः णएवमाप्तिरितिपुक्तं चैतत्। अन्यथा मनसः कर्मत्वाविवक्षायां त्वंविषि
तस्यवविवक्षा ट विवक्षा चेति ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव। अतो विशिष्टपाठस्यैव लघुत्वं। एवंजातीयके पुंगणाधणादिष्व
प्येवमेव बोध्यं। अत एवाकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति कर्मण्यणि तस्य वार्तिकं अलमाम्रप
ते टन्नाम्रपते टनाऽस्य यः स चासौ विविध्यालविधिरिति स्यानिवत्त्वं तस्याभाष्यत्रिंपमावक्षाते तस्याभ्यासावित्य
त्रमूलविभज्यादिकरेति पूर्वस्याभ्याविति तत्रेस्यभाष्यं स्वरसतः संगच्छते। एतेन मनोरमपत्न्यार्थिकार्थामिति
कुर्कस्य नापरणता। नैवं रमेत्यस्यासिद्धिः। येभ्यो विशिष्टेभ्यः इष्यते ते धातोरपि। जराहितान्न केवलान्न तानपठितात
तः कर्मोपपदेभ्य श्वेति पठित्वात्ततो णिच्प्रकृतिभूतान्न तादृशान्नतमवकाणानपठित्वा णिवश्चेति पाठ्यमित्येवं ता
स्य यं णान्लाघवस्वरमेत्यादिसिद्धेश्चानिष्प्रत्यूहत्वात् तास्मित्यस्य तु ज्वलादित्वात्सिद्धिः। कृतपूर्वीकटमित्यादौ तत्रा

भा·प्र
५

ष्यमाणमाणपादगत्वा कर्मणो विवक्षाट्विवक्षा च सहवाक्यद्वयप्रदर्शनं तु पूर्वोत्तररूपोत्तरसचन्द्रश्रुतत्वात्सः
श्रेत्येभिस्सम्नाकोक्तत्वात्तस्य मनस्सन्न्वपत्त हूरकसंबंधेनरमायावेति स्वचापि तु न सह भिन्न होप भिन्न। एवं योगप
घासंभवेन वाधितत्वात्। अत एवेत्यर्थिकाभित्युक्तिनेत्विति विग्नहृकाभितिस्मृत्यैनचमानोरमाभिसेवोक्तमितिभावः।
नेनु मनोरमणेवं कृतत्वौठत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारेणाहेतुत्वादसमस्तस्याविवाच्यत्वात्तितिभाद्वेरेव हेतुत्वा
त्वैभौठत्वविशेषणांव्यर्थमतआह। भौठत्वमिति। भौठत्वं चेत्सर्थः सूचितश्चैव पाठ नेशास्त्रं। एतेनान्यसर्वशा
स्त्रोपदेशनीतरमेव महाभाष्यगूढार्थज्ञानेनान्यथा। तत्र प्रसक्तानुप्रसक्तासर्वंहेनसहस्तास्येन पतेनलिनान्यशा
स्त्रविषपानपिकांक्षितुहूलघुतयोमतिपाघरवंडितत्वात्। अत एव गूढार्थेत्युक्तमिति महाभाष्याध्यये
नोत्तरं तेनान्यशास्त्राध्ययनादौ प्रवृत्तिरपि। ततश्चास्त्रविषयाणां केषांचिदित्येवलाभात्। अस्य सर्वे
शास्त्रकपाटत्वाद्वा। अनेन शब्दब्रह्मनिष्ठस्यान्यत्राभारत्वाच्छिष्कलत्वाद्ब्रह्मनिष्ठस्यविषयपुनर्वेदान्तश्र
वणाद्यधिरिवैराज्योदयादितिवस्तु सिंतं। तदुक्तं विष्णुपुराणे द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्। शब्दब्र ५

ण्यभिनिष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति। एतन्मूलभूतं ते द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा
चैवापरा चेत्यादिश्रुतिरपि मुंडके प्रसिद्धा। अन्यभाष्यव्याख्यासमर्थे महेति। भाष्यभावौ द्वैत्वेन मूलस्यापि
तन्मात्रानुपाधितं ध्वनितं गूढार्थेति। एवं तादृशेनामेव निर्दुष्टत्वादिपं मनोरमपत्से वेति रूपं डनप्रहस्त
तु भित्तात्तादृशत्वानेखंडनेकारणं खंडनापात्रमूर्तिरस्तानविलसितत्वेन निष्फलेवात्तथावप्रौढत्वस्यवि
न्यस्यागावुद्धिमत्त्वरूपतयानिर्वक्तुं शक्यत्वाच्चोक्तदोष इति भावः। इत्यनहेरोषिनीतिश्रीवेदबोधम। अशि
लपिकं। तत्त्वमतमोभगणइति स्वेतत्तत्रैतस्तत्तेपि सिद्धं ते देवाः सन्ति छंदश्चित्सादीनामन्यथावारणेनतेषा
खंडितत्वेनैतत्रैतदूहणे तत्र फलाभावात्। चारितत्वात्सिद्धो विमर्गादिप्रवृत्तौ लोपशाकल्यस्यैत्स्वत्रेतदनु
वृत्तेन फलं। हस्वे वृकरोतीत्यादौ तु लोपशाकल्यस्यातिनप्रसहच पौद्गलीत्यपवादविषयात्वा। नैवमपि तत्रै
वा प्रवृत्तस्यथहलिसर्वेषामित्यत्रानुवृत्तयैतदा वषपकामिति केचित्खंडितत्वमित्विावाय। तेषामनभिधानस्यत
त्रैव कैयटादिभिरेवोक्तत्वात्। अन्यथा हस्वेवृहसतीत्यादावगतेः। अतएवन पदान्ताः परेः णः सतीति लण्सूत्रे भाष्य

भा॰प्र॰
६

संगच्छते। अनुनासिकग्राहियोऽप्या इति तदर्थः। तेन हरप्यिहेत्यादि सत्वेपि न क्षतिः। भोसादि साहचर्येण गोरि
त्यनुष्टेत्यावह्रस्या निकपस्यैव तेन लोपाश्रे। अत एवाव्यपपरे इति निर्देशसंगतिः। एवं चाष्टमीकं भाष्यमे
कदेशयुक्तिः। अत एवमलोकतरहकारफलानां भाष्ये साकल्येनोद्धेरषवद्स्पहस्पमूलोक्तानां तेषां तथा॥
नुद्देखेवाटद्रहश्वोरेवतेदुद्देखेरवध्वे संग[illegible]च्छते इति। नन्वेवमपि पपिते दुक्तिरसंगता। न चेष्टापत्तिः। लिलिहि
हुइत्यादीनामसाधुतापत्तेः। यदि त्वहहशोः फलोक्तिपरं भाष्यं सोपलक्षणं तत्र बूषेत हि वश्यप्युक्ते हेतोः कैयटेन
तथैव कंठत्तुनफलोक्तेः पुर्योगादिस्तेने मचाहसंतीति भाष्यप्रयोगान्वहण्णापत्ता[illegible] वृधिकामित्युक्तिरेवायु
क्तेति चेत्। अनेकेषितास्तु॥ हितीयहकारफलोतेपनेतरं यदि किंचिदन्यप्युपदेशप्रयोजनमस्ति तत्रोप्यु
पदेशः कर्त्तव्य इति भाष्यादिसिग्नफलत्वात्तथा न त्वसिद्धि तदभावादिति सफलेत्वेवं तदुष्यसो[illegible]लक्षणा
त्वेनान्यथा। एवं चापि वृद्धेषु न भाष्यानुक्तत्वमात्रं हेतुः किन्तु फलाभावसहितं तेन ताकैयटोद्योतोक्तेत्रानुसारं योः।
मंचाहसंतीतिप्रयोगस्यतत्रापि मते सिद्धिर्निर्बाधैवेति वक्तिन तत्तिसिन्त्यपि तथैव अत एव यदि किंचिद ६

ति संदिग्धार्थकमुत्का मे फलदाने भाष्ये संगच्छते। अत एव वक्ष्यति। अमिह का प्रयोजनमिति च भाष्येनोक्त
मिति। तदुक्ति स्तकस्यह्रपप्रतिपत्त्यर्थ एवाप मक्षरसमाम्नाय इति मन्ये मनिवारणाय सर्वथा यथा स्त्रीयफला
र्थं तथाह्रस्वदधोपदेशः कर्त्तव्य इत्येतत्स्पतोत्यर्थकः। एवं चाशोशीफलाभावस्योक्ते रीत्यास्पष्टत्वेपत्रो
क्ते हेतोर्विवेतदनुमानाद्यापिस्ये तदुदीरृशमन्याप्यानुक्तत्वमपि हेतुः। अत एव कैयटेनाप्यत्रफलं नोक्तं॥
एवं च लिलिहहहइत्यादीनामनाभिधानमेवेति वोध्यं। स्वेडनकं तु द्राविताम्यनेनोपरिहृतुशंकते। [illegible]न्वि
त्यादिना। [illegible]फले चातुर्विध्यं [illegible]मिति पत्थाव गुहगं न पैत्स्नूनतयेवं मुक्तेपि नसापगतेति भावः। [illegible]
मं हरणापि। अमग घते यस्मिन्नन्तेवपुनः रवपीत्यादावपि। [illegible]हेणाता। अमवाच्यत्वेननिमित्ततत्वात द्रहेणा
स्पा वेक्षणीयत्वात। एतेन मस्त्वमपि व्याख्यातं। लोकप्रसिद्धफलं वे च्छेद्यायतु शावद्धं [illegible]पुमिति। ननु वहेषु
संकहरहेति समुदितानुकार्याप्रसिद्धाः अनुकरणात्रेयकल्पेनावश्यकत्वपिपुद्धिर्वगोशोसेः प्रास्वति वहपुमिति
सात मेवानुक्रियतां मध्यमोपस्थित्वात। किं भ्यामसं प्रास्वतिमः कृतसंयोगात लोपस्यनपुंसकस्य वा मां तवहपु

भा॰प्र॰ ८ गुणवत्स्यानुकरणे न अत एवोत्तरग्रन्थसंगतिः। नचैवं पुनः खयीति न स्यात् तत्र भांतग्रहणादिति वाच्यम् नित्रा
र्थं तस्यैवानुकरणेन नैवं त्वात्तल्लोपेन पुरुकोकिल इत्यादाविवैकदेशविकृतन्यायेन कृतं तस्य योगांतल्लोपेऽत्र
तत्त्वात्वेः स्तोत्रे त्वांगीकारे गौरवकल्पनाभावात्तथापि निर्देशफलं तत्र सर्वं पूर्वसिद्धिस्यः तत्रेमांतानुकरणेऽत्र अथा
सति लक्ष्यवत्संयोगांतलोपेन मांतत्वाक्षते भ्रेति चेन्नैवं तन्न्यायात्तत्स्वरूपमात्रत्वात्। किंचातथा
सति लक्ष्यवत्संयोगांतलोपेन मांतत्वाक्षते भ्रेति चेन्नैवं। तन्न्यायात्तत्स्वरूपमात्रत्वात्। किंचातथा
सति स्वेविहतात्प्रधुवारणे न चिकृति न हणे नात्र प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायेन भत्वेन संयोगांतलो
पाभावस्य कादेः अभ्याद्विवारणाय भेदविवक्षापक्षाश्रयणं अतदप्रात्येः अत एव प्रासः प्रावर्तिन एवमेका
रविहायानुकरणमित्यपि निरर्थकतोऽनुकार्यत्वं संभवात्तन्नत्र्थकं तत्वात्तो चित्याच्चानत्वेवमुभयत्रमांता
नुकरणेप्युक्तरीत्याऽभेदविवक्षायाम् पदत्वाभावेन हृत्वाप्रात्याफलाभावः। नचुक्तरीत्यैव फलाभावात्पद ८
संज्ञस्यासंबंधः अविकृतस्य तस्यासंबंधे मानाभावात्तो व्यभिचारसंभवोप्यसंभववीतथा चारतात्पर्यात्

नघ्वीत्यादावग्नेत्संबंधस्यावश्यकत्वेन संबंधतदभावयोः कल्पने गौरवात् तदंतविध्यर्थं तस्यावश्यकत्वाच्च अन्यथा
पुभित्वेनेन पदाक्षेपेपि तद्रूपपदस्य हृत्वमित्यर्थे केवले संभवेपि तदंतेऽतत्त्वात्तदनापत्तेरिति चेन्न। वहुपुभित्येशेः
गत्वाभेदविवक्षांगीकारे ते प्रकृतिवदनुकरणमित्यंगीकारेणावापदत्वात्तस्यात्येः फलस्य सुवचत्वात्। एवं त्वेत्रसांता
नुकरणेप्याद्यपक्षेपाधकाभावात् उक्तरीत्या पदत्वात्संयोगांतलोपेन लक्ष्ये मांतस्य वावास्यतेरिति केचित्। वस्तुतस्त
क्तरीत्याकृत इत्यनुकरणद्वयस्त्वेपि कुजान्यपदार्थकवहुवचनांतवहुव्रीहिनानुकरणं वहुपुभिति तदर्थस्य च बुधात्वे
र्थीकतत्वेनान्वयः अध्याहृयमाणाश्रवणे संयोधत्वे न वा। तत्र च सोर्लुकि प्रत्ययप लक्षणेन पदत्वात्संयोगांतलो
पे हृत्वप्राप्तिरविद्येव। अत एवस्तु सतो गविसपाभिस्तुतरग्रंथसंगतिः। अन्यथात्रापि तदनुरोधेन तथांगीकारेऽ
फलत्वमद्वैजरतवत्वं स्यात्। एवं च पक्षांतरेऽपीत्यगतिकगतिकगतिकल्पायादरं वक्कलेकलेशोपि न। कपू
तुन उः प्रभृतिकेकवचनांतपाठे न प्रियपुंस्कं इत्यादौ न तत्संभवेन वक्तादृत्वासंभवेनात्र तदप्राप्तेः। किंचावेपुस्व
वाचकत्वेपि प्राप्नुवीथेन वहुवचनांतानामेवात्र समासकरणात्। अरुणमक्कलिश्रीरितिवत्। उभावाहू भावेति तु वास्ति

भा॰प्र वः। एवं चेदं फलं युक्तमिति गुरुचरणानामाकूतमिति बोध्यं। हलं चेमिति। हलशब्द इत्यर्थः। अनुस्वारः शास्त्रसा
८ सिद्धत्वादिति भावः। अन्यथात्वमत्यपस्तथा मं जूपादौ सवर्णानन्वेवक्ष्यामि तत्सवर्णे। भेदाभेदपक्षयोः पदत्वापद
त्वयोरुपपत्तिस्तु अग्रे भविष्यति। ककारादेरिति। आदिना हकारपरिग्रहः। एवं च जत्वं स्थले तत्वस्याप्युपलक्षणमिति
भावः। एतेन मुमकहादिसुदाहर्तौ मन्यापि वेति सूचितं। कस्य जश्त्वापत्तेः। अत एवतावमात्रे द्वेधेति। इकारादी
ति। अनन्यार्थत्वादिः प्रकारार्थकादिशब्दं ट्कितो पत्तयोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रहः। तदनुपादानो बीजं तु अश्लीकव
निकाम्यापत्तेः। एतेनाकारस्य प्राप्यप्रातद्यो कित्हृघितेत्यपास्तम्। तन्न्याय्यामत्वस्य वत्स्य मानत्वाद्वा। तथा च सक
लस्तापकैरेकैकस्य तत्प्रातस्मान्यतोऽजहित तादृशहल्समूहस्य साधुत्वं ज्ञाप्यते न तु इकारस्य विशेषाज्जहितस्ततस्म
ति फलितं। एतेन मुदूति यो रित्यादाबाघुपस्थिता कारस्य गेमेकारगेन विजातीयाज्जहित तादृश हल्समूहस्य तुल्य
त्यायत्वात् साधुत्वलाभे जवगडदशमुच्चारये तस्य साधुतापत्तिरिति मंदोक्तमपास्तम्। इकारमात्रकरणेन तुल्य
त्यायतात्तथा त्वे भरतीत्वदुक्ते र्बोहतत्वाच्च शास्त्रबोधितेति। तत्वेव विधेयता संबंधेन शास्त्रजधी विषयता त्वि २

ष्टत्वस्य तदवच्छिन्नाश्रयत्वस्य वा बोधभावस्तु तत्त्वं राद्धानाकार्यं त्वेन श्राघ्रांनिस्यत्वे ट्त्वं। अत एव शास्त्रबो
धितेत्युक्तं न तु शास्त्रविहितेति। अन्यथा तत्तत्समूहस्यापुद्देश्यतया तत्तद्बोध्यत्वेन स्वस्मिन् चारितार्थ्याज्ज्ञा
पकता न स्यात्। इति। इदं च समूहविशेषणं विशेषणं तरसा हेचर्यात्। अन्ये तु इति योगिनस्तत्वं तुसाक्षाद्घावदवपद
दाशास्त्रबोध्यतमन्यत्र इति प्रत्यपादि समुदायघटककयावदवयवद्वारा वा यथाकथंचित्। अत एव मुखपास्वर
स्यादेश्च धइत्यस्य दधप्र इत्यस्यासत्रीत्यादौस्तु तद्ग्यादेरन्त्रि रित्यादौ मन्द्र इत्यादेश्चासाधुतावीरेणा पेट्। विशेषणांशस
फलं। द्वितीयस्य तु णादिवृत्याति पक्षेवृट्कमहद्दिस्यापनुकारमेवपार्थ्यमनुपपन्नमते व्यवमेवापरैस्तु उच्यते तत्परस्म
स्मैपदे तुल्यत्वे विष्ठते इत्यस्यैवभयत्वावृत्तिता बोध्या। प्रश्न इत्यादिवन्दूषणानुपपदे शोमतस्मार्द्धुत्व लामकात्वैवितो दश
हल्समूहतस्यापितत्रेत्ताता। हल्मात्रसमूहेत्यर्थं शिवक्ष्याभ्यान्तु तान्ल। यन्नाह कमिदमेवे ज्ञापकं। अत एव त्स्को रित्या
दितुप्तो त्रः। अयोगहत्यैवामेद्रूं नैव याधिचर्यो कृती। एवं च प्रकृते तत्त्वसिद्धिरप्रत्यूहैवेति बोध्यं। एतेन हयवरेत्यानुपूर्व्या
शास्त्रबोध्यत्वमुक्तन्नेति विकल्प्याद्यस्यास्तत्वेनाचं विनापि स्कोरित्यादिवत्साधुत्वापत्तेर्ज्ञापितेयिस्वस्मिन्नबारिचा
र्थ्येन ज्ञापनासंभवोत्येऽसाधुतापत्तिस्तत्स्याः। नच त्वसस्य बोध्यत्वानुपपत्तिः। शाब्दिकमतेशव्दस्यापि शाब्दबोधे भा

भा·प्र·
१

भ्युपगमेनदीयस्येवतत्संभवादितिप्रदोन्क्तम पाल्लम् । द्वितीयविशेषणोनांतपचोतद्वारणात् । नहितावन्मात्रे
णासाधुत्वमुक्तं उद्देश्यतावच्छेदकबोधकत्वेपिविधेयतयाऽतत्वेनाघटीयस्याप्यभावात्स्कोरित्यादीनामप्ययोपप
त्तेर्दुष्टंतासंगतेः । गुरुत्वरणेस्तथानुद्देखात् । एतेनत्वोपोव्योरितिलोपव्याहत्याचरितार्थत्वेतावश्यवदित्यकारयोस्त
त्रासंभवइत्यपिनिरस्तम् । किंचिद्वारितार्थेपिसर्वत्राचरितार्थ्याद्ध्याअरसमान्नोपेक्षा यंप्रवृत्तेरन्यथा
वारणस्यान्यत्रावश्यकत्वेनाज्ञापितथासंभवबाधेतिदिक् । असाधुत्वेति । अएवामाद्वियवहारस्यसंदामस्मिक
रेणप्रत्याहाराश्रवणादआदिनैवोपपत्तौञमङणेतिसूत्रेमोनुबंधोनकार्यः । प्रकारपरत्वपाघभावात्पुमः खयीम
दिर्नोतिप्रसंगइतितत्सूत्रेभाष्यसंगच्छते । अन्यथाबहुषुमकेषुइत्यादौहत्वादिवारणायतदापश्यकत्वेतदसंग
तिःस्पष्टैवापत्तुल्यपुतेवाइदहेदिसत्रानन्यार्थतकारोच्चारणेनहल्त्वंविनाऽचसमहस्याप्यसाधुत्वेस्कोरितिवदहउ
णित्यादेसाधुत्वेप्यइउश्रयेहीत्यादेरसाधुतापत्तिरितिभेदः । तत्रं सूत्रमतेव्यक्तिभेदकपक्षयोर्गुणांतरं संग्रहायेत्त
स्यावश्यकत्वात् । सिद्धांतेजात्यभेदकपक्षाभ्यांतत्तत्त्याख्यानात्मत्याख्यानस्यलेऽदृष्टार्थकतायाएवासिद्धांतितत्वा
च्चे । पदपिग्लौम्नेरवित्यादीनामंत्रेकूटनांचासाधुतापत्तिरितिसः । तदपिन । तत्रेन्यहेत्वोसंज्ञाघटकतयाऽवहपवा १

यकतयाचशास्त्रहतेरनिष्टत्वादचं विगता अंजनाऽभिव्यक्तिर्यस्यतद्व्यंजनमितितदन्वर्थताबोधकायाविनास्वरैरुक्त
नान्येषांज्ञायतेव्यक्तिरंजतेत्यभियुक्तोक्तेर्नपुनरित्यादिभाष्यादशक्लोच्चारणेमेवेस्वरं दत्वासमुच्चरेत् । संघित
तत्रेनेकुर्यादित्यंचदशपात्वभाचतरत्यस्यतत्रेपंचदशीमंत्रेऽचं दत्वोच्चारणं कुर्यात्संधिमेलनेनकुर्याद्दंबिनानपठेदि
तिपावदित्यर्थकस्यगणेशाविमर्शिनीतत्रेउक्तत्वात् । पत्रयवत्ताहशाहल्समहोच्चारणमशक्यंतादशमत्रस्यकुद्वादिषुस
रेषिनातदनभिव्यक्तेर्यासशक्तिकानांहलांप्रत्येकमुच्चारणंमाभूदितितद्व्याख्यानयुक्तोभवतत्रासाधुत्वेइष्टापत्तेः । किंच
स्कोरितादाविवैतोत्वादिनासाधुत्वोपपत्तेः । किंच । पदात्मसमुदायेऽणादेरनुमतौचसाधुत्वस्यडित्यादिवदु
पपत्तेः । किंच । ज्ञापकस्यानुकरणमात्रविषयकत्वसंभवेनातेनतदसाधुतेत्यपरिहितिगदकः । बोधकोदिति । तथाचा
पन्नेशावेनैतेस्यशास्त्रविषयत्वमितिभावः । एवंतत्रसिद्धेर्भाष्यमपिगमकमित्याह । अतएवेति । तादृशाहल्समु
दायस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः । भाष्यमित्यनेनप्रागस्थानितत्वेनोक्तार्थंध्वनयति । एवमग्रेपि । उच्चारणमवीति । अक्रिय
सषोच्चारणामपीत्यर्थः । तिपाचेकस्यहल्वत्तत्वाभवितत्वसमहस्यतुतदानत्वाभावाद्समत्वेनसाधुत्वसदूरापा स्त

मा॰प्र॰
१०

त्वोपपादितुं तत्त्वाभावेन तादृशप्रयोगः स्यात् हि भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः। वस्त्विदं भाष्यं मपिर्मसंज्ञादिन्याये
नोच्चारणनियोधकमुत साधुत्वबोधकं। नाद्यः। संयोगसंज्ञादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः। नोपश्चेति द्विशाकारकोनिर्दे
श इति भाष्योक्तेश्चरन्त्यः। उच्चारणार्थाच्च स्यात्तदर्थकत्वोदिति मंदः। तन्न। सावेजनीनात्तदुच्चारणमात्रानुभ
वप्रदर्शकतया भाष्यस्य तन्निषेधकत्वस्यैवाभावेन विकल्पस्यैवानवतारात्। वेदसाधुत्वाणां सकललोकव्यवहारस्य वोच्छेदा
पत्त्यात्तस्य नुरणमात्रविषयकत्वस्योक्तत्वेन साधुत्वाकांक्षेदधुष्ट इत्यादौ तत्रापि तात्पर्याद्दोपश्चेतस्यकारित्यादिवदु
पपत्तेश्च। यदपि तस्मादेवं विना हलो स्वसन्नधार्मितयाः चाभेदोदात्तादिधर्मितया हलामुदात्तादिस्वरप्राप्त्या
च्चारणं न संभवतीत्येव भाष्यर्थो वाच्यः। प्रकरणस्यानियामकत्वात्। यथाश्रुतार्थसंभवाच्चेति। तत्तदपि न पूर्वापर
संदर्भादिना तथा भाष्याद्दर्शनतः। तथा हि। तत्र हि पूर्वसूत्रादर्पूपदस्यानुवृत्तिर्नवेति विकल्प्य यदि हलामप्यते
गुणाः स्युर्द्राङ्नुवर्तते। फलेपतरेकेतदग्नतः सानेयुत्कादिपेवजैत्वेवमादावनुपपन्नमेतत्। तदेतत्सामिस्तुत्कारोस्माद्विक
धीवग्नतैवंधीरिताभावेनैतेहलगुणाः। किंत्वचएवततस्माप्याच्छंजनमपि तद्गुणकमुपलभ्यतरत्सुपलंभ १०

मुपपाद्यप्रतीतेर्भ्रान्तत्वं स्पष्टयितुं प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे बीजं किमित्याशयेन कुतोन्वित्यादिनाहृतं वेपशीत्याशंकामिरस्याया
जन्त्वयव्यतिरेकादितभ्द्वीजत्वे बीजमिति ध्वनयितुमेतरेणापि व्यंजनमचएवैतेगुणाउपलक्ष्यन्ते। न पुनरन्तरेणेत्याद्युक्तं।
अन्तरेणापीत्यनेन हेन हलं शेऽन्वयव्यतिरेकनिरासः। न पुनरित्यनेनाजंशे तत्त्वेप्रदर्शनं तत्तश्च तोभ्याम च एवैते गुणाः
युक्तं चैतत्। अन्यथाभिन्नस्वरोपलंभापत्तिः। यतीस्यचाभेदस्वरमनुविदधति हलस्ततो न हलां स्वरोस्तीति। अत एवो
दात्तादिगुणैः स्वपराअंत इति स्वराः अज्गुणमन्वगभव्यमनुगच्छतीति विविधमुदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारं
गच्छति स्वजुपरागवशाद्धितिशाव्यं जनमित्यभ्भाष्येक्तिः संगच्छते। उपरागश्च तत्त्वाभावव्याप्तातिशयादितश्चप
रोवाचेति बोध्यं। एवं च यथा हलं विना अजुच्चारणं भवतीति तस्यते गुणाश्च इति यतस्तथाऽचं विना व्यंजनस्य ता द
शमुच्चारणमपि न कर्तुं शक्यं तदीयमुदात्तादि व्यंजनधर्मो भवतीतिरुक्तोस्तत्तदर्थप्रतिपत्तिरपि पुनः शब्दयोः
तात्पर्यं भवति। तच्च हलेतु निर्हेतुकस्ताध्यमितापादकस्यास्य हेतु सा कांक्षत्वेन साधकत्वेनासंबद्धत्वापत्तिः।
पूर्वापरसंदर्भविरोधापत्तिः। स्त्रसनधर्मित्वयोत्याद्यपप्रयोगश्चेति। यत्किंचिदेतत्। अनुनिहतलेप्रसाधुत्वमात्रे व्यसमतेत्रा
हुः। लोपरिति। आदिनाकोरित्यादिसंग्रहः। सोत्र इति। एवं चैतत्रैवायं साधुरिति भावः। अत एवेति। तादृशस्यतस्या

साधुत्वबोधनेनेऽशप्रयोगाणामशास्त्रविषयत्वादेवेत्यर्थः। अस्य व्याख्यानं नोक्तमित्यनयोरप्यन्वयः। हकारेति हि
कारग्रहणेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। तदुदाहरणं। शश्छोऽटीत्युदाहरणं नोपन्यस्तं। भाष्यकृतेति शेषः। हकारग्रहणेत्य
र्थः। एवमग्रेऽपि। तदुदाहरणं। शश्छोऽटीत्युदाहरणं नोपन्यस्तं भाष्यकृता ररं योऽत्र्यः। एवमग्रेऽपि। पतनु माध्येतदुदा
हरणदानेऽप्येतादृशव्याख्यानेन चबीजं धातुपदाननुवृत्तिपक्षे भेदविवक्षायां बाधत्वस्य जश्त्वस्य बाधप्रसङ्ग इति। इति
भेदः। तत्राऽपि एकाश्रुत्या तु तदसत्त्वे अनुहत्याऽऽज्ञापितत्वं वं धोचितत्वात्। किं च। अभ्यादिधातुसाहचर्यात्तद्वपदवयोरेव ग्रहणस्य योः
पत्वप्रवृत्तेः। पत्वदृष्ट्या जश्चस्यासिद्धत्वेन तदुत्वमनुपयोगाच्च। किं च। भेदविवक्षां गीकारे ग्रहणे सः ग्रहणेऽपि
तद्दिष्फलत्वं सिद्धमाबाधतेः। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायां त्वाद्दिषाम्बद्धजरमानाभावेनेव घप्रसङ्गदु
रुपपादत्वाच्च। एतेनप्रमनुऽणोति सूत्रभाष्यमपि सर्वत्र जश्त्वेन ततत्कार्यप्राप्त्यभावाभिप्रायकं न त्वदृष्टार्थं साध
कमित्यपि तदुक्तमपास्तमिति दिक्। नो ते मितीति। एतेनेणाशोऽपि फलं नास्तीति निरूपितं। तेन प्रतिप्रादितं प्राग
प्रमङ्गोतिसूत्रे भाष्यासंगतिरवबोध्या। तद्धनयन्त्रौ हादिभिति। हरूपाग्यभावेऽङ्गत्वैयर्थ्यं सूत्रे स्यैव ततत्वेपलित
मित्याशयेन सूत्रमाक्षिपति। इदं सूत्रमितीति। एतेन पूर्वतो भेदेन कथं बीजं चिंत्यमिति विडनकाणघुक्तमपास्तमानद ११

नुरोधेनतमुपपादयति। वलादीति। आदिनारलादिसंग्रहः। एवो व्यवच्छेदो हरंत्यमित्यत्रेति। तदभावे सरेफमत्याहा
रपुक्ते सूत्रपाठप्रसक्तेरित्यर्थः। न्यासेनेति। उक्तन्यासं विहायां त्यरेफस्य रूपं हरवेंडूवजीति क्रमेणोभयार्थकैकन्यासांतरांगी
कारेणेत्यर्थः। मध्यपाठादुभयत्रांत्यपदसंबंध इति भावः। अत्रगोरवादयाणीनीयत्वाच्चौ हा। आहत्येति। हरंत्यस्येत्य
र्थः। तत्राहतत्स्यार्थमाहा हर्मेत्याहारेति। हरभिन्नप्रत्याहारबोधकोयह पेत्यादिशब्दः सारितत्सूत्रस्थमहत्त्वं दंतममि
त्यमित्यर्थः। तस्य तद्बोधकत्वं वादिरेत्यनेनैतत्सेकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वादेणादिसंज्ञार्थानीति कौमुद्युक्तेर्लाघवेना
दिसंज्ञाद्वाराशास्त्रप्रवृत्तिफलकत्वं कोयः समवायो वर्णानां क्रमेणाविशेषस्तेषामस्ति इत्यर्थकादृति समवायार्थो वर्णानामुपदे
श इति भाष्याच्च स्यष्टमवसीयते। एतेन हर्मेत्याहारबोध्यसूत्रे त्याद्युचितमित्ययास्त माव वर्णानां तत्वेपि तत्सत्त्वमहस्य च
तत्वाभावाच्च। एतेन हर्मेत्याहारः बोधकोपत्येति वहुव्रीहिरित्यपास्तं। बोधकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च। सिद्धांते त्वत्र हतम
हृतसूत्रेः ज्ञाते ज्ञापनेत्यर्थकोपदेशपदानुहर्त्याहलिति सज्ञास्यमित्यर्थलीभः। वा त्रापितदनुवृत्त्याहरालकोपदेशभावादन्वय
ता। त्यकोऽनुपपत्ततोऽस्य पञ्चाहकावदेशपदाद्दर्यदस्यलक्षणैषवतदर्थभ्रोलाः संबंधस्तु हर्मेत्यादिनोक्तमापदवा। एतेन हर्बद

स्योक्तार्थे एवलक्षणायोगमकाभावात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यपास्तम्। पहणार्थमितीति। पतत्सूत्रप्रश्ने एकदेशोतराभि
दंलफलानुत्पान्नवतापत्यानोचितमितिखंडनकृतादिः। तन्नाआशयानवबोधात्। तदुच्यते। पचन्त्याचुष्ठा। णमे सेति इ
कप्रागेवहकारेणवर्धितत्यर्थः। एवोलत्ववछेदे। विसर्गोपतेरिति। तथा च तथा वक्तुमशक्यत्वात्पारेफादन्ते पाठे पि
पिविलंवितत्वात्फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् पावैयर्थ्यापत्तिरतः प्रत्याहारेणैतत्वसिद्धये लस्याप्यावश्यकत्वस्यार्थादवेधत्वेन सू
त्रैकदेशप्रधानफलाकथनेनतदंशस्याप्युक्तप्रायत्वेनफलस्यतस्याप्युक्तप्रायत्वमतएवलरलिताघुक्तमितिनस्तते
ति भावः। पमपि प्रेष्यवुवोहे वीतिनिर्देशोत्वविसर्गवारणं स्फुटं तथापि तत्र सौत्रत्वेन निर्वाहे ज्ञापकत्वमानाभावः। यद्वा आदिपद
ग्राह्यद्रुहसतीत्यादौ — क्रुगिति कुगोघापत्तिसंग्रहः। तथा च विसर्गापदं कुगादेरपि खरपरं शरो प्युपलक्षणं। क्वचिद्विस
र्गाघापत्तेरित्येवपाठः। एतेनहरिहरिरित्यत्रतेदोषमदर्शाखंडनकारादिः परास्तः। आगमशास्त्रानित्यत्वं तत्वप्रामाणिकं
इतोपि तस्यतत्वमेवनिश्चीयत इति दिक्। ननु हलीत्यस्य कारकविभक्त्यत्वेन क्रियापान्वयौचित्येनोत्पपदेन त
दभावे सामर्थ्याभावेन कथं समासं इत्यत आह। अधिकरणेति। आदिनाकर्मपरिग्रहः। सामर्थ्यमिति। हलस्यपदकोरि १२

रितिशेषः। एतेन सप्तमीसमासस्सर्वत्रहलपंतमर्नासत्यादिक्रियाध्याहारस्सामर्थ्यमितिकैयटोक्तिः परास्ता। यद्वा एकं
पस्य कारकत्वेत दन्वयद्वारैवतस्य क्रियान्वयौचित्यादिति भावः। विभागस्येति। सप्तमीशौण्डैरित्यत्र सप्तमी
ति योगविभागस्येत्यर्थः। सुप्सुपेतीति। एकयोगेनाप्यत्रेष्टसिद्धेः पुनर्योगविभागादित्तेनोक्तः सहसुपेति सूत्र म
र्थतो निर्दिष्टं। पद्या। तथा निर्देशाद्योगविभाग एवाभिमत इति तथानोक्तमिति भावः। अनेनापि। सुप्सुपत्य
नेनापि। सोधनस्या समासकरणस्य अगतिकेति। अगतिकप्रयोगोपपत्त्यादित्यर्थः। बहुव्रीहिपूर्वपदकषष्ठी
सुहृषः स्वार्थेक इति भावः। अपिनापूर्वप्रकारस्य सत्वेत्तचिंत्यं। विग्रह इति। हलः अत्र भि तिविग्रहः। हलि
ति सूत्रस्येति तु तदर्थकथनं। तच्चोक्तरीत्यालभ्यं। अतएवतेदभित्रायकताद्युनयितुमिदमुक्तमिति भावः। अ
नेसर्वपक्षेषु समासप्रहेतिस्तवेषां पदे शो ५ जादिसंज्ञामामनिष्पादादितिकैयटखंडकोक्तभाटीत्यावो
ध्या। नन्वेवमपि षष्ठीस्थानेरेति प्रहेता वुक्तार्थानाभेनकेयंभिन्नार्थतेत्यत आह। पष्ठीति। गा हइति। उपधापद
अस्यागोहइति षष्ठ्या पंथ्याऽवेपवाव पवि भावार्थकस्य त्वनिसापत्तथांस्य पदं अस्याह सदृति वहुमाडाव्यात्यानियम

नियमकारित्वात्तस्याप्रवृत्तिरिति भावः। इदं च तस्यात्यंगीकृत्य। वस्तुतेऽन्वयेऽनेनैवाह। गुणानां चेति। परार्थत्वं गुणा
त्वे समत्वसंबंधे हेतुः। परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्। तादृशविधप्रकारकत्वात् गुणानामगुणानां च प्रधानानां मिथोऽ
संबंधः स्यात्। कुतः। समत्वात् गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवतीति न तु गुणयोः प्रधानप्रधानानां मिथोऽसंबंधः स्यात्।
कुतः। समत्वात् गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवतीति न तु गुणयोः प्रधानयोर्वा गुणत्वस्य प्रधानस्य चोभयत्र तुल्यत्वादाकांक्षा
विरहादिति तदर्थः। गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानान्वये संभवति गुणान्वयो नोचित इति तद्भावः। अत्रास्य जल्पारितु
ष्यैकृपतादिषु स्पष्टानि। एतेन प्रथमत्यागे मानाभाव इत्यस्य कृपिं। जलाधिकरणत्वादेरप्येवान्वयस्यानाश्रयणमिति
शिवरामेन्द्रसरस्वत्या युक्तमयुक्तमिति ध्वनितम्। अयं भावः। निजोक्तया गणमेकात्मज्ञाभीष्यगादित्यादिलिंगादा
घटत्वमायेतयोरनाश्रयणस्य ध्वनितत्वाच्च। तयोस्तस्य वृत्तित्वे प्यत्रास्यानाश्रयणे वक्तुमशक्यं। मानो
भावात्। फलत्वाच्च। एतेन पूर्वपक्षहृदये निर्दिष्टपरिभाषादुर्वारत्वतोऽयमिति पक्षद्वयं तिवदंतो मान्या मान्या एवेति
तत्रैवोद्योतस्य पद्मग्रन्थेऽनभिहिते इत्यत्र संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षो स्वौजसप्येकयोः कर्मणीत्यादेरेकवा १३

क्यतयाऽन्वयेन कर्मणीति तत्रस्याद्येकपोरितित्वेनैकत्वाद्यपेक्षत्वेनानभिहिते कर्मणि पदे कर्तृत्वं तत्राभित्या
दिभाष्यकारायंगीकृतत्वात्तस्यार्थे संभवस्तथाप्यनित्यत्वात्तत्रास्यानाश्रयणस्य तत्रैकपटादौ। तत्र चानभितइ
ति स्तम्भपिमानमिति। ननु गंगायां मीनघोषावित्यादौ युगपदेकेनानेकार्थधीवदत्रापि तथैव किं नास्तु इत्युच्चे
रितइति हृदि कृत्वाह। तस्यैकवारमेवोच्चारितः शब्द एकवारमेवार्थधियं जनयतीत्यर्थः। सा चैकार्थविषयाऽ
नेकार्थविषया वेत्यन्यतदृष्टांते तच्चेवोपस्थिते। अत एवार्थमिति जातावेकवचनात्। एकः शब्द एकमर्थं बोधयतीति त
दर्थः इति। तत्राक्रियाजन्मसाध्ये क्रियाभ्यावृत्तिमणेरस्याधिकारेण तत्र चर्समानाद्येकशब्दात्तु च तस्मात्तदाद
शब्देऽर्थे केनेकस्यस्तद्वैत्यनेनक्षितुस्तस्यैकवारमित्यर्थकत्वेनोक्तार्थत्वाभावात्। अस्तु तदेवमर्थापत्तेश्च। एवं च
तंत्रे तेवृत्तिद्वयस्यसकृत्तौक्तत्वादृत्तिर्द्वयी किं च। तस्यां द्युमन्ने हएकदेशस्यैव सायुक्ततादिवा। अत एव तत्राद्दृतिजो र
रवीत्यादेयप्येक देयास्यतत्राघन्यतमं सिद्धांति तावानस्य काशकृदिति चेतेद्दे ततः स्वं डयितुमेव क्रियामाणत्वेनभास
मानमपि गुरुत्वेऽपि निग्राहतु चशक्तेस्तजोस्यादेतदित्यादिना तेनाहरतीति। तंत्रं द्विधा शब्दतंत्रं अर्थतंत्रं च। तत्रार्थ

भा॰प्र॰ १४

भेदाच्छब्दभेदस्तद्वदेवेति तदभेद इति मतद्वयेपि शब्दस्य पर्यायपरिहृत्य सहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकतत्त्वेषामभावात्तथा
पि तस्य तत्सहत्वे मात्रेत्यं। उभयत्रापि सकृदनुसंहितेनैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः। अक्षानयस्वेत्यादावाद्यं पठानप
श्येत्यादावन्त्यं। अक्षाभक्ष्यंतामक्ष्यंतां दीव्यतामित्यादौ तात्पर्यवृत्तिरिति बोध्यं। ननु सकलमप्ययुक्तं। सुखिते दुःखिते चेत
सि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादाविव समीपलोहत्यरूपां त्वचेदिति विरुद्धार्थयोरेकानुसंधानेन युगपद्बो
धासंभवेनात्र वक्तुस्तैनैकशेषयोरन्यतरस्मिन् सत्यपि बोद्धुर्बोधार्थं तदावश्यकत्वेन कपाणामेद्धिकविकल्प
पराते पठस्पतोल्लेदुर्वचत्वाद्यस्तत्प्रकाशस्य सामस्त्येनानुवादासंगतेः। इत्यानर्थं भेदः। दृष्टांतेऽप्यभेदादृष्टेरप
विधेयंभेदाद्विशेषः दाष्टांतिके हि लपदार्थाप्रसिद्ध्या सहतीत्याशयेनाह यद्यपीति। [illegible]इत्याद इति। विरुद्धार्थयोर्यु
गपद्बोधजनकेऽकृत्यर्थः। तैनैकेति। श्रोतुः शब्दद्वयानुसंधानद्वयेन क्रमेणावबोधादिति भावः। एवोमत्लोपयुक्तत्य
वद्धेदो अनुभःचेति। एवं चानिनानुभवापल्लोपस्याकर्तुमशक्यत्वात् यामत्लवत्त्वसदृशात्वप्रयाणामेद्धिकविक
ल्पपरतयामहत्ताः कैयटादिग्रंथाश्चापि चित्याएवेति। सत्यामन्यसंगयोरिव युगपदेवोभयो बोधाविंतरमिदं। अन्य १४

था सहित्याभावेनतंत्राहृत्यैकशेषेति द्वंद्वो न स्यादितिभंदोक्तश्चिंत्येति। तत्र द्वंद्वस्यासाधुत्वमिति च ध्वनितं। अत
एव परमलेस्तत्राहृत्तिरेवोक्ता। एवं च गंगायामित्यादुक्ताद्यशंका समाहिता भवतीति बोध्यं। व्यवस्थितेवा नियतै
व। एवेनैकस्याहृत्तिः। तस्यासत्तं चेदर्शश्रोत्रस्यातत्राभिप्रेतात्वमेवकेवलवक्त्राद्यभिप्रेतात्वे हेद्दिकीतस्यात्तदेवन।
तथाचेद्दृशोस्य लेश्रोतुः शब्दाहृत्तिरेवचक्तुं संत्राद्यन्यतरद्देवेति वक्तुस्तदिवा श्रोतृसंतानविनाऽनिर्वाहे सोतद्न्यापापा
भावेनतयोरहृत्त्वभावस्यान्यत्राबोधकत्वेन बोभयोस्तत्राहृत्यैकशेषाहृतीवाभ्युद्धाहृतिर्वेतितनात्सर्वं मन एवाहृत्तिप
दं मध्येदत्तमितिभावः। [illegible]। तेनाहृत्यादित्यनेनाश्चैनेति पाठस्स्क पुक्तः एवानतुकेवलवक्त्राद्यभिप्रायमात्रेबोधमंक्रि
यत इतिभावः। [illegible]दोष इति। पृथगनुक्तिरूपदोषाने स्पर्थः। अत एवतत्र द्वंद्वोप्युपपन्नः। वस्तुतोऽक्षरस्वारस्येन तथार्थे
त्वाभेनयथाकथंचिदुक्तार्थकत्वेन बोधलोपप्रतिनेतु सिद्धांतोक्तिरिति बोध्यं। नन्वेवमप्येकशेषस्य प्रसारत्वाना
तत्वं बाधितमेवातआह। [illegible]शेषपक्षेति। चस्त्वर्थे। [illegible]रव्यात इति। यद्यपितथापीतिशेषः। भाष्यकृतां लौकि
किकादिप्रयोगात्वेन निराकृतत्वर्थः। सहविवक्षायां सजातीयार्थकानेकशब्दप्रयोगाभविनद्वंद्वा

भा·प्र
१५

भावेन जातिव्यक्तिपक्षयोरुक्तं नैरर्थक्यनिर्वाहादिति भावः संभवति दृष्टफलकत्वे दृष्टकल्पनामन्याय्येत्याशयेन समाधत्ते॰ तहेति॰ अत्रापि शास्त्रीतिभावस्य अपि विशेषे॰ उक्तरीत्या तत्सूत्रकरणान्यथानुपपत्तेस्तत्रैव शास्त्रपदं कृत्स्नयोगेषु एकमेव॰ अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावस्तदाह शास्त्रमात्रेति॰ शास्त्रमात्रपदं कृत्स्नशास्त्रोपयोगीत्यर्थः मात्रपदेन लौकिकादिव्यवच्छेदः अतएव सर्वादीनीति सूत्रेऽनेन संज्ञातेषां विधीयते ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति गणपाठस्य विशिष्यते कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यमित्याहैकशेषनिर्देशादिति प्रकृतसूत्रे द्विवचनेऽचाति सूत्रे चैकशेषनिर्देशात् सिद्धमिति॰ चेमाभ्यं ... तत्र तन्त्रैकपदोपादानमेव॰ एतेन तन्त्रैकशेषयोस्तुल्यफलत्वादन्यतरोक्तिरयुक्तेत्यपास्तं॰ यद्वा॰ अपि॰ मतान्तरव्याख्यानपदोत्तेरयोज्यः तथा चैकशेषस्तु मतान्तरव्याख्यातोपपत्तिविवक्षापाक्षिकापाद्येकवाक्यतयैवान्वये॰ नशोषष्ठूरंगमावा कालकौरवात्रे चोपमिति बोध्यम् ...आशयेनेति॰ मूलस्येति शेषः॰ ननु भाष्यादितन्मते तन्त्रापि तेत्रैतावन्निर्वाहात्॰ एवं च सिद्धान्ते तन्त्रतन्त्रैकशेषशब्दः सोऽस्त्वेव यथाश्रुतौ जौणस्तद्भावितत्रेपाः अत एवैकपदेन तन्त्र द्विष्यते व्याख्यातः एवं च यथान्तरतीयतापि न इति बोध्यम्॰ अत एव प्रव्याख्यानेद १५

स्यक्तिरपि सम्यगेव॰ एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगित्वमत्याख्यातस्यैकोक्तिरयुक्ता दृष्टफलाभावे एवं तत्त्वांगीकारादितिमंदे क्रमपाते ... गुरुत्व इति॰ मूलकृतां तत्राग्रपेक्षयेति शेषः॰ एवं च तद्रीत्या न्यतमो निर्युक्ता मूलेन इति च व्याख्येति गुरुरीत्या निर्दुष्टत्वादित्येव व्याख्यास्यते येन दोषावाप्तिरभीष्टास्ति द्विश्च तत्सूत्रे दोषरूपेण ज्ञातीयेवाऽन्यथा वेति भावः तिभावः न भाष्यरीत्येन नु षष्ठी स्यान इत्यस्य प्रहतो स्ता मी पदयोः पूर्वयोर्द्वयोरन्वयो॰ तत्राह ...ति॰ यद्यप्युपदेशोहस्यानिकस्याभावादत्रैस्य साक्षात्तदभावापादनस्वेनातीत्यादौ कथंचित्तत्सत्वेपिलोपस्याफलत्वेन फलाभावाच्च तत्प्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यं तथाप्यादौ प्रवृत्तिरनैतरं त्यागः ततः प्रक्षालनादिति न्यायेन माङ्गे वृत्तेदप्रवृत्तिरुचितं किं च वक्ष्यमाणरीत्या तत्रेलित्स्वरस्य फलत्वमस्त्वेवमित्यभीष्टासिसिद्धिरेवैवं चात्रनान्यथानिर्वाहः॰ अत एव प्राक् गुणानामिति पक्षान्तरमुक्तमित्याशयेनाह ...गुणानामेवेतिन्यायसंबुभित्सुचित्ते न त्वनात्राग्रहेऽत्रिरिति ध्वनयितुमाशङ्कते न... चेद् इति॰ ...षशब्दे नैः॰ तित्रेणादेहुत्रीहि षष्ठीतत्पु...हणाभ्यां ग्रंथकेनेत्यर्थः॰ वृद्धिक्रमिकत्वोद्दूषणविशेष्यभावेकामेवा

ना॰प्रा॰
१६

णत्वेति भावः परिभाषयोः अलोन्त्यस्येकोगुणेति चानयोः गुणाभावः शेषशेषिभावः अंगांगिभावइतिया
वत् एवं च ततोऽपि भाष्यात स्यात्रानाथ्यरागादनित्यत्वाद्वा नाप्रवृत्तौ तयोर्दृष्टान्ततया स्यात तत्वे दुर्लभमिति भा
वः अयस्येमनेनतयोः समकालं प्रवृत्तिः सूचिता महत्वोद्देश्यत्वेन विशिष्य वृद्ध्यादि तिरीत्या तेषां स्वस्वदेशेऽवांत
रवाक्यार्थज्ञानं लक्ष्यानां साधकतया निष्फलमप्यावश्यकमिति विशेष्यविशेषणभावस्य तयोर्विध्यास्थि
तत्वं न तु साक्षात्स्वितं इति वक्तुं वितम् वाक्येइति भावसाम्यत्वस्म सम्यर्थः विशेष्यातिः परिच्छेद्यपारिच्छे
दकभावस्मादायेत्यर्थः परिभाषयोरित्यस्यानुषंगः येन विधिरित्यादौ विशेषणविशेष्ययोरितिभाष्यवा
र्त्तिकप्रयोगदर्शनात्तोपि साधुः एवं चा येत्यस्य चार्थमाह नावतिन्याय मूलमतार्थोपिनेत्याह परस्म
ण्वेनेत्याहपरस्मैणत्वेत्येत्यर्थः न्यायस्तु तदुभयानिरासका नापि शेषविशेषणभा वृत्सपत्ति तद्विषयेक एवेति
नुप्राग्वद्वेनेति भावः न्यायस्येतद्विषयकत्वे थाह एतन्मूलेति उक्तन्यायमूलं कुतपवेत्यर्थः एवं नेतन्मूहे
तौ हेत्वंतरमभिहितिः तत्र द्वेति तच्छेषपक्षे त्यर्थः तेन च केपदे नामिथोऽनपेक्षयोस्तयोः स्वहेतुतः संनि २६

हितयोर्विधिषु परस्परकार्ये ऽपेक्षकतया कञ्चित्संनिपातेऽपि न तावन्मिथोऽपेक्षेति हि तेनोक्तं विशेष्यविशेष
णभाव मात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न कापि दृष्टश्चेत् इति तच्छेषशब्दो संभवदुक्तिकत्वेन स्तोऽपि अत एव तच्छे
षपक्षो न सर्वहृषणोद्धारेपि नापैत तच्छेष इति भाष्यसंगच्छत इति तद्भावः कृष्णत्वादितीति पत्तु षष्ठीस्याने
ऽत्यस्येवाधएवक्रेण इति मान्याः तत्स्तावमनुरोधेन उक्तरीत्या तदसामर्थ्ये नेहीत्वों दृदिहि घटितोत्तरग्रंथास्वारस्या
पत्तेश्चात एव तदेतदाहेति वक्ष्यति अन्यथा कारस्त्वरध्यनयनक्रोशां तरमाह आमेणस्येति अकारणा द्वावित्यादिना
लिंगादि संग्रहः तस्येवोक्तिस्तु अस्मिद्धतेरत्यात एतेनातीत्यर्थमत्वतेन तीताविष्टापत्तिमंदोक्तमपास्तं तस्याविप्र
कारणादिग्नाहीत्वेनम तस्येवाभावात् उभयचक्रादिष्वंचैत्रस्यपुत्रइत्यादौ जन्यजनकभावादेश्च संग्रहः अग्नेरत्रादिना
समवायादिपरिग्रहः वैधर्म्ये चापि दृष्टान्ता इति तथा च तस्य तत्रैव सामर्थ्यमंतरेति विनेत्यर्थः तामंतरातामरस्ताक्षो
त्यादावेवं समभि हृद इति भावः सामीप्यंसाधारणं अनंतर्य मव्यवहितत्वं अंतरेति विनेत्यर्थः तामंतरातामरस्ता
क्षीत्यादावेवं सप्रास हृद इति भावः सामीप्यं साधारणं आनंतर्यमव्यवहितत्वं घाटितमिति तयोर्भेदोऽत्र पत्तु अम

तीतिर्न्नमानं। अन्यथा स्वस्वामिभावान्यसंयोगादीनामपि तत्राप्रतीत्या षष्ठ्यर्थत्वेन स्यात्। न चैषापत्तिरेकशतं षष्ठ्यर्थो इति भाष्यविरोधादिति मंदः तत्र अप्रतीतस्यापि तत्योगीकारे बहुव्याकुलीभावापत्तेः वृक्षस्यमितिरित्यादौ संयोगादिप्रतीतेश्च। अत एव भाष्यविरोधाभावोपीति दिक्॥ तस्य। सामीप्यादेः षष्ठ्यर्थत्वाभावादित्यस्य सामर्थ्यादित्यस्यैव समासानुवपः तस्य चेदानीमिष्टार्थतद्भावाभिरित्यर्थः। नन्वेवं सर्वाधिकमिष्टार्थं वाक्येन्नतत्त्योः ऽप्यसमते आहतेतत्संयोऽप्यसमते आहते तत्संयोऽप्यसमते आहतेतत्संयोगोत्वि। सामीप्यादिपदप्रयोगस्त्वित्यर्थः। तुर्वै लक्षणे। आगमतीतावपीदानींतनस्यैतीतेरितिभावः॥ असामर्थ्यात्। इतिहेतोरिति शेषः। अन्वयस्य वाभावादिति भावः। एतेन किं समासविधयभावप्रयुक्तं क्लिष्टत्वमुत तत्सत्त्वाभावप्रयुक्तं नाद्यः षष्ठीति सूत्रे सत्त्वात् नान्त्यः अस्ति मे स्वस्व संबंधाभावेन भागादृष्टेवत्स्वमुपगमात्। समर्थसूत्रे भाष्ये कैपद्यपक्षदंगीकारोच्चेति मंदखंडनं। इमामुक्तमेवास्ते। भाष्यायाशयस्य वृक्षपनिवाणाबाद्धः इति हेतो। समासे। त्वाक्रियमाणे सतीति शेषः। तथाचेसिद्धसाध्येति न्यायेन तत्स्वीकारस्य क्रेशनिमित्तत्वेफल्गेति। अत एव समासस्येति सफलं। एवमग्रेपि।

अस्यैकैपदादिरोसामत्याख्यानात् तथा तदनुक्त्वाहाहस्तौ त्रेइति। तत्र षष्ठीसमासे तदेतत्। उक्तमेव क्लिषत्वे नन्वाहन्ताण्यस्वामिकस्य तत्समीपत्वेरिष्टापत्तिरेवेत्यत आह मस्ते अस्मदीयइति। कुमतिचेति गौत्वमिति। नन्वस्वामिकत्वादेकाजुत्तरेतिणत्वं स्यादव्यं। चित्रापदगोपदयोः कर्मधारयेगोरिति टच्येकाजुत्तरपदस्य समासत्वस्यात्र असत्त्वात्। नचोत्तरपदावयवीभूतसमासांतमङ्गात्तिरितिकैपदादिमतेत त्वाभावहतिवाच्यं समासपदस्य तदर्थकत्वाकोत्तरपदलक्षणाया मानाभावात् तथासतिपंचराजमित्यादौ स्त्रीत्वापत्तेः पात्रादित्वाद्धश्सोपकारांतोत्तरपदइत्यत्रोत्तरपदग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च समासाच्चागतौ किंक प्रक्रिपात्वाश्रमावयवीभूतस्य प्रहे त्तिरितिज्ञोपित्वोरित्तित्सत्रभाष्यान्तेदर्थवाकस्य लक्षणया गहणाच्चे। अतो इति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्पक्षानंगीकाराच्च। एतेनोपसर्गादेदहृपुशिन्यादौ वदंताव्ययाभावप्रयुक्तोभेदेतदिद्भुमयुक्तो डीपश्चावयवस्येति न्यायेनोत्तरपक्षेपिसिद्धिरित्यपास्तं। मत्वे सैवाभावात्। तत्रापि विज्ञापितेआप्यत्रैव चित्रागौस्तरतोऽस्तुरत्यत्र वाक्यार्थानुरोधेन विभक्त्यंतरचितद्धितोतत्वेन प्राप्तसमाप्तिपदिकसंज्ञा समकालमेव ज्ञापयमानावाः स

भा॰प्र॰ मात्संज्ञाया बाधः स्याद्धास्त्रावयववत्वेन तद्ग्रहणेनाग्रहणात् तदन्ते मद्दृश्विरिति भाष्यरीत्येष्टसिद्धेः त्वाद्यनन्तुसम
१८ हाद्यपेक्षत्वेस न्नुपुमिति पंचराजामित्यादि सिद्धावपि हिपुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदकत्वाभावात्कथं स्त्रीत्वमिति
चेन्न लिंगमशिष्यमिति भाष्येण तत्प्रकरणस्यानियामकत्वबोधनात् अत एव तत्स्मतेपि परवल्लिंगमित्या
दिसत्वेपि अर्धनावमित्यादौ क्लीवत्वसिद्धिः नच येन नेति न्यायेनास्य तदपवादापवादत्वमिति वाच्यम् स्वविष
ये प्रातिपदिकान्ते तस्यावश्यप्राप्तावपि तस्य चतुरंगेणेत्यादावप्राप्तेरिति चेन्न फलाविशेषेणास्यानुरोध
नेनातथोक्तेः मूलाशयानुसारीत्येव सुवचत्वेत्तिदिक् नानानादेशे रणातथोक्ते अन्यार्थमावश्यकस्यास्यनिर
वकाशत्वाभावेन बाधकत्वाभावेपि पूर्वप्रवृत्तिनियामकस्य विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितत्वरूपप्रतिव
द्धविधित्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यात्र सत्वेन तथोक्तिश्च अन्यार्थमावश्यकस्याप्यनिरवकाशत्वाभावेनैव एतो
ऽपि लोप इत्यादि भाष्येणः पद्यध्वमित्यविध्यर्थमतत्त्वेनोक्तत्वाविदं तद्वार्त्तिकमते तथाविधविशेषविहितत्वेन प्रसप
लोपविषये शीघ्रोपस्थितत्वेन नुमादयोप्यस्येव लक्ष्याणीति कैयटः तातापिंडानामनदीत्रित्यादीमि १८

लस्याणि परिभाषोद्देशे षोस्पष्टतरं चैतत् अत एव तद्धितार्थेति सूत्रयोर्वशालादिलक्ष्ये दक्षिणपूर्वेत्याध
र्थमावश्यकस्यत्वेनाम्नो हीतीत्यस्योक्तिः अन्यथा पुंवद्भावेन सिद्धौ दसंगतिरेवेति दिक् नन्वेवमर्थतेर्वत्तेवि
भक्त्यापदत्वान्नदव्यवायेपीति निषेधः स्यात् उत्तरपदत्वे चेति निषेधस्तु न प्रत्यासत्या तत्र पदस्य कार्यित्व एव तत्प्र
वृत्तेः अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेतत्प्रवृत्तेः नचैवमपि पदव्यवायेपीत्यस्य सामान्यत्वादनयोर्विशे
षत्वोक्तमविभक्तिविषयलक्ष्यासंभवापत्तेश्चानयोर्विषये तद्वृत्तेरावश्यकत्वेन नात्र दोष इति वाच्यम्
अतद्धित इति वार्त्तिकस्यार्द्रागोमयेणेत्यादिभाष्योक्ते तद्व्यस्य स्वचासंगत्यापत्तेः समपूर्वादौ तत एव तद्भाष्य
येन नेति न्यायविषयत्वात्तत्रेहयोमपि प्रवृत्त्यात तद्वस्य समवातं अनुपदवक्ष्यमाणरीत्या तदन्यतेलस्याण
मपि संभवाच्च पतुक्षीरपेत्यादौ गतिकारकोपपदात्कृदुत्पत्तेः समासे निषेधस्य बाधापत्तेः वैष
म्येवोज्ञा भीवीचाक्षातस्तद्विषये तदनित्यत्वे पदत्वपदत्वयोग्यत्वमित्यनयोरन्यतरदेव शरणमित्यत्र स
दुर्गाद इति चेन्न उक्तवार्त्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्धिताव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तमिति स्वस्यपदत्व

भा॰प्र॰
१९

वधानेनिषेधोनेतिव्याख्यानेऽत्राट्कुंगोमपिणाविन्त्यादिसिद्धावपिरस्यविरणाद्रिकामेरणचतुर्थहंगोणीत्याघ
त्रिदन्यापत्तिरेवेतिपदुक्समेनोक्तंगार्ग्यैकैकवाक्यतयातस्यप्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरकत्वनिमित्तानिमित्ति
मध्यस्थपदव्यवधानेनिषेधइत्यर्थस्सततिदुपपर्युमंगीकारात्‌ व्यवधायकपदस्याव्यवहितप्रकृतिभिन्नान्यप
रकत्वेनिषेधइतियावत्‌तस्यप्रत्ययान्याव्यवहितपरकत्वेसइतिनिष्कर्षः उक्तलक्षणेपितस्यप्रकृतिभिन्नपरत्वमेव
नतदन्यपरत्वमितिननिषेधः। चतुर्थहंगोणीत्यत्रापिणपदस्यव्यवधायकत्वांगीकारेऽहंणीत्येवतेभावः बृहच्चेत्तुप्रकृ
तिभिन्नान्यागंगश्वादपेरत्वेपिपदभावात्तदभावात्तदभावः चित्रगवीणामित्यत्रापिव्यवधायकगोपदस्यतद्धितेङीप्य
रत्वमेवनतदन्यपरत्वमितितदभावः। नचोचःपरेतिटचोलोपस्यस्थानिवद्भावेःपूर्वस्मात्परस्याव्यवहितास्येवग्रहीष्या
व्यवग्रहीष्यमाणत्वात्तावतापिक्षतिविरहाद्वा। धनितभ्रायसमर्थस्तत्रैवभाष्यकृता। तत्रहेतुमुक्तं। अत्राद्धितद्वक
व्यइहमाभूत्‌ अत्राट्कुंगोमयेणेत्यादितत्तुहिवर्त्तं येनवाक्यंनैवविज्ञायतेपदेनव्यवायः पदव्यवायइतिकथंतर्हिप
देपरतोव्यवायःपरात्मकएवविधियाकैकवाक्यतयाभोमसेनादित्यायेनपदशब्देनात्रोत्तरपदमेववागृह्यतेइति १९

कलितंएवंचचतुर्थहंगोणीत्यादौनात्रपक्षेपिदोषः अतएवारम्भसत्याख्यानयोःसमफलत्वं। अन्यथाफल
भेदापत्त्याप्रत्याख्यानासंगतिःस्पष्टैवः किंचोत्तरपदत्वेचेत्सपप्रत्याख्यानायविशिष्टाद्युत्तनेऽणादौ
स्वादौपरेऽव्यवहितपूर्वत्वंतस्यदधिसेचावित्यादौषत्वस्यपचमीसमासेनवारणोपकत्वापमत्वागाद्धा
गुदन्नापिणोद्स्यतः यौवतत्वात्तदप्राप्तेः संवृचेत्वात्‌ अतएवलोपःशाकल्यस्येतिवलोपोनत्रान्यथाप्रस्यवलो
पइत्यस्यनियमार्थत्वेनविशिष्टस्यमत्वबहुलोपेप्राप्तावपिग्रथ्नेःपुरेतिस्थानिवद्भावातस्यमत्वंवदोपोदु
वीरःतस्यानवतोऽन्नेपदांतत्वस्याप्राप्तिःपूर्वत्रासिद्धीयइतिसंचरितुङेपदमत्वात्तदापत्तिः एवंचावेतत्समत्वमा
वृत्यकेतत्वेनऊपमत्वोतेनटचोव्यवधानोत्त्स्‌ किंतुतथैवटंवमताः एकदेशविकृतस्यायेनतननिर्वाहः तेनर
जंतत्समहपयोगस्यवातत्सकहेयापत्तेपिगाविस्यस्यतत्वालोभात्‌ एवंचभत्वातद्प्राप्तिर्भूतेवयदितुसमर्पपूरल
त्वोपतत्संस्याख्यानप्रकारोप्युत्तरपदस्यकार्यित्वादावेववत्तिवलोपस्यतत्वान्निरहतेरक्तसेतम्प्रयत्नेणत्वनिषेधे
भत्वाप्राप्तिरेवेत्युच्यतेतदप्रागुक्तंनिष्कर्षस्तौवतदप्राप्तिरितिकेचित्‌ वस्तुतस्तुसत्रप्रयुक्तएवंगुरुत्वात्‌

भा॰प्र॰ २० ध्वानेनैवेदं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्ग्रहणे तैतद्वृत्तं पठता भाष्यकृता । एवं च वचौष्ण्योपसंख्यानं त्वाद्वार्त्तिके नञ्स्त्यपल
क्षणानिषेधेन निहतावप्यत्रैतद्भ्राम्यातद्भ्रांतो निष्कर्षे स्वरूपं गणमिति नत्त्यप्रभाष्यमतेतु तद्वकेवनेतिगां
सम्यगेवेति बोध्यं । अत्रैभान्याः प्रत्याख्याताविभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेः कबदुत्तरपदाक्षिप्तसमासस्यापाए एवं ग्रह
णात्स्वतंत्रप्रकृतित्वं द्वंद्वात्तत्समासत्वं टजंतस्येति व्याख्यापत्वास्तत्वस्यैवाप्राप्तिः । अत एव भाष्यकृभवाषेनेत्यत्रोव
धीतप्रत्ययो नरपदके तस्मिन्नुमतिवेतिनित्यत्वेन भाव्यं तत्र वैपदके तेन तुमा[stain]ति पदिकेतिति वाणत्वे
नेतिकुमतिचेति स्त्रभाष्यं संगच्छते अन्यथा वाणत्वापवादके नांतिस्यणत्वे नैवकल्पद्वयेविभाव्यमिति तद्सगं ति॰
स्यैवेति । अत्र गुहचरणाः लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतौ समासत्वस्य तत्त्वात्तथाश्रयणे पि णत्वं भवत्येवे
ति । इत्यं हि तदाकृतमः सामान्यतो विशेषतो वा तद्ग्रहणे सति लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यैतेन ग्रहणं बोध्यमप्रवि
नात्वस्यवेति तद्वयं तथात्वात्तत्त्वयसमभिव्याहारेतद्धिते द्रष्टा नांशातिपादेकत्वेन तद्यापधृतोणा द्विशिष्टेपिपर्यो
सत्वमतिदिश्यते इत्येवं तत्तथाचत्रित्यादिनैव सिद्ध[stain]तजकाभ्यांपन्नित्रोऽथाप्रमाणे द्वपसेजिस्यादेयथा स्या २०

मान्यतच्चाक्षिप्तादिप्रातिपदिकं ग्रहणमेव पञ्चापतिविभक्त्युत्पत्त्यर्थं पदागमाद्यनेनैप्रटजं स्थितसमासत्वसमाना
धिकरणप्रातिपदिकत्वस्यात्र सत्त्वे तेयथातिदेशस्तथैवं णत्वे का पैतत्स्थितसमासत्वे ऽगतिस्थितेत्वादेवकबगेबदुत्तर
पदकत्वस्यापि लाभात्तया तिर्निर्वाधैव । एतेनतत्स्याः कथंचितत्विषयत्वादत्रैतदभावइतिचिंत्यमिदमित्यपास्तं ।
वस्तुतस्तु तत्रैतन्न्यायाश्रयणे कं तुमप्राकंच्य । बहुच्छ्रु इंगे रात्पादौ नित्यणत्वाभावापत्तेः अत एवापि प्रवृत्ते
भाष्यत्वे वाणत्वोक्तिस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमपदत्वानाक्रांततद्गुप्रत्यात्रग्रहणात्कब
गबदुत्तरपदकत्वाभावात्प्राप्तिबोधिका न तु तन्न्यायाश्रयणबोधिका । वस्तुतस्तु द्विष्यंततत्प्राप्तियोग्यता
मात्रबोधकं न तु वस्तुतस्तत्प्राप्तिबोधकं पदव्यवायेपीत्यस्य ज्ञापकत्वात् । इति बोध्यं यत्तु भाष्यान्निषेध उप
सर्गादसमासेपीत्यादेरेव न तु ह्नित्यादिनलक्ष्यमिति तन्न । तत्रसम्यातद्धितइति वार्तिकस्याइटजो प्रयो ना
दिभाष्येतोदाहरणस[stain]गत्यापत्तेरितिविभक्तौ चितिविषयस्तस्मात्तत्संबंधितस्परतो वा यत्कार्यं तत्रैककार्ये लिंगबो
धकप्रत्ययविशिष्टस्यग्रहणमित्यर्थिकायाः अप्सरनिषेधयुपसंप्रसारणादिलक्षिकायविभक्तौ लिंगविशिष्टेन

स्यात्तु तत्रापि नायं विषयः उक्तभाष्ये तत्स्य परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्याः पाठेन तत्र क्षेत्रेषु पुर्वारणा का
विति सूत्रे भाष्योक्तौ छेवतते तस्मद्वृत्त्यंगीकारात्। घटीप्रहरणादिवैगात्तस्यान्नित्यत्वेन तन्दूलत्वात्तस्याः स्वातंत्र्याभावा
च्चेतस्या अनित्यत्वे पोत्साजिकृस हेत्वेष्वसिद्धेः अन्यथैव स्यव्नेथ्यमहत्यापत्तौ निर्विवेकतापत्तेः। किं च पुर्वारणेति
सूत्रे भाष्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहाराद्वैरूप्यमेवापरिभाषा ऽनेकफलनिष्ट्यर्थं कार्येत्र नैतैव्याप्तेति
त्वेपि मत्रविभक्तेः आधान्येनाश्रवणात्तत्रैवं तत्प्रवृत्त्या ऽत्रनस्य माधान्यात्तदप्रवृत्तेर्निर्विघ्नत्वात्। तत्र प्रत्ययत्वविभक्ति
त्वसर्वनामस्थानत्वसुत्वसंबुद्धित्वाद्यन्यतमेनेत्यस्यदेतत। तेनेभ्यः पुवेस्मादेर्पुवतीः परूपस्यादौ तत्वावारणापरस्य पु
वारणेति सूत्रभाष्यस्यासंगतिर्न। एतेन विभक्तौ लिंगविशिष्टस्याप्यग्रहणं कथं तस्य चारत्यपास्तम्। एवं च कु
मति चेति णत्वोक्तिस्तमेजसेवेति मास्त्वजे मुस्तार्थे विचार्यमार्यैः प्रकरणांतेति अदीदीनीतितत्रस्थस्य
पः अतसामीप्यात्तस्यापि तत्वमिति भावः। एतेन पद्वन्तादित्वके ऽस्य न पानत्वे तत्रैवीजंतके पर प्रयोगप
दं पद्विवागन्हसामनुवर्ते स्थव स्थितविभाषयातन्त्रेति मेदो क्तमपास्तम्। लाप्यदेः तत्रैव तदभावस्यानित्यत्वा

भेपि प्रयोगस्य भेदेन तेनैतस्य तत्वालाभात्। अहेति गणात्वेपि समस्तानां पुवादिषु समस्तानां क्ष्वन्ता
दिष्विति भाष्यसिद्धांतात्रित्यरात्वेन भाव्यमिति प्रागुक्तेर्भाष्यविरोधापत्तेर्न हि व्यवस्थितविभाषात्वेनित्य
त्वे व्यवहारः कस्यापि संमतः। तीर्थंभाष्ये परिगणना चेति दिक्। खउनकेंदाधुक्तं संत्यपक्षीयभाष्यदोषमुद्धर
न भाष्याशयमाह अन्ते इति। एतेनात्तेर्भूतकारणस्यरइत्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधायस्तप्रयोगोपि तत्रानिष्ठ
इति चिंत्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम्। आदिना स्थानेद्रस्यस्य संग्रहः। अत एवाग्रे तथोक्तं। तत्रिरूपि
तेति। अनंतरादिपदार्थनिरूपितेत्यर्थः। एवमग्रेपि सर्वत्र बोध्यं केचित्तु शाखोरकास्थित्याभ्युपत्वरूप इति भा
वः। भाष्यरीत्या तु रमेस्थ्यवहारादौ वरूपकृती स्थनपि तु इष्याततयोः प्रसंगतो वा आह स्यानेति। ननु तेस्तत्वाभा
वात्तथास्तु स्यानेतु षष्ठ्यर्थे एवेति असिद्धे षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रादतः स किमर्थमिति चेन्न। तृतीयान्तेन समर्थेनेति नवति
नव्यापि करणवहुव्रीहिप्रदर्शकभाष्यात्तस्यापि नेत्यावृत्य लोभात्। अन्यथा स्यानेयोगः संबंधोपस्थाप्य इत्येव वक्त
व्यः। अ आवश्यकं निपातनात् साधुत्वमिति तद्भावः। एतेन धान्येन धनीतिवत्तृतीयेयं सा स्वार्थगौरवात्तस्यावश्यकत्वात्

भा॰प्र॰ सप्तमीपक्षेऽग्निर्वाहीयस्थाने योगेत्यस्य स्थाननिमित्तसंबंधेत्यर्थं वदता कैयटेनापि व्यक्तमिदं एतद्य
२२ त्नितस्तत्रपठनाद्यासिज्ञिनापि सूचितमिदमः मतुसूत्रे भाष्यमप्यत्रधा साधकमिति दिक्। संबंधेति निवर्त्यनि
वर्तकभावादिरूपेत्यर्थः आधेयाहूत्वार्थे अंशे भाष्यीयपक्षविकल्पबोधकः षष्ठीति अयंभावः सामान्यप्रतीया
प्रितस्याउक्तभाष्याशिष्यशङ्कितयाह यादिवदनेकार्थत्वेपितद्विषयसंदेहस्यासंभवेन भाष्यारूढदरूप्तस्ते
प्येतेषामतदर्थत्वात्तथाकुर्वाणामंगतिरुचस्यध्याहारावश्यकत्वपिषष्ठ्यानेदेत्यस्याग्रगनालोचनमिति तदुप
ति अतएवतत्रमाष्यानिर्णायोक्तिरग्रे इति तदाह नमाति नतुतस्यतत्त्वबोधकमितिभावः एतेनानार्थस्थले संदेह
शङ्कासंदेहसंभवः नेवमत्राशकार्थस्यप्रागुपस्थित्याऽर्थबोधेनिर्वाजाध्याहारेणशंकानोचितातेअन्यथा
घटमानयेत्युक्तावपितथाप्रसङ्गः पटोवेतिमास्यादितिमंदोक्तिरपास्ता उक्तपूर्वोक्तः आकृशकार्यानिर्णयातः
अध्याहारबीजस्योक्तेः पटादिवैषम्यस्यात एवस्यष्टत्वाच्चेतिदिक्। अनंतरादिविति मूलसमूलयनउक्तो
र्थभाष्यादिसंमतिमाह अत एवेति तस्यतत्त्वाभावादेवेत्यर्थः अस्याश्चितमोक्तत्वयथन्वयः शङ्कापरेति प २२

चमीसमासः इत्यर्थे षष्ठ्यामतुप्स्वांकातत्परं भाष्यंतद्व्याख्येत्यर्थः इदमेवस्थनयितुंरूपतिभाष्यकृते
ति अस्तत्थौ वर्तमानासत्तो जोमानाप्रीत्यादेस्तुतथा व्यवहारविषयआसीदित्यादिरर्थः पाधिरिति त
स्यविशेषणमित्यर्थः अतएवानंतरादित्यक्तिरन्यथानंतरमित्येववदेत् षष्ठ्यर्थत्वेनेति अन्यत्रस्वीकियमा
णेनेतिशेषः तथाचस्वीकारस्यहेतुत्वंप्रकृतप्रत्ययार्थत्वेफलतिः एवमग्रेपिऐं तेनान्यतरद्वैयर्थ्यमित्यपास्तम्बाला
सामर्थ्यात् सापेक्षमिति न्यायात् वृत्तिपदेनमतुमप्रत्याहार्यकेतिनकोप्यत्यर्थः कथमपितस्यासंभवादितिभावः
तथाचानेतराद् इति नैवदेतद्इतिबोध्यं एतेनेदंभाष्यं पञ्चमीपादिपदयुक्तवाक्याभिमायेनतस्यतत्त्वाभावपरमितिमंदोक्तमपा
स्तं एवमपितत्रपक्षे तस्यदुष्परिहरत्वेनभाष्यामगतदुष्परिहरत्वात् अन्यपक्षेतदुक्तीहितीयदवरामुहूर्तस्तुपसंह
रति उक्तहेतोरित्यर्थः पत्रेतिगुरुपुत्रौ देवदत्तस्यकिंचिदित्यादिस्वर्थस्तत्रभाष्यादिप्रयोगे इत्यर्थः मात्रपदेनप्रकृतेत
मीपादिपदसमत्रेव्याहृतिः प्रकरणाद्यभावेदेरितिशेषः पदेनषष्ठ्यर्थत्वनिवृत्तिः अतोद्वैत्यत्रांतरावृत्एवंतद्वीचीतिभावः
एतेनातोद्वैत्यत्रस्त्रेरूप्तोषष्ठीशेषेऽस्यत्रेत्वपाचेतथागीकृतमितिमंदोक्तमपास्तं उक्तहेतोः तदंगीकारस्यरव
पुष्पायमाणत्वाच्च अनंतरादि [illegible] षितत्वस्यमोलस्यनिर्मलत्वमपाकर्तुं तत्रेवसमारणाभिभाष्यापितरोण्याहत्येत्यां

दिना॰ तत्र मतुप्सत्त्वे बहुव्रीहौ हादिवृशवशक्तिस्वाभाव्याद्धूर्त्तेमानत्वस्तत्रीत मॉवत्तेमवेन रूपफलाभावान्तदभावः॰ सं
भवति दर्शितत्यान्यायाद्वन्धेलं वनेनाहतत्स्यान्येति॰ अस्तीत्युस्याक्तिमानित्यत्रसत्ताश्रयधनाद्यर्थकात्तिराद्वस्या
व्यपत्वेन प्रातिपदिकत्वेप्यस्त्यत्र एव सर्वअनीते व्यभिचारिणात्यसामानाधिकरण्यापादनाय मतुप्प्रसिद्धिफले
कत्वे इत्यर्थः॰ नुपात्तेति॰ तथात्वेनतदनुपात्तेत्यर्थः॰ मत्वर्थीयवदिति॰ यथा सततस्तदंतेभावेणाभवतीत्यर्थः॰ एवमन्ये
पिननुनायदृष्टांतऽचितः तथात्वेपितस्यैकाक्रियेतिन्यायेन तत्पदोत्तरमनुत्पन्नः स्यत्सनेतरमुत्तमा चैतेस्त्वेलसा
पितत्रैणावतुशकात्वेनानेतप्रादेशिवसर्वथाऽनुपादानाभावेनवैषम्यात्मतुब्धिधावपि बहुव्रीहिदृष्टांतेनैवा
स्तीत्यस्य खंडनेनततेदृष्टांतस्यैवोचितत्वाच्चेत्यत आह बहुव्रीहिवच्चेति॰ अनेन तु तदनुपादानं स्पष्टमेव अत एव पा
र्थकोनदृष्टांतोक्तिः॰ अत एव च यथा से व्यनेतिभावः॰ पृत्वाद्यतथात्वेनदृष्टांतवैधर्म्येणतथाव्याख्यानेपिनोत्येतथा
ख्याख्यानेनुगतिः॰ तत्र तदंतेनोर्वस्य मतुप्सत्त्वेभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात्तत्रहितद्धितार्थ इत्यपेक्षापायंचगुरित्या
दौ बहुव्रीहेरंतरंगत्वमुक्तं तान्नास्ति महेणनविशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्यतद्धितार्थत्वादत्यर्थापेक्षाद्विगोर्बहुव्रीहिर्यथा
त्रापेक्षत्तु बहुव्रीहिरिति सतायुक्तं पंचगावी संबंधं तरंगत्वात्तत एव न द्विगुरिति कैयटः॰ एवं च साधुर्मकः ऽवदृष्टांतः २३

अत एव पार्थक्येन दृष्टांतोक्तिरिति॰ तन्न तद्वा[…]ष्यस्यैकदेशपरत्वात्॰ अत एव तस्मात्तद्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो
वक्तव्य इति तदुत्तरभाष्यमतीकमाद्यपोपाध्यनुक्तावपि स्वाभाव्यादुभयोरस्त्यर्थविषयत्वेनांतरंगत्वाभावाद्विशेषविहि
गुना बहुव्रीहेर्बाधान्नतो मतुबादेर्निषेधो वाच्य इति सिद्धांतिरीत्या कैयटव्याख्यानात्॰ अत एव मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति संग
च्छते॰ वस्तुतः पंचकपालइत्यादौ चरितार्थसमानाश्रयद्विगोरेव बहुव्रीहिणा पत्वाद्बाध इति विशेषेत्याद्विमात्रे कैठोक्तिश्चिं
त्या भाष्यं तु सर्वस्मिन्नेकदेशयुक्तिरेवः एतेनार्थकृतं बहिरंगत्वान्नाश्रयादिदं चिंत्यमपास्तं तथा दृष्टांतोक्तेरशयोप्युक्त
एवेति दिग्धर्म्यमेवापदृष्टांत इति गुरुचरणानां आकूतमे तथाभूतेति॰ सर्वथा तेनानुपतित्यर्थः॰ नभिधानादिति सद्वृत्तेस्ता
ती त्यभावोनोनंदंतनोर्वेत्वस्य सर्वथा न भवतीत्यर्थः॰ आशय स्तत्प्रागुक्तरेव तदुक्तमिति॰ आ प्रागुक्तं सर्वमनस्तिनिधाय
त्वकल्पितचोसैनेव मुक्तःकिमर्थं नतु निष्कलंनवा भाष्याद्युक्तं मनुकृतमितिभावः॰ अनंतरादिषु॰ आदिना सामीप्यसंग्रहः॰ एते
नादिपदं भक्तस्ते तव्यमितिमदोक्तमपास्तं॰ कैयटं संग्रहापाह॰ आकारे इति॰ उक्तभाष्यादिषु इत्यर्थः॰ नचास्य बहुव्रीहिमात्रवि
षयकत्वेनन्वयाभुततत्वमुक्तं तस्तत्र स्यैकदेशोपनिर्देशात् बहुव्रीहिसिद्धिरिति भाष्यकैयटविरोधापत्तेश्चेति पूर्वपक्षमुक्तमेवेति वाच्यं
मः संकोचेमानाभावात्॰ अनभिधानरूपसाधनरूपसाधकयुक्तेस्तुल्यत्वात् भाष्यस्यात्माशोपकत्वेन कैयटस्यचिंत्यत्वाच्च॰

तदध्वनपत्त्याह॰ तत्रेति॰ उत्क्रमो लवाक्ये इत्यर्थः॥ हृतोरपीति॰ तथा चाधिकसंख्याहृकमपि ततमत्र खस्यैव संकोचकमु
क्तं भाष्यादिरिति भावः॥ अनन्तर इति॰ अनभिधानहृप्युक्तेरसत्त्वात् अत एव द्वयोर्नान्तरमित्यादिप्रयोगसंगतिर्भावः॥ नन्व
त्र मध्यमेपुत्रेणाग्न्यामकृपद इत्यादि न स्यादत आह ग्न्यामेति ग्न्यामो लव्ध इत्यादौ तथैव बोधात्समीमकं मारायके त्यारा य
के इत्यत्र निर्वाहाद्राहगमेति॰ अत्रापि संयोगेन निर्वाहाद्राहादाविति॰ तेनाश्वत्थस्थं तः समासः शोदित्यादिग्न हे अत्रा
दौ कैयटोक्तिस्तु चिन्त्यैव॰ अन्त्ये प्रयुक्तो रेह्लाविति सूत्रभाष्यं गमकं एवं चाक्षधूरित्यादावगत्या तथैव भाष्यादिप्रामा
ण्यादिति भावः॥ … चामनुरोधेनेति बोध्यं एतेन शिशिरर्तुसमीपयोः पवैत्रे माप्ता विप्या पर्यंक शोशिरोमासोप
रिहार्थेत्यावसत्त्वेऽपि व्याख्यातः एवं वतत्र समासपदे तद्धितस्याप्युपलक्षणं इति निर्दुष्टमेव॰ एतेन ग्रामसप्तनदी
त्यादौ न समतीतिः … सिद्धे वृत्ति खंडनं दुक्तमपास्तं अनेकान्तपक्षे सर्वत्रैषैव गतिः॥ पञ्चैवं सति न दोषस्तथाऽन्य
त्रस्य धः इत्याशीतिः॥ कहेषु चतुरा आह॥ …वति॰ तत्रेहि पेरिति हलांकि मित्याश्वत्थनयेतमयोरीतेन वा चैत्र सत्तत्र
मित्यादावेतद्राष्ट्रस्य यथाक्रमंप्रयोगादभिधानेऽपि … तदित्यामात्रे नेन्द्र हरणार्थं तदिशिका सर्वत्रैव तत्र शब्दः सहते ने
वर्तते॰ आपेतु नपाः क्षेत्रत्वासंभवात्ता दुष्टा इति गम्यत इति तदर्थमित्याद्युक्तं भाष्ये तत्र सर्वत्रैवेति प्रती

तीकमादाय संभवापेक्षया व्याख्या कान्येत्याह॥ सर्वत्रैवांतराद्वोऽवयववाची॰ कस्यचिन्मुख्यं तत्र कस्यचित्स
मीप्यादुपचरितमित्याशयेनेदं भाष्यं॰ ततश्च तस्य ततो न्यपर्यंतस्यादेशलाभान्नार्थः परिशेत्या घुक्तेनेन त्र तोऽन्त्रोति
त्यत्र मुख्यावयवेवसामीप्याप्युपचरितावयवे वेति भाष्यार्थ इति न तद्विरोधः इति तद्भावः॥ तदाह कैयट इति॰ मनुष्याह्यराको च
ल इत्यादितस्तथा बोधाभावे मकलके नोक्तभाष्यादिसंगतिपादितृप्रतिपादितानामभिधानेन तथैतेन प्रयोगानेष्वाः संतुम्ना
मकृपादौ तु तथा मतीरेरस्तु तथा अत एव शोदित्यादिनेचेदक्षोह्यं तरस्यादि चतत्र भाष्यप्रयोगात्र पिस्वरसतः
संगच्छंते॥ अवंतरादिष्वितितदुक्तभाष्याद्यनुरोधेन काचित्कानिष्ठस्यलाशपकमितिम विरोधः॥ अस्तु वाऽन्तत्वे
कृष्णमपथापिप्रशोतेद्व्याशिद्विरवैलिलाघवमेवेत्यत आह अंचेति हसैति॰ हावयवलइ तिहस्तमीपल॰ इति दार्थे इत्य
र्थः पातो लंस्य त्वेति॰ नचेसिद्धान्ते आहतत्सत्रे प्यप्यवंदोबइतिबोध्यं॰ धातोरुपदेशेपि लस्य तत्रोत्यस्याभावात्तथाच
नोत्तरीपकतो ह्रनोषः स्यात्॰ तयोर्व्याप्यव्यापकभावात्॰ इत्संज्ञामकरणेनेत्यस्य प्रमशीकतत्पत्युक्तेनेतस्य लोपइति
सत्रेणतया … जनकभाव बोधनाद्यं इति भावः॥ नन्वत्र लोपात्यफलाभावेनेत्संज्ञा या मत्तन्मात्रफलकीरोधीरसा सामर्थ्यं॥

भा·प्र·
२५

दभावेन च नेत्यापत्तिः प्रत्येकपरित्यागार्थाकारोच्चारणसामर्थ्यं दधिने तत्संज्ञानोपाधिरिति· तत्र· तस्योच्चारणा
पत्तयापि चारितार्थ्यादित्याशयेनाह नचेत्युक्ते तिङोपतदन्यफलयोरभावइत्यर्थः उक्तरीत्यैव समाधत्ते देवदत्तेतिः।
संबोधनमिदं हन्तेति लोट् मध्यमपुरुषैकवचनं· अत्यया दिति· लितः प्रत्ययत्वाभावात्तेनचा फलत्वात्तेवनेतिनसा
मर्थ्ये· हन्तेति पितथा त्वापेत्ते· तत्रैकाङ्गवैकल्येपि फलमस्तीति चेदत्रापि तुल्यं· एतदर्थमेव हन्तेतिरितिभावः· लितस्व
रस्यैवेति· तकाराकारस्येति भावः· फलत्वव्यक्तुशक्यत्वादित्यपि बोध्यं। मेति पाठः· अन्यस्तु लेखकप्रमादात्· सोपियो
ज्य इत्याशय हेतुर्देवदत्तेत्येतावत इत्यादिः· तत्पीति फलत्वपदोत्तरं योज्यं इति रत्नाविपदुः· हलपदार्थो ज्ञानेनार्थद्वय
समर्थकत्वेन तत्रैकशेषान्यतरासंभवोऽपि नासमुच्चीयते· यद्वा किं चेत्यस्य दोषसमुच्चायकत्वेप्यापत्तीन समुच्च
यैव मनेपि सम्भवत्यतीऽत्रैन दोषलेशशंकापि। एवं च नान्तरीयकत्वोक्त्या लोपेन देवदत्त हइत्येवत्वयोगः स्यादिति भावः यथा
तु निर्देशस्योक्तरीत्याचारितार्थ्यादाह हन्तेति नेत्वमिति· तेन लोपाभावे हलभावेन फलाभावो ज्ञापकाभावेन व्याप्या
भावस्यावश्यकत्वात्वेत्वमपि न त्यर्थः पक्षे त्वं ज्ञातत्वेन ज्ञापकलोपहारैव कार्यमित्यत्र समर्थः एवं च नात्र पक्षे दोष इति २५

भावः ज्ञापकेति ॐ उक्तनिर्देशरूपज्ञापकेत्यर्थः· लघीयसी· अयं तेलधुभूता· नहि वर्णा भिद्यन्ति जनकं कण्ठघमि
घातगौरवमेवादत्तं· अनन्याज्ञान जनकमनोव्यापाराभावेन खमितिराज्ञाताऽस्ति· तथा च संपूर्णसूत्रतोलघुत्वतः एकदेशतत्राघं
गीकारवदादोषव्यापत्तिस्तेनो निर्देशानुपपत्तिस्तेन तद्भावकल्पनमिति महागौरवात्तत्तोलघुतरत्वात्सूत्राहत्रिरेवो
च्चितोतेभावः एवं नोपदेशो इदं त्यच अच्छ्रनुनासिकइति सूत्रेप्यं· हलंत्यमित्यत्रयोग इत्यादितत्परिहारात्कपक्षान्तरं नि
वृत्तिः तदध्यनपत्राह इदमिति· सजोलोपेतीति· नन्वेवमपिस्प्रसोमस्थितितसूत्रेभाष्याहारूपभेदाद्वैरूप्यकत्वेनात्रैव
सिद्धिरेवेति चेत्तं· तथासति· त्वपितस्यपरापिन्नविषयत्वस्यस्तेयोगां तस्येति सूत्रोक्तेभाष्यादावैरूप्यकत्वात्तत्र
न्यथा विरोधस्त्वदोहुष्परिहार एवन चैवमप्यन्यपक्षेभिल्ताः· तदा तदाभावार्णिकस्वाप्येनेदशालक्ष्यपारणामन्यथाफ
लभेदापत्त्यात्तेदर्शी गतिः स्यस्त्वेवमिधानात्· विसर्जनीयविधायकसूत्रैकार्थकालपक्षेपितस्यपरिहारस्यभाष्येहषि
तत्वाच्चैते नोन्यपक्षेतत्संभवइति जगन्नाथपरास्तोकरोक्तमपास्तम्· ततध्वनपत्राह सोत्रेति· सूत्रोक्तमेवेति· संप्र
क्तत्वाद्वेतिरूपमेवेत्यर्थः· एवः पूर्ववत्· एकशेषनिर्देशाद्वासिद्धमिति भाष्यस्याप्ययमेवार्थः केपरस्तु विंपर

भा॰प्र॰ २६ वितिस्यष्वमन्यत्रेतिभावः लघु॰ लघीयः ननुसूत्रे द्वंद्वसमासोत्कुसत्सदसंभवडकः समवायुक्त इति खंडनकृदादिसाह॥ नचे
ति॰ आदिनातस्यस्यप्रियामित्यादिसंग्रहः अन्वये पीठि॰ लक्ष्यसंस्कारकवा वाक्यार्थबोधवेलायामितिशेषः तथा
चतथाऽन्वयवत्तस्यापि अप्यभावात्कथं द्वंद्व इतिभावः अयमतः उक्तबोधात्प्राक् एवमत्रेपि इतरेतरद्वंद्वे साहित्यवि
शेषणमितितत्मतेनाह साहित्यावच्छिन्न इति॰ मुख्यमतेतु साहित्यान्वयेतिचेत्यन्वये ति॰ नामार्थयोरितिव्यु
त्पत्तेःकल्पितेनाभेदान्वयमात्रेपीत्यर्थः भावप्रदेशान्वयस्य लक्ष्या संस्कारकस्य कल्प्यत्वेन तस्यानवाप्तत्वमिति ध्वनय
ति पूर्वपक्षी अस्यसहविवक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः एवं च तदानीं वृत्तेः सहितबोधेच्छायाः सत्वेप्युत्तरपिततेये वृत्तान्द्रूपमितिभा
वः हीपीति॰ हलंत्यमित्यत्रापीत्यर्थः यद्यपि हल्च लश्चेत्येवं द्वंद्ववाक्यप्रयोगस्तथापि पाठक्रमादार्थक्रमोबलीयानित्याश
येनाह लकार इति॰ अस्यवाधस्य द्वंद्वसाधुत्वाद्यर्थकत्वात्तेनेचानुपपत्तेस्तान्नोत्यत्वविशेषः एकत्रान्वयस्तत्रेनाप्यस्येति लेश्यः
स्वसंज्ञापरिभाषमित्यादि॰ वदितिभावः सामान्यतइति॰ हलपदवाच्यत्वेन सकश्चिदित्यर्थः हलितिसुवंतश्रवणान
तत्रपदत्वात्सहेतत्रपद्यतइति व्युत्पत्त्या सामान्यः तोऽर्थेपीहितुतस्यगतहेतुस्यपविर्तिवेघतपातद्वाच्यत्वस्यात्यथमात्रे २६

न्वहइतिभावः ननुशक्तिग्रहस्यव्यवहाराधीनत्वे नैवं तदभावात् कथमेतदनत्राह कल्पितमिति सूत्रसमराय
नानुपपत्त्यासहेत्यादिः अनेनाशोऽवान्तरवृत्तस्य ध्वनितः एवं च हल्पदार्थज्ञानस्यसामग्रीभयोरपिसत्वात
द्वेरासहविवक्षायाः सत्वेमात्रद्वंद्वं तुल्यमिति भावः द्वंद्वसाधुत्वेन तदपि नेनेत्यपदार्थधीसत्वेपः नन्वेवमप्यस्य
वैयर्थ्यापत्तिरेवांशे इति दृष्टांतेवैयर्थ्यमतआहतत इति॰ उक्तरीत्या द्वंद्वसाधनेनोत्तरमित्यर्थः विशेषेति॰ नहि
निर्विशेषं सामान्यं भवतीतिन्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्वात् अन्यथाशेषेवैयर्थ्यमेवास्यस्या
दितिभावः तत्रैष बोधागमकमादाहितिरिति॰ उक्तबोधे नेत्यपदार्थज्ञानसत्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्वादितिभा
वः विशेषणत इति हाद्धिहातवर्णानां हल्त्वेनेत्यर्थः वाक्यार्थः तद्बोधश्च वृत्तावश्यसंस्कार इति॰ एवं च द्वंद्वोपपत्ति
नोस्यअंशे वैयर्थ्यमनाख्येओत्याभूय इति भावः ननु न सहविवक्षाशोदार्थः किंतु यतु सहवक्तुमिच्छा तस्याश्चाधि
ताविच्छाद्वैवकृत्तयोः प्रत्येकज्ञानेनोभयत्रसत्वेनादोपुनःहल्ज्ञानाभावेनतदभावात् द्वंद्वाप्रासिरिति दृष्टांत
वैषम्यमतेतस्मिंश्चोपदिष्टकसिद्धिमस्याप्रतिपादयतीतिकेचेति॰ वक्तोचास्यशास्त्रस्यपाणिनिर्वेत्याह नन्वेति॰ ताद

भा.प्र.
२८

शिष्टाहृपास्नाचेत्यर्थः कृतेति आदिरंत्येनेतिसूत्रप्रणयनेत्यर्थः यत्तु हलंत्यमिति सूत्रप्रणयनेति व्याख्यानं
तन्न तस्य यत्किंचिदर्थकत्वेनापि सार्थक्यापत्तेः ततः पूर्वमपि उक्तसूत्रार्थबोधस्यागमपि हलपदार्थेति हादिहं
तानां हलूत्वेनेत्यर्थः नन्वेवमपि सूत्रवैयर्थ्यं श्रोतुस्तथाज्ञानाभावेनेष्टापत्तिरिदुरत्तु आ हवोद्ध्यबोध इति ते
षां उक्तसूत्रेह विवक्षाभावेन प्राकृतस्य संज्ञाबोधस्यात्तु आदिरंत्येनेत्यस्य ततो हलंत्यमित्यस्य त्येवं क्रमेणे
त्यर्थः एवं सह बोधव्यवच्छेदः एवं चोभयथापि तस्याः सत्वेनासंभवादिति सूत्रप्रयुक्तमैयेति तत्स्वभावः [illegible] चेव
मपि रहितं तवेव मस्तं तथाहि तत्र पाणिनेस्तत्तद्रूपेणानुमृदितहवेण च ज्ञानं तेन सूत्रार्थबोधाभ्यागत्वेवं तज्ज्ञानस्य
तत्वप्राप्त्यासाध्यत्वात् अत्रोतीर्यायान्वयेन तत्सत्वाद्दृढं प्रयोगः साधुरेवं श्रोतुरपि प्राकृततत एवं तत्सत्वेन तत्स
त्वेन तत्त्वग्रहणेन तथैव बोधः नच पाणिनेर्दृढविध्नेन बोधेऽपि श्रोतुस्तथा बोधाभावादस्य चेलक्षणा संस्कार
कत्वात् सूत्रवैयर्थ्यमेवेति वाच्यं यथा तस्य सूत्रवत्तात्यागं कृतस्याबोधेनादोषात् अत्र तु न तथा हृद्यो रे तत्सू
त्रार्थबोधाभ्युपगतदज्ञानात् तस्यैतच्छास्त्रकाध्यत्वात् समाप्तोज्ञानकल्पनायां मानाभावाच्च सूत्रस्य

२८.

त्किंचिदर्थकतयापि सिद्धांतरीत्या वा सार्थक्यात्तु न्यत्रानुपपत्तिस्तदन्यगमकाभावाच्चेति अतस्तदर्थं तु नात्र तत्साधु
त्वोपपादनं तस्याप्युक्तमेवेति गूढपेन समाधत्ते आद्यंतावितिः [illegible] कारं भेति अत्र प्रयासंत्रे संभवति त्लोकादृष्टे
स्यानारम्भे लौकिकप्रमाणादेव सिद्धं तस्य वैयर्थ्यमिति भावः तथा सत्यपीति शेषः पार्थिकप्रयत्नासंख्या
न्वेपीत्यर्थः णीकारेपीति तथा त्वयेनेत्यादिः समहान्वयेन तस्य धुत्वागाकारेपीत्यर्थः यथा उक्तप्रका
रेण तथान्वयेपीत्यादिः तत्सामर्थ्यात्तथान्वयेपि समहान्वयरूपेणत्यर्थवद्वा तथा तेन प्रकारेण तथान्वये
पीत्यादिः तत्सामर्थ्यात्तथान्वयेपि समहान्वयरूपेणत्यर्थवद्वा तथा तेन प्रकारेण अयं भावः यद्यपि
समासत उपस्थितिरेकैव तथापि तत्तत्तोरमसामर्थ्यं नात्रेशास्त्र लोपवेन दृढानिर्दृष्टोपि प्रत्येकान्वयः
कोधेतासवेणा तथान्वयबोधकव्युत्पत्त्याकल्पनया बोधीन ततः प्राकृत अन्यथा साहित्ये दृढविधानात्
त्रान्वयो तस्मात् स्वं च तत्सते हृढानिर्दिष्टवोस्तथान्वयेपि दृढस्य साधुत्वे बोधयति स्वाणां त्वेवं च प्राकृततत
पदार्थोपस्थितावप्यतस्य विशेषवत्वान्वे समहान्वयबोधस्तथापि तेन लोके आद्यंतौ वर्णनौ विप्रकृष्टौ लौ

चनाद्यंररुलता हृतरागेत्यादौ न द्वंद्वस्य साधुत्वमिति। अन्यप्रकारेणोक्तिः एकस्य तत्पदवाच्यत्वेनान्यस्य लत्वेन
ज्ञानमिति हृपेतौ। इत्यर्थः तस्य द्वंद्वस्य एवमादौ हृपशमुक्तास्त्वदुक्तौ द्विविधोपि सहविवक्षापदार्थौ नेति ध्व
नयितुमादिरित्येनेति सूत्रमेवतत्रमानमितिशंकां हरीकर्त्तुं चाद्यसाधारणं द्वित्वापनेदाह किंच श्रोतृदशायामि
ति श्रोतृसंबंधिसहबोधकवक्तृसंबंधिसहकथनेच्छापाकृ इत्यर्थः एवं नोक्तयोर्व्यावृत्तिः सहविवक्षा
त्वेन तच्छक्यपदार्थत्वेन तच्छक्यपदार्थत्वेन श्रोतृशामपातिः द्वंद्वप्रयोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यवि
षयत्वस्य निर्णयात् अन्यथा तात्पर्यतिवक्तृद्वंद्वप्रयोगे कथास्यादिति भावः अपि वक्तृसमुच्चये सहबोध एवेत्य
र्थः एवं च नकेमसमान्यबोधयोर्व्याव्रुत्तिः एवं च दृष्टांतेन दोषः अत्र तु अन्योन्याश्रयस्तत्त्वाद्याधिलेः स्तरति भा
वः नन्वेवमपि श्रोतृहलपदार्थाज्ञानेन तथा सहबोधासंभवेनावक्तुमेरणीवबोधोः त्वत आहृता दृशेच्छेति उक्तरू
पेच्छयेत्यर्थः द्वंद्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्यात्स्याङ्गरूपकत्वादिति भावः तेषां श्रोतृणां तादृशबोधेति ह
लपदार्थाज्ञानात्तथा सहबोधाजनके हलेत्यपि मितिशब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः तान् प्रतीति शेषः भ्रांतत्वेति॰

श्रोतृनिष्ठहलपदार्थाज्ञानस्य तत्सज्ञानेऽज्ञानेऽपि भ्रांतत्वापत्तिरित्यर्थः एतेनादौ विशेषाज्ञानात्सा
मान्येः सामान्यज्ञानं किं च श्रोतुर्द्वंद्वोपपत्त्यर्थं क्रमेण बोधानंतरावश्यकं वक्तृतथात्वेपीत्यपास्तम् भ्रांतत्वा
पत्तेः श्रोतुस्तदुपपत्तेरनावश्यकत्वाच्च ततः कस्यापि सामान्यतोः बोधाश्चेदिति ननु द्वंद्वप्रयोगेण श्रोतुः स
हबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्ययुक्तं सुखनयनं पश्येत्यादावपि अतएव ज्ञानवतोऽन्यतरस्यैव बोधेन तादृ
शवक्तृतात्पर्यविघातादिति खंडनकारोक्तं मुख्यदूषणं खंडयति मुखे वेति दोषइति द्वंद्वासाधुत्वरूपइत्य
र्थः उभयज्ञत्वप्रकारकज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येव मुखनयनमित्यादि द्वंद्वप्रयोगादिति हत्वर्थः एवेनान्य
तरज्ञत्वेन ज्ञाततव्यावृत्तिः एवं च देवादागतस्य तस्य तदज्ञानवतः कस्यचित्सहबोधासंभवेऽपि तादृशस्यादृ
शपस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्त्वेन्न तस्याः सत्यात्रतात्पर्यविघातः भ्रमे तु श्रोतुः न कस्यापि बोधः अत्र तु न क
श्चिद्दपि दुष्टतः प्रागुक्तपक्षेऽत्र इति विशेषः अत एव तत्र प्रयुक्तः एतेन पाणिनि हलपदार्थ एवं प्रसिद्धस्तत्पवदेकक्रि
यान्वयित्वेन वक्तुरिच्छा सहविवक्षा वक्ष्यमाणोक्तिश्च सैवेति कुतस्तदसंभवः बोधद्वयाणां यथा वि द्वंद्वघटक

हल्पदार्थाज्ञानात् द्वंद्वार्थबोधो दुर्लभस्तथापि लेत्संज्ञायां तेन प्रत्याहारे हल्पदार्थमित्थ्यात् तदपबो
धोपपत्तिः न हि तेषामप्याद्यो तज्ज्ञानमावश्यकमिति नियमोऽस्ति यतस्तदसंभवेन द्वंद्वोऽनुपपन्नः स्या
दिति रत्नाकरः पुरुषुक्तमपास्तं नन्वेतस्य माया हेतुत्वे कथमन्यत्र प्रयोगोऽत आह तेनेति ऽभयत्रत्वेनेत
र्थः तथा च भ्रम प्रमा साधारणज्ञानत्वेन हेतुत्वं लोकसिद्धमिति भावः एवं च तदसंभवादित्युक्तिः पु
क्तैवेति बोध्यं ननु नोपसंहविवक्षा पदार्थः धातोरिति सूत्रस्थार्थं ततोऽन्योन्यात् अत्र तत्तदुक्तौ तदशतामभ्युपे
त्याप्यापेहूषणमाह किंच पाणिनेरिति अप्यंतेत्यास्वानं तद्भीति ज्ञातहल्पदे व्याप्तिरिति पाणिनि
न्यादये येसारव्यातस्तेषां वापरं परशिष्यहपातयाऽवगतं ज्ञातेय द्वन्द्वतात्पर्यं तदन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः इ
यंच लक्षणापांशान्त्यनुमानेव हेतुः ननु तथापि जघन्यलक्षणेति मीमांसकस्थिद्धांतात् तत्रैव विरोधोप
स्थितेश्चांत्यपदे एवं तस्याश्रोचित्यमत आह लटस्मरति केयदोक्तरीत्या तद्धंतेऽत्र यभावः तत्र हि स्मपुराभूतमा
त्रेन स्मपुराघतन इति वार्थातिकद्वयं पठितं तत्रैकैपदः तत्राघे स्मपुराशब्दाभ्यामाघंताभ्यां टसेट्स्मेत्रप

रोक्षेवननेोपषष्ठति वचनेनन्वोर्विभाषा पुरिलुङ् चास्मेइति पंचसूत्री लक्ष्यते अन्यथाऽघेभूतेमात्र
स्य विधानात् स्यैव चाघतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रत्तिपादनेतात्पर्यगानिषेधादेकत्रेलद्रस्मे अपरोक्षे
च पुरिलुङ् चास्मेरति सूत्रेत्रय विषये रूढ्यभूतमात्रविध्यघतननिषेधयोरसंतविरोधोदसंभवदुक्ति
कतापत्तिः तदेव मर्थः उक्तसूत्रत्रयेणामघतने भूतेप्रत्ययः नन्वोपषष्ठनन्वोर्विभाषेति सूत्रद्वयेनभूत
मात्रे प्रत्ययः अंत्येपि लक्ष्यानुरोधादगिमभाव्याबोधरवसेति एवमन्नाप्याघताभ्यां हकारलकाराभ्यामुक्त
हेतोर्लक्ष्यानुरोधादंत्यपदसामान्यापि करण्यानुपपन्त्या चूहादयो लक्ष्यंते तदेवक्तोदकंचतद्वाच्यवाचाघ
टितत्वेतस्य वर्णत्वतनाद्यक्तित्वं वेत्पन्यदेतानतथा च सक्तिद्धांतो नस्वीक्रियत इति लक्षणाचशाकानुमानव
द्बोधसंभवे हेतुः कश्चिदावश्यककशाकाकशाकानुमित्याविक्रीहलक्षणामपुक्तत्यापेशायेनाह तरीयेति भयो
र्लक्षणां गीकारेनुगोरवतस्त्राह तरीयेति शास्त्रांतरीयेत्यर्थः स्फोटजातिस्पादिप्रतित्रिकमिति भावः नु
तात्पर्यानुपपत्तौ लक्षणा बीजत्वस्य सर्वतंत्रसिद्धत्वादस्तु तथा तात्शक्तिबीजत्वस्य तुकस्याप्यनभिमतत्वात्तर्ययत

यातदनुमानमतआह[illegible]यमादीति। अयं भावः यद्यप्येवं तथापि पूर्वव्याकरणेषु प्रसिद्धिकं संज्ञायाः कृत
त्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोः प्रातिपदिकार्थत्वादिषु प्रथमादिपदानां यथा तत्र शक्तिकल्पनमेवमत्रापि तेषु हादि
लांतान्स्वरूपेण पठित्वा हल्संज्ञायाः कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोः प्रातिपदिकार्थत्वादिषु प्रथमादिपदानां
यथा तत्र शक्तिकल्पनमेवमत्रापि तेषु हादिहांतान्स्वरूपेण पठित्वा हल्संज्ञायाः कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोस्ते
षु तस्मिंस्तत्कल्पनमिति[illegible]। तेनोत्पर्वकृहल्ग्रहणप्रयोगमात्रात्[illegible]शंकाः इतरेतराश्रयाशंका। आदिनाप
करोषनिर्द्देशाहारिद्रुमित्यस्यपरिग्रह[illegible]रेति। एवद्रुमयपरेत्यर्थः एवंचतत्परिहारार्थं तत्र वापि वापिप्राकृताहं
शाहल्पदार्थज्ञानमाश्रित्य कथंचित्तहि विवक्षया हूहूसाधनमप्याक्षेपिफलत्वात्पद्यतेति भावः एतेन सूत्रेमतेव
र्णे वर्णेष्वित्युपहल्पदार्थ इति मंदोक्तमपास्तम्[illegible]एवं तत्र लक्षणांगीकारे[illegible]लक्षणादिनेति। उक्तमकार
लक्षणादिनेत्यर्थः आदिना शक्तिसंग्रहः एवमग्रेपि एवं स्वरूपार्थः वैयर्थ्यपदोनेरं वापोज्यः[illegible]चित्तं हल्
पदे इति हेतौ[illegible]सर्वत्र आजादिपदेष्वपि तत्र हेतुमाह[illegible]सायेति। भाष्यकृता वार्त्तिककृता च सूक्तिः तत्र हि विशे

ष्यादयः सप्रकृतिप्रत्यया निपात्यंते इत्युक्त्वा तत्र दोषानुक्त्वा नारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विष्कतौ
तेन पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वाद्वाशब्दस्तदर्थः तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमाभावे ष्यर्थाभिधानान्नेयथाऽनुत्पन्ना एवमेते पि
संख्यायां संख्येये च वृत्तिभावतः पृथक्प्रयुक्ताहर्यादिवदनेकार्था इति न फलं न स्येति तद्भावः ततः सूत्रं समर्थनाय
गभाष्यकृता सह त्रिंगवां सहस्रं गावः इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तेषामपि शुक्लादिवद्गुणनियोगिकत्वमेव न हि सं
ख्यानिरपेक्षं संख्येयबोधकत्वं तेषां येन तदभीष्टहत्वस्यादिति मतह षां तेन सूत्रप्रत्याख्यानसंभवः। तर्हि
तत्रापि सूत्रेमावश्यकमिति शंकानिरासायोक्तं वा नैनाम स्वेति। प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमं विना मंदबुद्धीनामनु
ग्रहाद्ननुगमस्य दोषत्वेपि नाचार्यस्य सः सर्वशब्दानुगमस्यानेत्यनेकर्त्तुमशक्यत्वादिकृप्रदर्शनार्थमत्र कृ
तानुगमोक्ति न तस्य सः तद्विषयेषु विंशत्यादिष्वर्थविशेषानिश्चयस्य स्वप्रज्ञापराधजन्यत्वेन तस्यानवरा
र्यत्वादिति तद्भावस्तदाह[illegible]ष्यकारेति परिष्कृतमुपसंहरति तस्मादिति। उक्तभाष्यासंगतेरित्यर्थः[illegible]रिष्य
ति। कारिष्यमाणः न तु कृतः क्रियमाणोऽकरिष्यमाणो वा यात्नेर्न्यह स्योपायो वास्य तस्य पदस्येत्यर्थः तदभीति।

भा॰प्र॰
३१

प्राकृज्ञातार्थमित्रायेणेत्यर्थः एवं तादृशशक्तिग्रहोपायज्ञानात् एवं एतेन वस्तुतो बोद्धॄणामपि न तदनुपप
त्तिः भाविनी हल्पदार्थप्रसिद्धिर्माद्यपपदार्थद्वयस्यैकबुध्युपारूढस्य पारूढत्वमात्रेण तदुपपत्तेरिति र
त्निकरमेदाद्युक्तमपास्तम् ॰ ङक्तेऽर्थे हैत्वंतरमप्याह ॰ अनित्त इत्यादिना भाष्येणापीत्यर्जेन ॰ उपदेशानामिति ति
त्तदादीनामित्यर्थः तेनैकारेण शब्दग्रहणादिसंग्रहः अत एवांते ऽपदेशादीनामिति वक्ष्यति ॰ उपदेशइति आधि
मुच्चारणमित्यर्थः तद्भ्रमत्मा नत्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकानामिति भावः ॰ नारकाले तत्संज्ञाविति ॰ ज्ञातस्य संज्ञाविधाना
त् तदपितद्व्यवधाने न पदार्थोपस्थितिरपि प्रथ्यादिति भावः ॰ अत्याहार आदिरितिसूत्रैकवाक्यतयाऽणादि
संज्ञो हपः सवर्णानां पदार्थोपस्थितिरपि प्रथ्यादिति भावः ॰ अत्याहार आदिरिति सूत्रैकवाक्यतयाऽणादिसंज्ञा हू
सवर्ण्येत्सवर्णाद्वयविषयेतत्संज्ञित्वग्रहः ॰ तदुत्तरेति सवर्णपदबोध्यनिश्चयोत्तरकालेंतत्सूत्रे अकादिभिः सवर्
णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः ॰ एतेनेति ॰ तत्सम्यक् हेतुत्वेमाणुदितसूत्रेणेत्यर्थः सम्यक् हस्यप्युक्तरीत्या परस्प
रयोपयोगीदितिभावः ॰ अन्यत्र ॰ समुदितयाघटकान्याकः सवर्णाइत्यादौ विधेयान्यत्रेति शेषः ॰ तस्मिन् ॰ अणुदितस्
३१

त्रैवांगे ॰ उपदेशादौ सवर्णानां ग्रहणं भवतीत्यस्य प्रसंगः अंगत्वं चोपकारकत्वेन तदा तद्वाक्यार्थानिष्प
त्तेः तदा हणकस्यापरीति ॰ त्वत्स्वांगान्यतरज बोधकाले समुदिततत्तद्वाक्यार्थापरिसमाप्तीत्यर्थः सवर्णपदा
र्थनिर्णयं विना तद्गुणबोधनासामर्थ्यमिति यावत् ॰ तथा च साकांक्षत्वात् गर्थवद्वाक्यस्याप्यपरिसमाप्ति
रिति भावः ॰ स्फुटीभविष्यतीति चैतत् ॰ हेतुत्वं विशदयति ॰ अन्यथेति ॰ अकृते प्राकृज्ञातार्थाश्रयेन प्रयोगांगीका
रे ॰ इत्यर्थः ॰ तुल्यास्यनाहरसंज्ञावणुदिदित्यादिशास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल्पदार्थज्ञानवत्त्राणिनै
प्रेणतेस्यपदार्थज्ञानस्य तेतेत्सूत्रार्थबोधात्प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य ततष्ठास्त्राऽसाध्यत्वेन च प्रा
प्तिनिनाहल्पदप्रयोगवत्त्राद्रसंज्ञाविस्यादौ सवर्णाश्रयेनोक्तन्यायस्याश्रोहन्प्रतिप्रहृते ॰ तत्त्वात्प्रयोगकृते
गते प्राप्तविवृपदेशादिक्रमेण हल्पदार्थज्ञानवत्तदनुपपत्त्यालक्षणादिना बोधे जाते तन्न्यायबोधकभा
ष्येणकिंकृतमित्यत्राऽडावः अयं भावः तत्र हाकोरेणाशस्यापि ग्रहणादचत्वांचिरायोः सवर्णसंज्ञानिषेधे परं
शास्त्रनीत्यत्रस्ये ग्राहीति लोपकानस्याद्धित्यांशकोनिराकर्तुं तन्न्यायाश्रयणं पाणिनेस्तथाव्यवहारेण तत्वाह

क्ङेरित्यादिनिषेधमाश्रित्य तदवस्थैव तन्माप्रसक्तौ वक्तव्यत्वे प्रत्ययसूत्रत्वात् । एवं च तदाश्रय
णं व्यर्थमिति । एवमकारादिभिरच्छादशादीनां ग्रहणे ऽकारादौ ऽपि यो निषेधः स्यादित्याह [illegible]कथं वेति । वा
रणमिति । दीर्घप्लुतादीनामाभ्यां हकारेण सावर्ण्यं तु सप्तम्यन्ते स्वादिति स्वयं सत्यन्त्रभाष्योक्तमिति । उक्तन्याये नै
तिभावं [illegible]भाष्ये तो । इदं दुष्टादिभिरिति शेषः । [illegible]तदाहेति तत्सर्वं हृदि निधायाहेत्यर्थः । तयोः समीपबोधकत्वे ए वा
परशब्दवदेवमिमिच्छतेवा निबस्तिष्टुरुक्तं सूत्रे [illegible]पवाभ्यामन्तः तयोर्बोधकपदाभावादाह [illegible]चेत्येवेनेति प्रका
रत्वात् । तीयार्थः । तस्य चैकदेशो बोधेऽन्वयो नित्यसाकांक्षत्वात् । लोके व्यमादिरंतो वेत्युक्तेः वृशिष्ठमापि किंचि
द्काभ्यामाद्याद्यवयवत्वेन बोधकाभ्यामाद्यंयशब्दाभ्यामित्यर्थः [illegible]समुदायस्येति । आदिभ्यामनसमूहरूपस्ये
त्यर्थः । अनेनावयवी समुदाय इति मूलमप्युक्तार्थकमिति ध्वनितं । अत एव बोधे विपत्तौ दृश्यत्वेभ्यामेकत्वेनेत्यस्येत
स्याप्रयुक्तौ वादानर्थक्यात्तदंशेऽपीति न्यायसंचारः । एतेनाक्षरसमाम्नायेऽपि तथा सत्वादिदमप्युक्तमित्यपास्तम् ।
उक्तेप्युक्तेः सिद्धान्तु शागसकत्वा शास्त्रस्य कार्यार्थं संज्ञापसक्त्राफलत्वाच्चेति भावः । मोत्सत्वतीयान्तार्थमाहनते

ति । शक्तिग्रहेति । एतेनदानीमूतत्वात्सास्यादित्ययास्तम[illegible]त्यर्थ इति । एतेनावतरतीत्यादेरितरेतरद्वंद्वे
पिसाहित्यस्य विशेष्यत्वादर्थांतरं । त्वमित्यनुद्दिष्टं तु नियमशास्त्रवर्द्धत्यपनिहितात्सर्वकाभावादेरप्ययमेवो
राघः । अत एव तन्त्रे भेदेनोक्तिः । एवं तुवादित्विकान्यशाविरेव मलकोदिष्टा । अत एव वनिर्दृशादित्युक्तं । अथाः प्रधान
त्वादित्येवद्वंदेदित्ययात्तमः । अवयवयेष्युक्तं ज्ञाविश्राम्यतीत्येव सिद्धमध्यमपदयोरजागलस्तनत्वापत्तेः संज्ञाहपस
महस्वाथ कलत्वेनैवोक्तेरीत्यावारणेनन्विस्यादिनिर्णयादित्येतगंथस्यनिष्फलत्वापत्तेश्च । तन्मते तद्दृशो
त्वस्य तत्राभावाच्चेति दिक् । [illegible]लेडन्तर्गतद्रौलिदर्शनेराजमातंगास्तस्येवामीतुरंगमारत्यादौ व्यभिचारादितिभा
ति भावः । यथा कथंचित्स्वस्थयगुणप्रियतोतस्यापि तेनपुरामर्षीरितितुभाष्यादोस्पष्टं । नन्वेवं रीत्यामलेऽग्न्यादिरंगस
स्महोंस्तवारणे ऽयुक्ते अत्संभवात् । वर्तिकेस्यजोगहे कत्वेनैतेनैवुवारणसंभवाच्चेत्यमित्यस्य तत्राबश्यपेतत्राबश्यप
कत्वेनतत्सिलेनेमस्यात्वानासंगहेऽभ्येऽसिवारणार्थमेतत्केशांगीकारपिमध्यागुवंधवारणापवार्तिकस्यावश्यकतत्पा
मिश्रितेपीत्यतिपापाशंचेत्याशयेनाहयत्तुतेइत्यादिज्ञा[illegible]कादिनेति । तेनैवेत्यर्थः । अत एवोपसंहारे तयोक्तिः । यद्य

चेमत्याहारत्यग्नहणांस्याज्ञहिय चलीत्यादावाकुणा घायतिरलः क्विति चेत्यादि [illegible] ज्ञापकाश्रयणमिति भावः आदिना
मांधान्यलोपयोः संग्रहः अस्यापि आपस्यापि अपि मेध्यानुबंधसमुच्चापकः संज्ञाकार्यमिनत्यर्थः एवच्चावर्त्यध्वयतं
तत्रहेतुमाहाप्युतेति तथाबोधकेत्यादि गोयां मध्यगानां तयोः आद्यंतयोः संज्ञायाः अजादिसंज्ञायाः मकारां
तरेणेति [illegible] गर्भिकोक्तेः ज्ञापकाद्यन्यप्रकारेणेत्यर्थः तेनत्वंत्यस्यैववारणानादेरितिभावः अतएवाहलशब्देति
वः फलपदोत्तरं फलेः तदनुहेतोः फलाभावश्चेत्यर्थः नन्वेवंभाष्यावसंगतिरलआहमाध्यपीति अपिनापरमप्र
लममस्त्वयः तदितिज्ञापकादित्यर्थः एवेनानुहात्मिनिरासः तद्रूपमनुपपादयति संज्ञेति विशिष्टस्य चेणो
हृयात्मकाजित्यादेः एवमग्रेपि प्रत्येकेतत्र [illegible] हृपेणा स्यचमचेत्यादेः त्विति अजादपदेत्यर्थः चत्वत्यर्थकोवि
रोधइति संज्ञादिसदृष्टिं नबोधयति नत्वावरोधात् उद्देश्यविधेयभावस्यभेदानिबंधनत्वात् तत्रशक्तिग्रहोसिद्धः
नैवमत्राउत्तरीत्यातदेव [illegible] दकपोलत्पोश्चभिन्नत्वादितिभावः उक्तमेवदाढ्यापनत्दृष्टांतमाह पयति विधश
ब्दस्येति इदंतसंज्ञापक्षे वणेसंज्ञापक्षेतुतदघटकैकारस्यास्यत्यर्थ आदिना दृष्टांतांतरसंग्रहः तद्यथा

गुणशब्दः सत्राहरूपस्याबोधकोपि स्वघटकाकारस्यापि तथा अतएवहेदीत्यादौ हूस्वेसन्निपातपरिभा
षयाहृहस्वादिविलोपो नस्यादित्याशंक्यगुणसंबुद्धेरित्येवसिद्धे तथाहृते सत्र सामर्थ्यात्तद्रूपपवेतस्याग्रह
णिरिति कन्मेरिति तत्रैकैमपठः संगच्छते अन्यथाहे गुणोत्यत्रलोपासिद्ध्याहस्वपदवारितार्थेनतदसंगतिः स्प
ष्टंचेति तिनिरणीतमुपसंहरति त्वरवचेति अविरोधेचेत्यर्थः अचत्वपाठः पीनहृतत्वापत्याः त्वदेवैयर्थ्यापत्याचअंत
थ्यात्मेज्यानः आदृत्याप्रोत्येवेति तथाचतयोरवारणंतदनुहत्तिनेष्टत्वाच्चासिद्धमितिभावः मन्यत्वानुहृत्तावपनि
ष्ठतदेवस्यमवेत्याह [illegible] चेति संभवेपीति मूलोक्तरीत्येतिभावः बाधकामितिमूलोक्तं इत्यर्थः एवंचमतस्यपुनत्याऽनि
वीहएवइतिभावः तत्रैवं किंशिष्टपदार्थसतिसमुदाय [illegible] विशेषणंवा एतेनभाष्यमतेपि नतोत्सत्त्वस्यप्रवेशाभावः किंत
दृष्यार्थत्वानाप्रेतस्यात्वंचानुहत्तिः मुलमेवेत्यपास्तं उक्तहेतोः अवधारणासंगत्यायतेभ्यः यन्तुतन्मेतेविलोपवाद्यादिरं
त्यदस्येसहेतिन्यासकार्यगुरुत्वंतत्तथान्यासेनांत्यः प्राधान्यबोधनद्वारा आदेः प्राधान्यबोधनेनवैयर्थ्यतेत्वविसंज्ञित्वबोध
नं आदिपदार्थ्यात्तिवेतितन्नः ओविवातः उक्तरीत्यातस्यावश्यकत्वाच्चतद्भवनयन्नाहेतेत्वादित्याद्यलमित्यपेतेन [illegible] त्वा
तेः आवश्यकत्वाद्धेतोः तत्कार्येसंज्ञारूपकार्ये एतेनतत्स्याद्विपद्यादिमंत्यपुनहत्तौ निःसारंभेत्यपास्तं कारिष्यमाणा

भा.प.टी. सकृद्दुर्वादिमत खंडनस्यचितत्तद्देषनिरासाय हस्तानेपद्यपीति न केवलं ममतत्रैवाभिनिवेशः किंतु परस्य कस्या
३४ प्यसद्युक्तिनिरासे इतिसदर्थमात्रस्याहितेन न मम स इति भावः ननु वक्ष्यमाणरीत्या आप्याद्युपपत्तेर्मूलं पद्यान्तु
तमसंगतमिति चेत् तत्तदेवं ध्वनयितुमाह तत्र हीत्यादि उपदेशोऽजिति सूत्रभाष्ये हीत्यर्थः पदेशमिति आख्याने म
त्यक्तत्वस्याविशिष्टत्वादिंद्रियगोचरार्थस्य पदाख्यानेन तथा व्याकरणेन बोधनं सदुपदेश इत्यर्थः यद्यपि अनुनासिक
त्वमपि तद्ग्राह्यं तथापि तत्सकृद्बोध्यत्वेलोपानन्तर्येपि इति भावः गुणोरिति नेत्यकं प्रभिद्दसाधारणधर्मोपादानेन
पदबोधनं सदुदेश इत्यर्थः बहुत्वमतंत्रमिति भावः नासाविति आदिः इति सूत्रविहितानुनासिक इत्यर्थः तथोच्चारण
नावबोधनात् तथोच्चारणमेवापमिति भावः व्यवहारेणेति तेनापीत्यर्थः तेन चेट्सूत्रे इति इत्यादिविहितानामवयवे
त्संज्ञेयत्वं सम्यग्ग्रहः अतएव हलन्तेमितिसूत्रे धातिकोपदेशपदेन तस्येव ग्रहणं कुर्वन्ति हि तस्य ग्रहणस्य हस्ताहेतिव्याख्यात्रा
ह पदे शब्दद्वारितइति शेषः उक्तं भाष्यकृता तत्रैव हीत्यस्यात्राप्यर्थः तत्र उपदेशः करणं चाह भव्यासेति उपस्थि
तत्वेनेत्यर्थः तथास्त्रीपति एतच्छात्रोपायेनेत्यर्थः एतेन तत्पाकरणेऽपि अडः प्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्च दोषस्तद्व
स्य एवइत्युपास्तिं धात्वादौ नेति इलंत्यमित्यत्र व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्योक्तमित्यत्र व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्योक्त ३४

मित्यर्थः निपातस्य तु प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धमिति न पदयुक्तिः एवं च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति भावः उक्तोहेतौ यथा
श्रुते प्रौढिवादमात्रमित्यस्यापूर्तत्वेपि तत्रैत्याद्यनुज्ञात थोक्तिमाहात्म्येन च मूलकृतोपीत्यमेवाभिमतमि
ति ध्वनयितुं व्याचष्टे र्तिकेति कथंचित् अगतिवाहुल्यकार्यस्यैव लक्षणमेवक्ष्येशः तमेवोपपादयति कारणेत्या
घग तिकगतिरित्यं तेन मन्लघुकृतं पतुस्त्रकर्तार इवेत्यत्र संज्ञायामितिकसाघञ् रवामाभोल्पुरक्षादित्यपु
क्तमिति खंडनकृता तत्रैति ध्वनयन्नाह कर्त्तरीति अतएव कोभवतादायोलब्ध इत्यादि सिद्धं स च वेदं
दं तत्रैव भाष्ये एतेन तत्खंडनापास्तं ज्ञाप्यमिति छेदः अव्याप्तिमित्याख्याने चोभमोस्तु स्वे इति मान्यानां प्राची
मनुरोधेनेति ध्वनितं भाष्यविरोधादिति भावः तत्स्याप्तिः घञ्आदिः पतु चासहपन्थायेन पद्धे घञ्सतु सभर
तिसः तत्रैति ध्वनयितुमाह वासहवेति प्रतिविद्धइति वचनानादनित्यत्वाद्धा तत्र ज्ञापकं त्वहिहत्य
तेच श्रेतिः तयोरग्रहतत्रैहि चकार इत मुच्येपलिक्ष्ठा कृत्यते चोवांधामाभादिति तयोग्रहणमिति भावः तत्रं
वचने अपूर्वे तन्मते वा परिभाषा रूपसाहचर्यगोति परेणानुमुक्तिति शेषः पूर्वेणा तु नदाप्यपि तु मेवापाकवमि

भा॰प्र॰ ३५

तिभावः तल्लनेतीति। किंत्वातोपुजितियुजेवेति शेषः वाप्त रूपइति सत्त्वशेषेमाध्येस्वस्थमिदं तदाहे माध्यादी
ति॰ अन्यथा तत्र एव भाव स्वलर्ष विषये एवत न्निषेधेन तत्रेक मोर्थकृत्वेन प्राप्यात दसंगतिः स्पष्टैवेति भावः वै
षम्येतु नवीजामित्याह नात्रेति॰ उक्त रूपे वचनरावेत्यर्थः लिप्त त्वादितीति॰ यत्तु व्यवहितान्वयात्तत्वमिति
मान्याः तत्राचामनुरोधेन॰ तस्यापि बहुषु दर्शनात्॰ यथाश्रुतेतत्वेपिकल्प्यात चन्द्रवाक्येततोभावाच्च॰ गुणस्य
विशेषणत्वं बंधाहृष्टत्वात्वमित्यपिनं॰ गुणाः कृता तस्मेतिन्यायेनतस्यापि तद्दर्शनात्॰ तदेतत् तद्ध्वनायितं मे
त्परीत्येवस्यत्वविशेषाशयेनतत्वमाह गुणेति कृतात्मसंस्कारगुणसाधनमहोपकारभावेविशेषणान्तर
स्योभयसन्निधावित्यर्थः उक्तस्यापत्वेतदन्यविषयकरणमिति भावः अन्वयानुबन्धापत्वेविधेयत्वं गुणत्वमितिमा
मांसकमतेतेनमतेकिंतु स्वार्थं संरम्भगोचरत्वततद्गोचरत्वेएवेति स्पष्टमन्यत्राविशेषणांतरे॰ निरूपितत्वंम
त्रमित्यर्थः। तस्यतन्निरूपिताकांक्षावत्वे च सतीत्यर्थः तत्रान्वयइति इतरान्वितस्वधानान्यगुणे॰ न्वयइत्यर्थः। तत
स्माविशेषणांतरस्य॰ गुणे इति॰ उपस्थितमितिन्यायेन तदन्वयस्यैवन्याय्यत्वादिति भावः इतिहेतो॰ तत्वेयात्र ३५

प्रयोजकत्वं तदाहेति॰ उक्तकृशेप्रयोजकमेवसद्द्वारमाहेत्यर्थः त्यादिनेतित्वांतेनहेतुनेतिभावः ननुकर्म
णोप्रयोगान्नियमाप्रहृत्यां षष्ठीप्राप्त्यापदासंगतिरितत्राह अस्येति॰ एतेनातद्वेधेनेति वृन्निपमसमाप्या
न षष्ठीत्यपात्तिः प्राप्तिपदेनोभयोगेएवतत्प्राप्त्यातत्रापि शेषपूरणास्वादश्यकत्वात् नदूषणमपन्नाहवचेति शेष
पूरणेचेत्यर्थः अनन्वेवंवासंगतिरतत्राह यो हेतावितिः स्वहेतावित्यर्थः तदाहयात इति॰ गुणेत्यादयुक्तेहेतोरित्यर्थः
नन्वेवमपिषुटावायेशंकानुत्पित्तिरेवा तत्राह गुडेति॰ एतेन नचघटः स्वेनापीदंतोध्यमितिसूचितं मूलेस्या
त एवेत्यस्यार्थस्तत्वचवचनेर्थेहेतुमाहतावापीति हजश्मेस्यत्रापीत्यर्थः प्रायेणोत्यनुद्देशमात्रागपदत्रा
विवोवध्यम्॰ तथा चेतद्दूपमपि दत्र्येमएवइतिभावः वाहुलकं विना पि हृयसिद्धि रिति रेवंउन कदाचि
कतेनचविनइति अन्यतोस्वनमिन्नारविधिकरणा स्यासमर्थ्यात्तन्नो हेतुनातद्देशावासध्येति॰ कर
णेहपसिद्धतीत्यर्थः तस्येति॰ तेनघाविधानस्यापीत्यर्थः तिकेतिस्वनम्रहपत्तासमर्थ्योत्तोपकत्ति हुत्वा
दौःत्वावैचित्र्यकावात्॰ अतएवभाष्येवाहु लकोतिं॰ अन्यथातथासिद्धान्तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः तत्

भा॰प्र॰ वृन्तोरिति कुतः रूपं एवं वर्तन्तस्या रूप्येनाप्यासमहानिः नन्वेवं पदशब्दात्सिद्धिः न चेष्टापत्तिः तदुक्तमुक्तायान्ते॥
३६ अत एव रूढं तेन कौमुदीमगः पदमित्यादीत्यक्तिः न तत्रोपदस्येति तत्पदेत्यर्थः यत्तु तस्य पदस्येत्यर्थः य
त्तु तस्य पदमित्यर्थोक्तिः आदिना स्थानेऽन्तरतम इति तमेव तु तस्य केवलयौगिकत्वबोधनमिति मान्यास्त
दा स्यं दत्रेति तत्रस्य हरदत्तानुरोधेन क्वचित्तथा सत्वेपि सर्वत्र उदाहरणाविषयो मुनीनां तथा शेत्यभावात्प्र
तिहूरूपादित्यागे मानाभावाच्च तस्य केवलयौगिकत्वाभावेऽपि तद्भुनेव न्याहर्किंचिदिति नन्वेवमपि भावघञ्
न्तेरीत्येषां सिध्यान्तानीयचूर्णमित्यादेवदगत्या वाहलकान्न्वेणमत आह किंचेति आदिना प्रत्यक्ष
मात्या नमित्यादि संग्रहः याररोत्यर्थः लक्षणयापीति शक्तिग्राहकव्याकरणप्रवर्तकानां व्यवहारात्तेन
शक्तिनिधेः स्वत्रलक्षणा अपि नाशात्स्मात ग्राहकशिरोमणिः वृद्धव्यवहारस्य प्राबल्येनाभ्युपत्रगानासिद्धे
वं चागनेकार्थत्वमिति भावः स्वरूपं इन कृतन थोमति आद्योच्चारणक्रियापामेसत्वात्समवेनार्थो संग
तिरिति न्नयद्वारा तत्वसंभवात्तउपदेशशब्दो बहुव्रीहिणाश्रयणाच्च तेनाज्ञापो द्वायेमारो त्वरदिति फलि ३६

तेऽउपदेश आद्योच्चारणमिति परममन्सेपिच्चाद्योच्चारणमित्यत्रापि बहुव्रीहिर्बोध्यः तदुक्त्वनयन्नाह कार्यकाम
वदिति स्पष्टं चेदमादेचहति एकाचउपदेशे इति च सूत्रे केपुटे त्ववमपि स्पष्टः सदृत्यादिविहितावयवानामि
त्वानापत्तिः लक्षणादिना तथाव्यवहारोपपत्तिवत्ता अन्ने दृष्टा येथाकथंचित्तबोधनस्य वाग्ग्रहणात्तत्रान्त्रार्द
त्यादौ दोषताद्वस्थ्यमेवाधकस्य तत्रेसत्वात्भाष्यरीतिरेवशरणमत आह किंचोपेति परत्वेदिति भाष्योक्त
कारणाद्युत्पत्स्येति भावः पर्याकिंचितः इति धात्वाघस्यत्यर्थः यत्तु तथात्वे दनुदात्तत्वात्तस्य वारुतोपि मनिनादावंत्य
स्पत्वोत्तरमिकारस्यत्वमिणिस्यादौ वंत्यत्वो तदंगस्यत्वापत्तिरेवापत्तिरेवात तत्सामर्थ्यदर्शनमावश्यकमिति
तन्त्रे दैषम्यात् तथाहि दृष्टान्ते ताम्यांतवो युगपदेव तस्य हेतुकानिहृत्तिहुपदेशानन्तरमेवोच्चरीत्यानन्तु
मित्थोऽपेक्ष्या तयामानाभवात् असम्भवाच्च युचः क्रमहृत्तित्वात्क्रमेणाद्याकार्यहत्यप्यदेतत्से विनिगमनाविरहाच्च
प्रत्युते कारस्य प्राग्मित्यन्तेपां तरंगत्वेनादौ तदित्वमेव तेभ्यो दोष्टान्तिके तु नैवं अनंतरमपि न समुदायोप
देश एव सर्वत्र मुनिनास्वर्थे णी बहुवचनोत्तरीयक तपातेष्वोमनोत स्वस्वरूपकत्वाभावात् अत एव मत्तेता
भावार्थस्य प्राह कारणश्रितार्थे इति दिक् तदृष्टनयन्नाह सामर्थ्यादाति आदिना हलन्त्यसदेशसंगः सर्वोत्पत्ता

तेः अत एवमेतत्तज्ञाभावार्थस्य मोहकारणत्वादित्यर्थ इति दिक्॥ तदूषयन्नाह सामर्थ्यादीति॥ आदिना हलंत्वेमदेम
संगः सर्वांत्यत्वात् तन्निरूढत्ववस्तितोत्पत्त्यादितिवार्त्तिकसंग्रहः र्थ इति॥ तथा च ततो भावप्रसंगीकारावश्यकत्वेना
तो भावे एवेति मूलोपपत्त्यादतः सहेत्यादि संग्रहायलक्षणादिनाऽस्यार्थस्य ग्रहणोपायोच्चारणमित्यपस्यात्रैव
तात्पर्येण तदुपपत्त्यार्थआं इत्यादावफलत्वेनानित्वेन च दोषलेशस्याप्यभावेन तदाश्रयणं नोचितमिति भा
वः ननु चित्तमतत्समुदायहाराऽवयवस्याप्युपदेशकरणत्वात् तदंत्यस्यापि ज्ञापकत्वात् सामर्थ्यवर्णनादुपप
त्त्या मूलशैथिल्यात् तत्त्वन्मते तस्यानुहन्तावपि सिद्धत्वेऽनुरूपतेश्च अत एव भाष्ये तस्याक्षितानेकांतपः श्वे
अन्त्यमत्रआं अदित इति एवफलमुक्तं न तत्स्यार्थमित्वमिति॥ तास्मिन्निति सत्रेभाष्यत्वेकदेशपुक्तिरितिस्पष्टमन्य
त्र किंवत्वपाप्यनुहत्तिकृत्तु मशक्ता॥ भवतश्चकृच्छ्रसावित्यादिविहितेष्वित्संज्ञानापत्तेः परस्यमत्वेनकादेशनेत्यपायोतः प
दितु उपदेशेधातुत्वादित्युक्तोऽस्यइदित्यर्थस्तर्हि मन्मतासिद्धिमेष्टोतेपीतिव्यापापत्यागोरवं चोत्यपदसामर्थ्येनैवतेऽओ
भेतदूपर्थ्यवः एवं बाधाधौकेनागत्यावश्यकत्वाच्चवाहुलकाश्रयणं उपदेशपदंतु सिद्धांतेव्यर्थमेवेतिचेत्सत्यमेवं अ
त एवेति बोध्यमित्यतेनदोषाभासगणमुक्ता परिष्कृतं मूलकृन्मतदोषभेदेनाहोपदेशश्चेति॥ उणादीनामव्युत्पन्नत्वे ३८

स्यकंसमहाणात्वाशिनिमतत्वेनोणादिपाठस्योणादयइति सूत्रोदाहरणमदर्शनमात्रार्थत्वेन च तेषां तत्वा
भाव इति भावः आदेच इति भाव आदेच इति सूत्रे कैयटस्वरसमिदं चेन्नोपदेशोत्वतः एका च उपदेशे प्रत्यक्षमा
त्यानमित्यस्य संग्रहः तस्य उपदेशशब्दस्य दृष्टसिद्धौ निष्ठाभावाच्चेत्यमिति॥ तदर्थस्तु तत्रेविपदेबाधकस
त्वेनेतरपक्षस्तस्वरसिकत्वेन बाधकाभावे न च तथागीकारे पत्रेन तथा॥ प्रागुक्तयुक्तिबाधकाभावाच्चेति॥
भाष्यकृतस्वरसोरेवशरणमितीतिदिक्॥ ननु प्रक्रियाव्याख्यापागुहस्तस्य उपदेशत्वमित्यस्यतत्संज्ञेति
नार्थअन्न च पापत्तेरंमिमदोषत्रयापत्तेः अत आह उपदेशोतिननु वाक्यशब्देन न प्रसिद्धं॥ तत्रतत्वेफला
भावात् साहचर्यमंगापत्तेश्चात आह यात्तिकमिति॥ तथातो त्रिकवहारादितिभावः लिंगैनुप्रासनस्या
नुपयुक्तत्वादुदाहरणोपन्युक्तिः ननुप्राचोहठरेवाव्याख्यानातु येगस्येवोत्सातव्याविकल्पानवे
काशोऽत आहोपदेश पदमिति॥ उभयोस्तोपकजादिवत् तस्येवव्याख्यानेन पाचकादिवद्भूतवमत
मिदमितिमूलकृता प्रतिपाद्यते॥ एवं चोपदेशसंज्ञेत्यस्य सावीत्यर्थः॥ तत्र अन्वर्थनामेत्यस्याबोधः॥

ना॰प॰
३८

अत एवाग्ने मात्रमि[illegible]त्युक्तिः सफलाम्कलाशयेनाघः पक्षोव्यानाशयेनांत्य इति तात्पर्येत्नुमात्रपदानर्थक्यं स्वम्
मेवेति भावः अस्य संज्ञात्वात् घञ्प्रत्ययोनेतीति मूले पाठः घप्रत्यय इति पाठे तु घञेकदेशानुकरणं बोध्यं संज्ञाशब्देनेति
तत्त्वबोधकत्वशब्देनेत्यर्थः एवं संज्ञात्वमवच्छेदं एतेन संज्ञा या इत्यादिदूषणत्रयं मोलं परिहृतं तत्त्यक्तेति भाव
घञ्ञ्गतग्रहणपक्षेत्यर्थः कृत्तार्थबोधनेन लाघवादिति भावः पकारादी इति एवं वदतो भाष्यकारस्यापदेशपदा
नुवृत्तिरित्याशय इति वदतां माचामते तत्रापि तदनुवृत्तेः एवं च सिद्धांते नेत्तु इत्तावपि तद्वीत्यादऽयमंत्रथः भाष्यमत्र
तु हलंत्यमिति सूत्रस्य स्वस्यपाशयक इति न दोषः एतेनादिसंज्ञाहस्य प्रकृतानुपपुक्तत्वाच्चिंत्यमिवदाभि
त्यपास्तं ननु स्वाभिन्नत्वात्तेने न तथोक्तिरयुक्तो त्पतत्राह आदेशेति वस्तुत इति यमेकदेश्युक्तिरितिस्पष्टमन्यत्रैके
पदानुपूर्वीग्राहकमशब्द इति अनुबंधो न धात्वेकदेश वस्ताद्युपदेशाएवेत्तत्रमवाहीरवेणतथानोक्तं तद्[illegible]ध्वन्नपन्
तथवखंडनहं दुर्गोमान्त्वत्रेति अत्र इकोयघेन तु सर्वत्र धात्वादौ स्थिवम्भिहृतयोक्तिर्वित्रापत्तांघकेति
प्रयोगस्यधातादिबोधिकानतयाठितामानुपूर्वीमृत्तरेधत्वादिहृपायेषामानुबंधकमूएवेत्यादौ नांतेषामित्य ३८

र्थः वार्त्तिकादिसंग्रहायादीति तथा च तेषामेव तत्पदव्यवहार्यत्वेन सूत्रे तत्पदेन तेषामेव ग्रहणेन तदंत्यानुना
सिकयोर्हलचोरित्वमित्यर्थ इत्येननोक्तदोषगणा इति भावः ननु तेषु धातुत्वादित्वात्तद्व्यवहाराभावे कथं तेन तद्ग्रह
णमत आह तेषामित्यर्थः भाविति भविसंज्ञायोग्यप्रयोगस्थानुबंधग्राहित्यर्थः तत्कृत्जातीयघटितत्वेनेत्यर्थः तथा
चौपचारिकः स इति भावः एतदावश्यकतामाह धातु पाठ इति विषयाणामिति भावः घटित्रियवेतद्द्वामस्तथोक्तं
भाकूः वहुवचनं धात्वाघपेक्षमिति भावः एते स्वोपरयातेषां तथापदेशात्वकथनस्य उक्तरीत्येवाव्याप्येति भा
स्यभावात्तस्वंचोक्तदोषगणाः सत्यमेवेति तथा खडे नहृदुक्तिरयुक्तो वेति भावः नन्वेवमपिदृष्टांतितथाव्य
वहाराविशेषणकत्वेततएवात्रेष्टमित्येव्यात्वन्यत्तेहृत्तिदूषकत्वेनादिशेरवं तवंतथा चेदमेवत्तत्तांवृरम् किंच प्रा
उक्तरीत्या भावघटितेषु मानामिसिद्धिरित्याशयेना[illegible]एवेवेति इत्येरभावादनुकरणत्वोसंभवेनतावत्तत्रा
भावेनचा[illegible]पथेति तंविनापित्राप्तिततत्वमनुकरणेचेतितत्राद्यादिभावः शमेत्त्वपिग्रांतस्यासंज्ञात्वेना
नर्थकास्तु रेवनस्यात् उदात्तो वा हल आदिलोपात्तद्विशाकोरेक इति अनुपत्रेमिवस्तोत्रत्वासंदेहादिनात

द्वारत्वेन तु आद्यवदोषः इत्यत आह तत्रेहीति। ध्वेमोऽदिति सूत्रे हीत्यर्थः इति चेति। भिन्नं पदमित्यनुषज्यते। कुंडिनच्वद
वस्थितरूपेणार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे सुं अन्यत्रेवात्रापि कृतेरंगत्वादिति विधीयमानो लोपः शित्वात्सर्वादेशः एतेन लोप
विधानकत्वेवमविशिष्टयोः सत्त्वेन तदयुक्तमेवात आह हुर्बिति। नन्वेवमपि प्रत्ययत्तदयुक्तमेव। नचास्यासिद्धत्वात्सं
योगांतलोपः नचास्मात् तदपवादत्वं पदांतसंयोगादिलोपस्येव तदपवादत्वादिति वाच्यम्। पदस्यसंयोगांतत्वाभावात्। अ
र्थांतरस्य खंडितत्वाच्च अत आह अदेहा येति। नचव्याख्यानेन निर्णयः तथापि हिशकारको निर्देश इति भाष्यविरोधाप
तितादवस्थ्यात् अन्यथा लुप्तनिर्दिष्टः इति त्येववदेत्। न चैवमन्नामक्षिति हयवरट्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे पितन्नेस्या
दिति वाच्यम्। अन्नाममिति साहचर्येण तत्र संदेहस्यैवाभावात् इति भावः। ननु तत्र सडीति वार्त्तिककृतो कृतित्वादन्याप्रा
प्तिः सनः सकारादारभ्य महिङोङकारेण प्रत्याहारः तत्र सोऽपव्यानेतु निमित्तनिमित्तिनोरेकपद्यः एवं तत्र प्रत्यं
णीकारः स्यंधेवेदपरेभ्य घांकयोरिति सूत्रे भाष्ये। एवं चाजमार्जेगौव निर्वाहे गतिकोगत्यसंदेहाश्रयणमयुक्त
मत आह सत्त्वोमिति। समरपदस्येत्वे पीत्यादिं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यस्य अपि स्वर्पयतः अन्यथा ऽ वि३८

र्थवत्त्वेनाघंतर्गतो नां प्रातिपदिकत्वाघनापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। यद्यवजरूपत्वं स्यात्तर्हि विधेयतावच्छे
दकसंदेहे न जजितिरूपस्यापि विधेयतायत्तेष्टार्थासिद्धिरिति तन्निष्टन्नयेतत्र। एतेनोपसर्गयादित्वेन
भूत्वात् तदग्रस्योद्दिष्टोतातिरुक्तिरित्यपास्तं। अदंतांजशानेत इत्यस्येतताः प्राप्तावविसर्जो जश्यसशीत्यस्य प्राप्तेदु
र्वारत्वात्। एवं च तन्नेतदग्रहणोहितितराभावेनासंदेहस्तत्फलत्वावरूपकृत्वेन नैव सौत्रप्रयोगे पपत्तावार्तिका
धुक्तसेरतो लौकिकप्रयोगो पापस्याज्ञानाम्नपर्यतां अतएवाच्चूषयवजनिपाताः अत्र चूसंधिरित्यादौ ततला
कोभावः अस्याचतरं सिद्धमनचत्वात् कथमनचूत्वमित्यादि वार्त्तिके भाष्यप्रयोगाश्चात्रार्थे गमकाः
एवं च शब्दसाधुत्वबोधनाय प्रहत्तानामपि मुनीनां सत्प्रयोगनिर्वाहायान्योपायाकरणं कृतोपायाना
अपर्यांच किंतु व्याख्यानस्य दोषप्रतिपत्तिरेवदनिष्टत्यमतमाश्रयणमिति शैली लक्ष्यते। किंचान्नतदु
पापान्नवर्णापरेभ्येति भाष्यादिति पाम् नमिपानमेव लभ्यते इति मनोरूपायाति सोनत्वेन ततस्तयो
णीकारे विच्छमनुम्भि विशेषे नासाधुत्वदुर्वारं चेति तदसंगत्यतत्रवस्थैमवेमति सत्तरीत्येव तत्समाधानमुचि

भा॰प्र॰
४०

तमितिदिक्। इत्थं सति विरोधमुपपादयति। साकारस्येति। द्वितीयस्येति भावः। नन्वनडुहः स्येव तत्र पक्षे एवत
स्मात्तेन शास्त्राथादेशांतत्वेन निर्वाहः। किंच एकांतपक्षस्यैव सिद्धांतत्वेन तस्यैकदेशयुक्तित्वं। एवं च तद्वि
रोधो न दोषायात आह। किं वेति। इत्यस्येति। इत्यन्तस्य चिन्त्यः। इत्यस्येत्यर्थः। अपित्वयोऽयं। तेन चौः कुरित्या
दिसंग्रहः। एतेन किं चेत्येव सिद्धे। पिव्यर्थ इत्यपास्तम्। प्रकारांतरमपि प्रागुक्तं वोध्यं तदेदमुपलक्षणं तस्यापी
वोध्यं तत्पक्षे प्राचोक्त योगरूढि पक्षे। एतेन भाष्योक्त कारणव्युत्पत्तौ चस्यापि संग्रहः। तदुक्तपरिगणनसत्त्व
तेऽभावात्। प्रवृत्तिनपदोर्षेषु प्रातिपदिकस्यापि ग्रहणाद्वेरित्याचिंत्यं। ननु मयादिपरिगणनं तोक्तमत आह
एषिति। धात्वादिष्वित्यर्थः। एतस्य। उपदेशशब्दस्यास्य तदर्थस्य। एवाथमाह। नचेति। ननु मपाद्इति परिग
णनमिति कंठतो नोक्तमत आह। धात्वादीति। ननु उपमत ऊणनेतात्यर्थ किंतु दाहरणप्रदर्शनमात्रं। तत्रा
ह मूले धात्वादिष्विति। अर्थभेदेन कर्मकारणव्युत्पत्तिकथनाद् आगमादिषु सोऽनेत्यवकलितस्येत्यर्थः। ए
तेन पूर्वार्धोपात्तानां तथात्वस्थिरकाठ्य हलन्तेष्वैतेच कर्मव्युत्पादेशा इत्यस्यैतेषामनेन धात्वादिसर्वे ४०

आगमादिलक्षणपुंको १

परामर्शाच्चस्यासमित्यक्रमत्वाच्च तत्रैतेते कर्मव्युत्पत्तेरित्यर्थ न सर्वत्रव्युत्पत्तिरिति द्वयेतदभिमतमिति नैवेषम्
मितिखंडनकारोक्तमपास्तम्। आगमादिषु कारणव्युत्पत्तिकथनेनाग्रिमग्रंथस्य तन्मात्रकथनप
रत्वेन न चेच्चक्षरमपोद्यात्तथाऽलाभात्। कर्मकारणसाधनयोर्द्वयोरप्युपदेशशब्देन तंत्रेणोपादानमि
ति तदीयोत्तरग्रंथविरोधापत्तेश्च। किंच कर्मव्युत्पत्त्यंगीकारस्याफलत्वात्तत्तद्धनयत्राह भाष्यरीत्येति।
धात्वादिष्वप्यागमादिभिरपि प्रयोग उपदिश्यत इति भावः। एतेनोपदेशशब्दस्य सकृदुच्चारितत्वादन्यत
रव्युत्पत्त्या सर्वत्र निर्वाहाच्च द्वुहयपादत्वमिति मान्योक्तिः। प्राचामनुरोधेनेति। ध्वनितं भाष्यविरोधाप
तेः। ननु नमम देवषस्य सर्वत्रैव व्युत्पत्तिद्वयकल्पने तात्पर्यं किंतु एतस्य शुद्धयौगिकत्वप्रतिपादने एवं चेद्या
धकाभ्यामुद्दस्तु भाष्यरीतिरेवात आह लोपदेशेति। इति मूले ध्वनयन्भाष्यरीत्यैव मत्वोदाहरणमाह। योगेति।
भाष्योक्तत्वादिः। मात्रपदे नहि परिगणनं वैषम्यादिव्यवच्छेदः तस्मायोजकमित्यर्थः। माऽस्त्वेकपदविधोऽन्य
मित्याह। संज्ञात्वेत्विति। योगरूढत्वेऽपीत्यर्थः। अस्य सर्वतुशब्दस्यामित्यत्र चान्वयः। तदोपदेशनात्तत्वच्छेद इति। तत्र

भा·प्र·
४१

एतस्या योगस्य क्लृप्तशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तस्य तद्वत्तरत्वाद्यर्थत्वासंभवात्· पदस्यपदेशता· तत्कार
णत्वाच्छित्त्वधानुत्वादीति· तदपि न· तथापि तस्य पोजकधातुत्वादीत्यस्य गतेः इत्यत आह तत्र्यपदेशवच्चमिति·
शास्त्रपरत्वादिति· अत्रेतिशेषः अनुकरणत्वादिति भावः कथं वित्वं स्फुरूपयेति· तद्वच्छित्त्वस्येति· त्वाव
च्छित्त्वेतत्स्वरूपव्यवहारस्येत्यर्थः तथात्वेन स्य तत्रेलक्षणोपीति कुत्राइति भावः नमस्पदेशतामपोजकेत्यस्या
पदेशतापर्याप्त्यधिकरणतापर्यो[illegible] तत्रोपदेशाद्रस्तुत्तरं तयो रंतो न स्वरूपवर्थविधिरोइति स्वंडनरूपदतो
मूलपक्षद्वयसाधारणदोषानाहुपक्षद्वयेपीत्यादिनादोषांतरमाह [illegible] पक्षेतीति पक्षद्वयेपीत्यस्यानु
षंगः तत्रोपदेशेत्तमनुपपादितं चेति द्वितीयेसिद्धांतरीत्यैव हेतुमानहेति तत्र प्रथमपक्षेदोषोद्धारं प्रागुक्तं
हृदि निधायाह द्वितीयपक्षेतद्रीत्याविदोषोद्धारप्रकारमाह नरूपेति· नदर्थं उपदेशशब्दार्थः· नचौर्व इति सू
त्रेसिद्धांतेन तथा तत्र कं भिञ्जुसंयोगीकारादेत आह मूलेपदेशोऽत्वेत इति· आदि [illegible] कार्यचुडपदेशोदाहरणादिपरि
ग्रहः न तु सर्वसंमतत्वेपि किं भाष्यानुसारिणामतं आह भाष्येतिडेंके रूपेणेनंतं प्रतिप्रयोक्तृत्वेपितत्प्रकारस्यो

४१

न्यत्रावश्यकत्वेनैतद्भाष्यस्यापि सिद्धांतत्वेन तदाश्रयणोपि मूलोक्तादिगित्यस्यार्थ इति तथा च सिद्धांतमततत
द्भाष्यानुरोधेन तथैवात्रेप्युक्तं न तु प्रौढोक्तेनेदं भाष्यानुरोधेन तथेति भावः लिंगानुशासनकर्मत्वस्येति परि
गणनानुपयोगात्सर्वथाप्राप्तोक्तमयुक्तमेव तथा च भाष्यद्वयबलादन्यतराश्रयणं मत्कृतेन तु भा[illegible] देवेत्यपे
धारणमिति तथा प्रागुक्तमप्ययुक्तमेवेति ततत्वेनपत्ताह पक्षत्विति· आदिनात परोपदेशश्चेदिति वार्त्तिक
संग्रहः एवं च तत्रेतरत्र तथात्वे पूर्वप्रागुक्तरीत्या बाहुलकाश्रयणमिति भाष्यप्रमाणकमाचीनमतं यथा सांग
त्येपि मूलभाष्ययोरेकं चेति फलितं तत्र दूषणमपत्राहेति· दिगिति· त्यल्पत्वं· ननुनासिकाननुपश्याहत·· अत्र
नुपश्यान्नासिकात्वात्रिपदे वक्तिनित्यत्वेन्यतरपो· गार्थस्यानेषु त्वरेषु संभवः तेनतदेमिश्रतोसत्यानासाव
धिकत्वादुस्मकोयमतद्गुणामिव[illegible]गीकारात नेमादिषुतत्रात[illegible] स्वरूपानुपलब्धेभयाच्छेदेनवापुंस
कोगोत्तरमेवता[illegible] मिश्रत्वापादिनिगमकेनोभयोः स्यान्नत्वेनगुणपदेशोभयसंबंधात्· एवं च मा
नुस्वारेषु वि· अनुस्वारपमानां चेति दृष्टिजातानां नासिकामात्रस्थानत्वेनतस्यापरत्वसंबंधात्· तत्तत्प
त्तेनगत्तार्थत्वेत्यत आह नासिकामिति· तथा चैनोक्तरीत्या तस्य यौगिकत्वमित्तं किं तत्र नोरमिहत्यत्र तिगतद

भा॰म॰ ५२

त्यस्याभिव्यंजित इत्यर्थः । इत्येवं पद्मानामिकाशवेनस्यागुक्तस्त ध्यायाः सांनुपश्चात् गतो जात इति । इदं च
प्रागुक्तेषु सर्वेषु विशिष्टमिति मूलोक्तानुबोध्य पश्चात्त्वस्य गवेति भावः । मेोल एव ध्वनित मा हस्मा तिशा ध्य
ति । तथैवोपपत्तिः । तत्र वृन्देना भावादिति भावः । अत्र शास्त्वेपि दत्तदावश्यकं तत्रापि मदुक्तमेवेत्यपि तेन ध्वनित
मित्याहात एवेति । मदुक्तयोगाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । नत्याख्याने ति । शास्त्रादवाप्तिमन्यापेक्षा स्वान्यापाभ्यामिति भावः ।
भाव्यध्वनित इति । तत्र रमाप्य इत्यर्थः । उक्तन्यायाभ्यां भवेदुभयवचनानौ सिद्धव मानुस्वारा गम पि प्राप्नोति
नैवदोषो न फलमिति । अन्वये नेति शेषः । सति तद्व्यवहारादौ च फलाभावो क्ति पुंक्तान तत्त्वमस्येति भावः । तत्र मते
इति । शंकको क्तयोगान्तरस्य तत्रासंभवेन पाणिन्यायेन भिमतत्वेपि प्रातिपदिकादिसंज्ञावद्रूढिमात्र सा
कारेतेषां नानाशास्त्रवृन्तेनैवमभ्युपगते तत्तच्छास्त्रात व्यवहारानुपपत्तिस्तन्मते इति मदुक्तयोगो पिशा
स्त्राणां । तत्त्वाव्ययहास्तृत्कायोगार्थावाधस्य पाणिनेरपीष्टत्वादिति भावः । इदमपि पाणिनिशिक्षानैकमाति
श्राख्यायनुरोधेनोक्तं नास्तिकानास्तिकास्यानानुरूपनाविध्यावेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यरीत्यानुपेक्षा
तेरस्तन्मतेपि तद्व्यवहारस्तन्मतेपि तद्व्यवहारे न बाधकमिति बोध्यम् । नन्वेवं स्वरूपमित्यनेनेतद्दृष्टि

४२

तस्तत्रेषु स्वरूपग्रहणाय वेति । तत्राह । पोऽन्विति । आदिनाऽनुदात्तोपदेशेत्यादिसंग्रहः इत्यादीति । आदि
ना देवतासमा राजा मनुष्येत्यादिसंग्रहः एवं चात्र तस्याव्यभिचरितत्वेनानित्यत्वेनासार्वत्रिकत्वात्मत्यारव
ख्यातत्वाद्युत्तेष्विवात्रापि निर्वाहः एतेन तत्राशब्दसंज्ञेति निषेधद्वारा तत्त्वरू[illegible]शब्दग्रहणाय तेत्तत्त्वमिति ध्व
नयितुं मंदपदं तथा च मंदत्वफलं विशेषणवहुव्रीहेरपि स्वीकारादिति भावः । ननु तथापि प्रयोजनशब्दस्य
प्रयोजकपरत्वेन समानाधिकरणबहुव्रीहिरेवयुक्त इति चेन्न । तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । अत एव बाहेर्व विधेति
सानुनासिकव्यवहारेत्यर्थः । किं पाशब्दवड्ढितावपि प्रागसादवासिन्यायपमनेतोऽदिनासंग्रहः तथा चतादृशब
हुव्रीह्यभावे तात्पर्यं न तु तथा विग्रह इति भावः । लोप इति । यद्यपि वृद्धिरेच्यादावप्यानुपूर्व्या भावस्तथाप्यस्यानां तरीय
फलोपविनाऽन्यपरत्वाद्येव मुक्तिरिति भावः । वस्तुतस्त्वित्युक्तहेतोरन्यफलाभावाच्चैतदभावेऽपदेशपदं व्यर्थं
मेवतत्तेध्वनपन्नाहत्याति भाव इति । इदितीति । उनोरिदितिवत्तन्त्रा उ । इत्यत्रैवं दसीतिवत्तीति इत्यर्थः एतेनैतस्मि
न्प्रकरणे तस्य लोपइत्युत्तरं यात्रा डः भ्यः इदं सास्वेवपाठेनासिद्धिरिति मूलाशयः इत्यपास्तम् । अत्र चात्र

नुष्ठेते रावश्यकत्वात् तत्र कर्तुमशक्यत्वात्। ननु विधानस्य सामर्थ्यं ह्यो यो भास्तुष्या देव बाधकाभावादत आह तस्य फ
लेति। तस्मिंस्तत्फले च फलान्तरस्य पकयोः या पत्तस्येत्यर्थः फलाभावात्। इति द्विविधफलाभावात्। इत्यर्थः सूत्रे
भाष्यविरोधापत्तेरित्यपास्तम्। तन्मात्रफलकत्वमिति तद्भाष्याशयेन वेदार्थश्रुतार्थसंभवात्। एवं चोद्दे वेदश
पदं व्यर्थमेवेति भावः। उक्तार्थं तु न। तत्रैतदनुष्ठेते भाष्यानभिमतत्वात्। तन्मते पितरदपुके लस्य प्राग्भवे दित
त्वाच्चेः। एवं च तस्याप्यपीत्यादिमूलं माचामज्ञानाधिनस्त एव तत एव तत्र व्याख्यातं तदेतत् ध्यनपितृमन्त्रैवैतस्येक
देश्यपुत्र फलान्तरमाशंकते नन्वत्र इति पक्षे। अस्थितपक्षे ‑ त्वत्र पक्षे शिरादौ बहुश्रीद्युपपत्तिस्तु प्रा
गन्तकद्वौदिति तानविस्मृतव्याफलमित्यर्थः। एवं चैतत्स्वार्थकमिति भावः। प्रागुक्तमिति तत्र व्यनेष्यितुं शक्नेत
नचलोपाभावे इति। उक्तरीत्येति भावः। इदिति मेहति। इतीदित्यर्थे इत्यर्थः। एवमग्नेयोपयत्वान्तो तु दिपु
मादितुल्यत्वेन तदसंगतिः। इत्यथैवं इतोऽथैतस्याप्नोपफलकत्वावश्यकत्वादिति भावः। ननु तथापि दुष्ट्या
पितस्य साधुत्वार्थं तदावश्यकमत आह इति। अन्वर्थसंज्ञयातामिहचेति भावः। नन्विकेत्यादौ को ४३

दिश्रवणेन बाधकं तस्येत्यादिमुख्यत्वेऽपि तत्त्वाभावात् अत एव वैयाकरणोचितत्वेन। एवं चेदं
चित्यमत आह न्यायादेशिति आदीति। चतामध्यामद्व्यूऽसितांत्यादि संज्ञिबोधकेभ्यश्चादिश्रवणानौ
पत्तिसंग्रहः। एवं चैतस्या अन्वर्थत्वं वक्तुमशक्यः। अत एव तदंगीकारे तत्रैतद्भाष्ये महासंज्ञाकरणा
स्वहेतुत्वेनोक्तेरवं। अत्रैतथाशये नोदृष्टेऽपि वस्तुतः तदभावः स एव एक एवं द्वाग्भुक्तरीत्यानयो व्याप्य
व्यापकभावे विनास्मादृतोरिति भावः। एतोऽनेकां तत्त्वव्याख्यातये। तदाहमुख्येति। तस्मैलोप इति तत्रभाष्यो
क्तेरिति भावः। स एव चेदस्मन्मते दोषाभाव इति। अनिष्टफलरूपदोषाभाव इत्यर्थः। अन्यत्रेऽग्नापितथापि स्यादित्या
शक्यं निरसितुमारोपाभावेन लाघवमाह तदाहीति। तेषामत्र चत्वेहीत्यर्थः। मुख्य इति। तत्र चैतत्याप्तत्वस्य स्वा
रसिकत्वादिति भावः। एवं हुलंत्वयिपित्यादौ लक्षणापि नेति बोध्यं। उक्तोदाहरणे तदभावमुपपादयति। न चेति। न
हीत्यर्थः। अपंक्तौ अश्रवणपदं मुख्यावयवं आदोषादिति एतदभावे दोषसामान्याभावादित्यर्थः। एवं चेतदर्थ
म्येवेति भावः। एतेनादोषादित्युनहत्त्वमित्यपास्तं त्रिविषवदिति पाठस्तस्या जहल्लिंगत्वात्। एतेनोदासीनेचनोपेक्षा

४४ बुद्धिविषयमितिवदनर्लोकः मत्युक्तः। नन्वेवं लक्षणान्तरयेत्यत आह भावेति। प्रतितत्पातुमतिगम्यमानु
नास्ति क्वचिदेषामितिकेनचित्कं मध्यमपदलोपित्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीहिलक्षणाभावेनसंदिग्धेवं गुरु
णोक्तमितिबोध्यं। नन्वेवं लक्षणाच्छेदोऽस्तत्राह स्मृतीति। एवं च शक्त्यभावे साऽऽवश्यकत्वेति भावः। ननु ते
त्वेष्वनुत्पत्तिवादिनोमयत्रापितुल्यार्थायोगीकाराद्दृष्टान्तासंगतिः। तदुक्तिरेफलोचदोषदामेनेवेष्टार्थसिद्धेर
तेऽत्राहानेति। असति नाशकेः इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्ते। मंदुक्ते उपदाव्याघार्थं कर्मसप्तउपज्ञापततइत्युपज्ञा। पा
णिनेरुपज्ञेतिकतत्पुष्ठोक्तमात्सः पाणिनिमिहत्याघञानेविषयोऽपाकरणमितिशाब्दोऽर्थ इत्येवदीक्षितोक्तरीत्ये
त्यर्थः। एवं चेतिउक्तेपुनगा तन्नतथाव्याख्यानेन दृष्टान्तसंगतिस्त्वेवेत्यर्थः। विरोधइति। विरोधोपीत्यर्थः। एवं च
तदुक्तिसाफल्यमितिभावः। एतेनभावाउक्ता दर्शी आघञित्यथपाक्तमः क्रियत्वात्। उक्तरीत्येवनिर्वाहे हन्ति इत्य
कल्पनागौरवापत्तेश्चननुमाचामयपयोक्तेऽपिप्रकृत्युपस्थिततत्त्वहृन्तलाघवेनेतदनुरोधेनसएवान्यथानीयतामि
तिनविरोधोनवादृष्टान्तत्वमितिमूलंचित्यमितिरवंडनकृदाहनचोमयारिति। भावकर्मणोरित्यर्थः। शास्त्रानर्थ ४४

कमपिनेत्याहानेति। एवेनशाक्यार्थानुशासनव्यवच्छेदः। तथात्वेति। लाक्षणिकार्थानुशासनतापत्तावित्यर्थः।
एतेननहिविधानमात्रेणतत्रशक्तिः क्तघञोगेषष्ठ्याः कर्तृकर्मणोर्विधानेऽपिमयुक्तोतरम्भोगेणासंबंधेशक्त्याऽनत्रल
क्षणास्वीकारादिति तच्छेषमतमपितदुक्तमपास्तमपि पुक्तोक्तेति। शाक्तिमहव्याकरणेत्यादिनेतिभावः। अत्र यदि ति
रमत्याहारविषयेपदकृत्यंखंडनेनतत्त्वाद्दूषणेरवंडकोमित्यर्थः। विस्तरस्तुमहोनतत्रखंडनमंडनादवसेयः। पतुबाहु
लेकस्यागतिः कगतितस्योपदेशपदव्याख्याव्यास्वयमेवोक्ततेनोत्रतदंगीकारानौचित्येनभावघञंतादर्शी आ
घञन्यापः अन्यथापूर्वापरविरोधापत्तेरितिखंडनकृद्भनोकरादपसत्त्वेनतुल्यत्वादित्याह भावेति। आपिनाकर्तरि
चेतिवादंसंज्ञायामपिघञ्ज्ञसस्योपदेशपदेगुरुकस्यसमुच्चयः। पतुश्चकर्तरिचेतिसंज्ञात्वसत्वात्घञंसंभवः।
तदभावाभ्युपगमेतुवाहुलकादसंज्ञायामपि। मनोरमायामप्युक्तेवभूतात्पर्यमितिसूरवबोधिन्यामुक्तातत्त्रयोगे
तदभावात्। तदशेवहुलेसर्वविधानाभावाच्च। कारणाधिकारणयोश्चेतिस्पुटोऽभावाय पुनर्वाहुलका
हक्तत्वेनसंज्ञात्वाभावात्। तदशेवहुलेसर्वविधाभावाच्चेति दिक्। तदाहविशिष्ठमिति। अत्रापितस्याकृतिगणत्वात्हेतिदपकल्पनापत्तेश्चाग
श्रयणाच्चरपकत्वाच्चेतिदिक्। तदाहविशिष्ठमिति।

भा·प्र·
४५

तिकरणतित्वं · एवं भावसमुच्चायकचस्य तत्रासंबंधेनाप्युरूभावायत स्यावश्यकत्वेन संज्ञापां चेति वक्तुमौचित्ये
न च गुरुरुक्तत्वे वीजं ध्वनयितुं तत्र तदुक्तौ हेतुमाह एकस्मादिति उ अ ण वृ टा अनुबंधा एकैकस्मादेवीदिवर्णाद्धित्वेड
वारिताः संतत एकैकमेव मत्याहारं जनयंति नानियमेनेत्यादिरर्थः अत्राघेत्याघणाः द्वितीयाद्वृत्ती यइति वोध्यं
इ उ · यत्र अण एच्छ्रे ऋट् १ मष् झष २ अकू इकू यकू इअण इण यण ३ अम यम ङम ३ अच् इच् एच् ऐच् ४ ययमय
झय् खय् ४ यर् झर खर चर् शर् ५ अश् हश् वश् झश् जश् वश् ६ अल् हल् वल् रल् झल् शल् ७ इति तदुदाहरणानि
वोध्यानि · शास्त्र इदं इत्यादिना पकार्यादिरंतेनेदं लभ्यते इति स्यच्छे हहछ वदतो तदुक्तेरिति · मुक्तिप्याहरदुक्तेरि
त्यर्थः सोलचयमत्याहारस्येत्यन्ये न समेत्याहादत्र्यवाधिकं प्रदोषाइति प्रकृतिपत्तुनदुषेत्सुपसंहरति मूले आत्ता
वृद्धितिव्यत्तरवाहरित्युक्तं नोत्रेतिचनोक्तं एवं च [illegible] त्वित्यादि मूले अन्यथ सतः पूर्वः प्रकाशानुवादइति वोध्यं १ पतु
पुंस्त्वैकवचनयोः सोत्रत्वे न विशेष इति माभ्याक्तस्याचायमनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह [illegible]पीति तत्र तत्र · वहुषु सूत्रे
षु · वहुषु सूत्रेषु · ताद्दिति · पुंस्त्वेत्यर्थ [illegible]नेति · एकवचनादीत्यर्थः एवं च तयास्ततेष विशेषः स्यष्ठ एवेति भावः ४५

जपदेन · वहुव्रीहावित्यत्रान्वयः · [illegible]हृशलक्षणायेति · तत्र लक्षणायेत्यर्थः उपपदस्येति भावः सामानाधिकरण्ये
हेतुरः · यं कालशब्देनेति · तेन चेत्यर्थः · मिथ इति शेषः · ततः परमम मूलोक्तवाकार्थो भिन्नार्थत्वपा एवं चाभेदेशाब्दे मे
यतु तथा सति तत्तैकालपदद्वयमत्र वुणाप
दः फलतीति परममते तेन तत्प्रदर्शकमेव न विग्रहप्रदर्शकमिति भावः उच्चारणकालतुल्यकालतुल्यकालपरकालपदेत
तेराहस्ते नेकल्पितेतीति ॥ तत्र उच्चमुत्वादिवर्त्रिवीहावुच्चारणकाल तत्परंपरासंबंधेनो संबंधित्वाच्चेतत्ध्वनयन्नतथैवाह [illegible]मिति · यतु
र्वोकालो वस्येति वहुव्रीहिः संभवात्तं तस्याविपरंपरासंबंधेनो संबंधित्वाच्चेतत्ध्वनयन्न तथैवाह [illegible] मिति · यतु
त्वोच्चारणकालेक्षणाया मप्यनिर्वाहान्मूले चिंत्यमिति जगन्नाथस्तदेव चिंत्यमित्याशयेनाह त्वोच्चारणेति ·
वक्ता वयाप्यूतमपि मूलं सम्यगेवेत्याह · साहृश्येति · अभेदेति अभेदारोपइत्यर्थः एतेन नामार्थतोर्द्वेदेनान्वयो
न अभेदेन तुवाधित एवेत्यपि तदुक्तमपास्तम · अर्थइति · उदीत्तइति मात्रानुपयुक्तस्येति भावः मूले स्वरेतापरिहरति
जस इति · अनुदात्तत्वमुपपादयति · पिद्दूस्वरविधायकेन पित्वं तउदात्तइत्यनेनेत्यर्थः एवमग्रे मूले चवो
ध्यमस्यां तेति · अवीडिःसस्येति भावः ननु तस्य वुत्पन्नेतपाकिंदूस्वरप्राप्तिरत आह [illegible]भिमुखे इति वेदभा

भा॰प्र॰ ४६ ष्योक्तेरितिभावः अनुत्पन्नमिति पाणिनेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैवेष्टत्वादितिभावः एतेनार्वतमेवंवतीत्यादिदंडा
द्युक्तिः प्रत्युक्ता यत्तु लोकादौ दीर्घादावप्यर्धमात्राया एवोच्चारणत्वदर्शनेन सकललोकवेदसाधारणेपि नात्रैकश्रु
त्याख्यास्यलक्षणांतराणि तत्रातिशयस्य वचनैः सिद्धत्वेन च तदन्यविषयत्वस्य वक्तुमौचित्येन व्यर्थपदत्वकल्पना
संगतिः न च सर्वत्रास्य सर्वप्रातिशाख्यैकवाक्यता संभवति एवं च मन्त्रादि कंचित्पश्चात एवार्धह्रस्वशब्दोऽ
र्धमात्रायां रूढ इति भाष्योक्तिः एवं च ह्रस्वशब्दस्य मात्रापरत्वमिति योगोपि संभवतीति जगन्नीयस्तदाशया
न वदोर्धेनापुक्तमिति तिर्यन पितुमाहेदवाति अविवक्षितमित्यर्थे दिकथनं चेत्पर्य स्यमाणमिति मूले कृते
तिभावः विषयमिति विषयकमित्यर्थः एवं वास्यार्थादिकथनस्य विशेषविषयत्वेप्यन्यत्र मूलकृतोपि तत्र्ये
वेष्टम् अतएव परमूलेऽतेत्रमित्येवोक्तं तस्य च तत्पदपुक्तं ग्रहणं स्वशास्त्रसंकेतितरूपेणाबोधकं किंत्व
र्धमात्रामात्रामात्रबोधकमित्यर्थः एवं च नतदुक्तदोष इति भावः मान्यात्तु अविवक्षितामिति अवपुत्या
नुवाद इत्यर्थः एवं च न दुक्तदोष इति भावः मान्यात्तु अविवक्षितमिति अवपुत्यानुवाद इत्यर्थः एवं च नत ४८

दुक्तदोष इति भावः मान्यात्तु अविवक्षितमिति अवपुत्यानुवाद इत्यर्थः एवं च दीर्घप्लुतयोरप्यर्धोदात्तो
धकं अर्धशब्दो न समाशब्दवाची किंत्ववयववाची सर्वत्र क्वचिदेकदेशमात्रः क्वचिदेकदेशः अर्धमात्रा तत्र प्रातिशा
ख्यानुरोधेनेति लोके सर्वत्र भाष्यप्रामाण्यप्रामाण्यादर्धमात्रैवेति च व्यवस्था बोध्या एवं च ह्रस्वग्रह
णमतंत्रमिति यथाश्रुतमेवेत्याहुः उभयथापि समस्यादर्शनतत्त्वाद्वितएव सिद्धेऽर्धग्रहणमपि व्यर्थमि
त्यपास्तम् ननु तनून पादित्यादिनिघातइत्येतमलेग्नस्यतमलग्नयस्य पूर्वोत्तराभ्यामनन्वयेनास
वदूमलपितत्वापत्तिः यद्यपि यत्तदुपपादयतिक्रमेणात्यवतरणे न पूर्वसंबंधो घटते तथाप्यतेकिंचिच्छे
षपूरणं विनाऽनिर्वाहेऽणावश्यकतया तत्र तत्स्यत दैकरूप्यापादानापत्तेर्थे द्वेत्याहु त्यादि एवं च शंको
त्थितिः पित्सुखितो भवेत्येवेति भावः एतेन यथाश्रुतमलसामंजस्यऽध्याहारे गौरवमित्यपास्तम् तथा
सति मध्यमंत्रथकलितमाहतेनेति शेषपूरणेनेत्यर्थः आप्लुतइति लोदेवप्रोप्लुतइत्यर्थः मलस्यानि
सति मध्यमंत्रथ ... घातइत्यस्याप्यमेवार्थइत्यनेन सूचितं अयं भावः यद्यपि शेषनिशेषनिघातस्यावग्रहे स्वराभाव

र्धमात्राकालमवग्रहरूपायाः परः सन्निकर्ष इति सूत्रबोधितसंहिताया अभावेन नोदात्तेति निषेधाप्राप्त्या
एकपदीयत्वादृश संहितामादाय आदनुदात्तस्योत्ति स्वरितः प्राप्त एवेति न तदा वृष्ण्यपकृच्चेदात्तपूर्वे नियतं वि
वृत्याख्यं जनेन वा स्वर्यते तर्हि तेन चेदुदात्तस्वरितोदयमित्यस्य तु न प्राप्तिः प्रातिशाख्यमते संहितायाः पदप्र
कृतित्वेन पदानामुदात्तादिभिर्यत्स्वरदर्शने की कुर्वन्नेति रचनां प्राप्ता इति सा संहितेत्यर्थकेन पदानाम्युदात्तादिभिः
संहितालक्षणेन पदपाठे एकपदे विभागेन तस्या अभावात् तथा च तत्संहितापाठे एव प्रवर्तते नेचने इति तदु
धिकारस्य तावतापि पूर्वोत्तरप्रातिशाख्याभ्यामुदर्भेण विवृत्ते स्तदधिकारस्यत्वेन तत्पाद्यवृहितमिष्टु
तपाचास्य पदपाठे ऽप्रवृत्तेः तथा हि उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदे ऽक्षरमित्यनेनानुदात्तस्य स्वारं दृष्टे होते
त्यादौ पदे एवं वृत्ति पत्ते तत्र तत्र स्वरितपाठे विभासं हितायोगिनीः सर्वैवैपदे एकमुदात्तं स्वरितं वा शिष्ट
मनुदात्तमित्येतच्छास्त्रसिद्धो [illegible] स्वर्गनिर्वाहायाद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तादिस्वरितान्तस्वरितान्तस्व
रितस्वरितद्युदात्तानुदात्तेसर्वानुदात्त सर्वानुदात्तानां पदेषु एकादशस्वराणां चोपपत्तये उदात्तपूर्वं स्वरि ४८

तमित्यादीनि नचेत्सर्वेतत्थागतादि[illegible]त्यं तानि चत्वारि तत्र स्वराणां मुख्योपयोगस्तु मूलसाधनद्वा
रा संहितास्वरसाधने एवं च संहितावदवग्रहेपि निघातस्यैव प्रवर्णस्यात् इ यथा संधीयमानानामनेकीभू
वेतां स्वरः उपदिष्टस्तथा विग्रहादेर्थेन गणामवग्रहे इत्यनेनावग्रहेपि शिष्यसंहितवद्व्यवस्थानेन नोदात्तेति
निषेधापत्तिः यदि तु ते नैवोदात्तपूर्वं नियतमिति स्वरितोस्तु इत्युच्यते तर्हि तत एव न चेदुदात्तस्वरितोदयमि
ति तत्र निषेधप्राप्तिः सुदृढैवेति निघात एव प्रयेतेति सम्यग्गोवेति अत एव धृष्टकृते प्रभातन्यापापत्या
द्वाभ्यामेपीदन्तोदकितमत एव चशोचष्पुरं गाहतमे तदेतद्दिवा निधायमूले पूर्वपदेत्याद्युक्तौ तदेवश्च नप
न्तोदात्त[illegible]यवदृतीति यथा सुधापेत्यप्यापवादोयं पद्यादीत्विति वर्त तदुत्तरमेत्तयोः पाठात्तव पादौ स्वि
त्यते द्युदात्तानामित्यस्य पद्येत्येकदेशस्यानुवृत्तिः पाठग्रहेति यत उदात्तौ स्वरितौ येवृदि पराविवित्य
र्पकैतौ चेत्स्वरौ परादिति चानुवर्त्तते यमित वेइ[illegible]वेति वारणाय पद्यादीनित्यत्र वृत्तित्रुतानुवर्त्तितत्वात् तथा
च द्युदात्तानां पदानां मध्ये तत्र शचीत्यनयोः एवं पदयोः स्वैपदयोः स्तोरन्तौ अर्थात्तयोरेव तौ जात्यपतत्र

संहितवत्संहितवद्वा तयोः परत्वे जानी पादित्यर्थः अनुदात्तानामित्यनुवर्तिस्तु तन्त्रस्य कार्यस्य कृत
स्य शचीपते शचीनामित्यादिष्वोहस्यर्थाः तत्पूलितमा पदे इत्यादिना एतेन तत्र शचीति पूर्वयोः सतो
रनुदात्ता नाम ततो जात्यवृद्धित्यादी त्यर्थः षष्ठ्यन्ततत्वे तु नः नर्पात्यति शब्दांतयोः समासस्याद्युदात्ततः प्रातिशा
ख्यभाष्यस्य तथैव स्वरस्वरितच्छित्यपास्तमतङभाष्यस्वारस्येन समस्तत्वेप्युत्तरपदांतयोरुदात्तादनु
दात्ते त्रिगितस्यैव सत्वेनोत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेनास्याप्रसिद्धालक्ष्यत्वेना व्याप्यभावेन तथा वास्व
नासंगतेः अत एवात्र जात्यवृद्धेवाध्यपनमिति नियमबोधनेनाद्यंतयोः तथात्वेपि तयोरन्यथाध्यय
नतस्य मन्त्रोक्तावतरणं च संगच्छते इति भावः इतीत्यस्यैवेत्यर्थेनान्वयः जात्यवृन्तपदार्थवाकृतेदघटक
जात्यपदार्थमात्रतान्यच्छदिति उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तपदे ऽक्षरमिति पूर्वोक्तो ऽतः तत्र कृतादुदात्त
पूर्वात्स्वरितानुदात्तादन्यत पदे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः पदेग्रहणादेकस्मिन्नेवावग्रहे पदेशाखद्वय सेतुस
वडेपि पुरोहितमित्यादौ शाखद्वयः अत एवाग्निमित्येकादशमध्ये गतिः तत्र त्रस्वारं स्वार्थः ऽगा स्वरं

वंजनपुतानुसंबंधिनं वाऽप्रवथाप्यार्षत्वादेजन्तः स्वरितं जात्यंतरत्वं जमित्याचक्षते व्याडिप्रभ
तयः स्वः अनुक्तेत्याद्युदाहरणानि संज्ञाफलं तत्र भाष्ये तु परमिति सूत्र रक्ष त्रिवीकार्थं ज्ञातमपि जा
त्यास्वरूपेणैवोदात्तानुदात्तसंगतिं विना जातः संधिकार्यविषयको जात्यः तथा च योगरूढोयः
एतेन क्षैप्रादीनामाहृत्तिः उदात्तपूर्वस्य स्वरितानुदात्तस्य त्वतोऽन्यदित्यनेन व्याहृत्तिः पदे इत्यनेना
ग्निमीले इत्यादिष्वाहृत्तिः एवं चोदात्तस्वरितयोः स्वरितो वा उदात्तादनुदात्तस्याविहितः ।
स्वरितस्या उदात्तपूर्वे अनुदात्तौ दयपुनः इकारयोश्च प्रश्लेषे इत्याद्यविहितः प्रातिशाख्ये
त्योः तित्स्वरितं स्वङः स्वरोस्वरितो तित्प्रश्लिष्टे स्याद्विना स्वरूपेणैव विहितो नानुदात्तस्यानिकोः
पूर्वोऽनुदात्तः पूर्वो वेपि स्वजात्य इति कादिपकानां । तस्य चैकपदे एवं स्या स्वद्वय स्वेनोदात्तस्वरितपरत्वा
भावेनोदात्तश्रुतिः अप्रमेवैतैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नित्यपदेन यद्वहतः स्वपकारस्त्रिवकारं त्वश्चारं यत्र स्वप
तेः स्थिते पदेऽनुदात्तपूर्वं पूर्वे स्वानित्य इत्येव जानीयादिति तत्रैतावान् विशेषः तैत्तिरीये उदात्तस्वरित

भा॰प्र ४८ परत्वेप्युदात्तश्रुतिरेवात्र त्वनुदात्तश्रुतिस्तात्रान्यत्रोदात्तस्वरितेतिः उदात्तस्वरितौ पूर्वौ यस्मात्तस्मा
त्स्वरितादन्यइत्यर्थः तत्राद्यः प्रसिद्धस्तथाशास्त्रविहितश्चाप्यस्तु यद्यपि तथाशास्त्राविहितस्यापि
संहितायां पदद्वयमध्ये पयोह्य इत्यादौ प्रसिद्धः एवं चोद्यमानतद्वत्या स्यार्थोः तेषामेवैवार्थो बोध्यते अ
त एवैतयोरनुपादानं एकपदे अवस्थितः शास्त्रपदः उदात्तस्वरिताभ्यां पूर्वोयः स्वरितस्तस्मा
दन्यइत्यर्थः एवं चैकपदेऽवस्थितइत्यस्यैवेदमर्थकथनमिति अतोऽन्यदित्यस्य मध्ये तोऽनुदात्तपूर्वं स्वरितानुदात्त
न्यइत्यर्थः पूरणीयः यद्वा ऽतोऽन्यदित्यस्यैवेदव्यवहितोत्तमर्थकथनं उदात्तपूर्वे तिपूरणीं तु मनमेव यद्वा उ
दात्तस्य स्वरितः हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः तस्य यः पूर्वः प्रथमः स्थानी अनुदात्त इतियावत्तेन द्रूपस्तत्संज्ञकोयः
स्वरितः तस्मादन्यइत्यर्थः यद्वा उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ तौ पूर्वौ पदकाले यस्मिन्न तत्पदमनुदात्तस्व
रितपूर्वं तस्य यः स्वरितः तस्मादन्यइत्यर्थः यद्वा दात्तहेतुकस्वरितः तद्विधिः सपूर्वइत्यादको यस्य स्वरित
स्मादन्यइत्यर्थः । एवं पक्षत्रये गतोऽन्यदित्यस्य तद्व्याख्यानेएवार्थ उक्तः स्पष्ट तेषु एवं कथं एवमुक्तिस्तु ४८

सकलस्याप्युक्तार्थपरिग्रहाय तच्च व्याख्याने एवस्पष्टः एवं च उदात्तनिर्वाहं योऽप्रसिद्धोऽप्रकृतश्च उ
दात्तपूर्वं स्वरितमित्यवहितेन तु तन्मिलितचिन्त्यमिदं लेखकप्रमादो वा कोऽप्यद्यपि तोऽनोदात्तत्वेतिदिक् तद
र्थः तत्फलितार्थः पदकालिकं जात्यस्वरूपं कथं पुनः संहितावल्लोकनेन्यायेन तत्पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाला
पात इति ज्ञात्यस्योत्तरार्धइत्यर्थः अतएवास्यान्तरे तत्कवचनोपन्यासः संगच्छते इत्यर्थ इतिः इति प्रपे
इति परमार्थइत्यः अः संहितवद्भूत्यस्येत्यर्थ इत्यत्रान्वयः ज्ञात्यवदसंहितवद्भावयोर्भिन्नयोर्विध्योर्विध्योर्विक
ल्पार्थकोऽयं वा शब्दः द्वितीयो नेतेन उभयोर्विकल्पेन पक्षे संहितवद्भावः स्यात् तेन तदा संहितवदि
ति एतदेव धात्वपितु पुनरपि व्याख्याने द्विर्वचस्तु तेः ननु कथमुक्तोऽर्थो लाभोः तेऽत्राह यद्यपि पादीनि नि
तस्य च यथासंधी येत्फलतेरे पाठइत्यपि बोध्यं अत्रस्महविषयद्वित्वउयुक्तेपदसमूहार्थं पर्वमुत्तरच
पं तथा च द्युदात्तानोपदानामुत्तरानपघादीन संहितवत्ज्ञीनीयात् स्वरविधौ तयोः परत्वेइत्य
र्थः यथासंधीत्यस्यापवादः अन्येतवेरितिलक्ष्ये अत्रैवेरस्युदात्तपरत्वेनएइत्यस्य संहितयोपरत्वे

भा॰प्र॰ नप्राप्तप्रचयोनत्रनेननिषेधात्॥ अभ्वयनेइत्यादिवारणाय घुदात्तानामिति॰ पञ्चितेवृद्धेवेतिवारणा
५० यन्नयोः परत्वेइति अभ्वपत इत्यादौ तु गो इत्याद्युदात्तपरत्वमस्ति॰ [illegible]स्य जात्यवद्वेत्यस्य॰ नन्वेवमप्याभ्यां
कयोरतिदेशः किंच जात्यवदित्यनेन तस्यातिदेशः ऽस्यास्तस्य चन्नेषस्तथाध्ययनाभावात्॰ किंचैतद्याप्राप्तामे
च्छिकोविकल्पउक्तव्यवस्थितः अत्रापि कस्यसिद्धान्तिमतत्वमतोजात्यवद्भावस्य तथात्वेध्वनयितमेतत्स्व
नीपक्रममुद्धेध्ययथासंधीत्याद्युक्तगोपवादस्त्वक्रमानुरोधेना[illegible]हितवदित्यादिः पद्येतत संहिता
यामुदात्तेस्वरितपरत्वेननचेद्दुदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधेनोदात्तपूर्वस्वरितमिति जातानुदात्तस्यैवंअव
ग्रांतयेहाप्यतिदेशात्तथाप्राप्तमितिभावः तदा है[illegible]केवलमिति [illegible]संहितवदिति॰ प्राग्युक्तरीत्याप्राप्तसंहित
वद्भावस्यानेननिषेधेसंहिताभावात्तद्विधिनिषेधयोरुदात्त एवंमित्यनयोर्नोदात्तेतिनिषेधस्य चातस्पर्त्वा
भावोद्भयोगाभावेनानुदात्तसंज्ञायाअर्थभावाद्योमात्रावप्युदात्तादनुदात्तस्येत्येकपदीयत्वादृशासंहितामादा
यास्थितसतदवस्थैयथोदात्तेश्रुतिकात्वमेवमत्रापिमामेनचावग्रहेपितस्यरात्वमस्त्येवेतिवाच्यं॰ संहिते ५०

कयोरेवतत्परतापरत्वयोःप्रातिशाख्यादितःप्रतीतेरन्यथा॰ कन्यावारवायतीत्यादावपिपदकालि – त
थ्यापात्तयनेः तदाईळे इत्यादौ यथानिघातस्तथाऽन्यत्रस्यादिति भावः तदा[illegible]चेति॰ सर्वाशे
दात्तेत्पर्थे[illegible]जात्यवदिति॰ यद्यपिजात्यस्वरूपमन्यथोक्तं तथापितोचेदित्याद्यनुदृत्यातयोः परत्वे संहि
ताबीयथात्तस्यात्तानुदात्तस्यैवस्थमेवमातिदेशोनात्रापि॰ भवतिस्वतएवमथाजात्यस्यातोनिहन्यतेउ
दात्तेपराभूतेएवंतमश्चाचीपद्वयोः पूर्वपदयोः सतोरंतौनिहन्येतेइतिपलितंतद्द्वाभ्योक्तिः संग[illegible]ते ६
अरूपभावे अत्रस्वरितस्योदात्तपूर्वत्वेनतदन्यत्वाभावेनातिदेशासाफल्यं तथाचोभयरीत्यास्वरि
तत्रिविधेपिसंधिजात्यस्वरितयोःस्तयोः परत्वेऽधीनुदात्तेभ्यवणमन्यत्रोदात्तेभ्यस्ति॰ अत्रचमानेतस्यो
दितइतिमत्त्वमनुदात्तः परः शेषइति॰ जात्याभिनिहतस्थैवक्षैप्रःप्रश्लिष्टएवच॰ एतेस्वाएमकंपंतेपत्रोच्च
स्वरितोदयाइतिचप्रातिशाख्यंच॰ अतमाजानुदात्तस्यैवगामेवकंपइत्युच्यतेवृद्धैश्चेः उदात्तपूर्वस्याततयोः परत्वेनो
दात्तेतिनिषेधेनोदात्तस्वरितेतिसम्मतेरगाचानुदात्तेश्रुतिस्यात्रतदात्तश्रुतिः पूर्वपूर्वामदेनेतेरोपन्यासवत

भा॰प्र॰
५१

अस्यचरमोपन्यासेनीयमेवात्रज्ञापनेपठ्यतेचतथेतिर्दर्श्यतेअतएवह्रस्वग्रहणंऋकारग्रहणंतुल्यास्यप्र
योगाविहृत्यर्थेतेनेतत्सिद्धंजातवर्द्धेवाध्ययनेपथ्यास्यादितरयोर्मामूदितितद्भाष्यउक्तेरेतरयोरित्यस्यसं
हितवर्णेक्ष्वयोरित्यर्थः एवंचअनुदात्तत्वमित्यस्येत्वानवाधित्वेतिकृत्वमित्यस्येप्राप्तमविवाधितत्वेनिवो
ध्यमितिशेषइतिचतद्दीर्घानुदात्तस्वरितकत्वमितितद्भाष्यस्थमिति तदेवमवतीतितद्भाष्यस्
थमित्यर्थः तेवोक्तमेवनन्वव्यहितप्रातिशाख्यापेक्षयासांहितपदार्थेचेतेनस्वरितविधानेपितद् र्थस्य
तत्वानुक्तेः तन्ननुपादित्यादिस्यानेऽस्यवृत्तौमोविलम्बेनमध्येन्दुतस्यप्रतिज्ञाविरोधापत्त्याऽसंवद्धत्वो
पन्यासःयथाकथंपितेनैवसाद्दृश्येऽस्यसिमा सोपिप्रातिशाख्यतरूपीत्युचितंप्रतिज्ञातार्थस्यतोव
तेद्वितिघ्राऽस्यानुपयोगश्च लक्ष्यापेक्षयापेक्षपातत्वेऽत्रहामागोननुतन्ननपातित्यादिलक्ष्यविशिष्टो
क्तेप्रातिशाख्यानुपयोगः तेनव्यवधानेनहृस्वपावनित्श्चेमतअत्राहलस्येतिवेचिआर्थमुक्तंद्वितीयल
क्ष्यविशिष्टोक्तप्रातिशाख्यानुपयोगः तेनव्यवधानेनहृस्वपावनित्श्चेमतअत्राहलस्येतिवेचिआर्थ

मुक्तंद्वितीयलक्ष्यसिद्ध्यर्थंतयातस्यावश्यकत्वोक्तेत्वान्तद्धान्वयोऽसीघएवेतिभावः यत्तुलक्ष्यदर्शनव
दित्यस्यतंत्रेणलक्ष्यसंविधिदर्शनवदित्यर्थवतलक्ष्यंहृश्यतेऽनेनेतिमुख्यस्यातत्वस्कारकप्रातिशाख्य
वदित्यर्थेनविशिष्टतुल्यत्वेलक्ष्योविशेषणविशेष्यभावमयस्तामलब्धेः एवंचयथायेऽराइतिमुद्धलक्ष्यद
र्शनेसंधिस्वरितस्यतथात्वेमानं उदात्तपूर्वकस्वरितस्यतुप्रातिशाख्यपूर्वकंलक्ष्यदर्शनंतथात्वेतथाःजा
त्यस्यतुमुद्धस्तुक्तंप्रातिशाख्यमेवयथाकथंचित्तथात्वेनतथाएवंसंधिस्वरितस्यतथात्वेमुद्धंप्रातिशाख्यमपी
त्यर्थः फलितंअविःशाकल्यस्यनाहकःलक्ष्यदर्शनमित्यादिमलस्यापिमुद्धलक्ष्यदर्शनेप्रातिशाख्यादिश
व्याख्येवहृत्रीहिणातन्मूलकंलक्ष्यदर्शनंचेत्यर्थः मुद्धप्रातिशाख्यादिमत्र्वापकंअतएवतथेत्यादिपुनःप्रति
ज्ञासंगतःअनुपयायेऽराइतिसंथादनेनतत्पादितमंत्रपर्वदेकाक्षरेत्यादिमंत्रेथोच्चितमेननतद्संगतिःस्यवैव
तथात्वानानुपयोगहृस्वमान्वयप्रतिज्ञामंगतद्विरोधासंवद्धत्वानिनातिनेकोपिदोषइतिदीर्घं ननुस्वरितंत्रैपदी
नेतिकस्यार्थोऽतअत्राहस्वरितकेइति एवंचनपोषपूरणेनसामान्यमर्दनीयंवैयर्थ्यमितिभावः नचैवंतस्यानुपपत्ते

भा॰प्र॰ ५२

त्वेस्मादिति वाच्यं नीचैर्ग्रहणमर्थमनर्थकं नायं तन्नीचभागस्य ग्रहणात् महासंज्ञया शिक्षादिप्रसिद्धस्यैव ग्र
हणाच्च नेचैव मनुदात्तः इत्यादीनां वैयर्थ्यं भाष्यकृता मत्वा ख्यातत्वे नैकापत्तेरिति दिक्। ननु लोकादौ समानो
दात्तकत्वाभावेन नियमानुपपत्तिरत आह तत्रापि व्याख्यायामिति। दीर्घादीनि। तद्धर्मेति लक्ष्येष्वित्यर्थः। एवं न
मनागपि रितो रा शकव्यवच्छेदः अत एव व्यापकत्वमिति भावः। अत एवाह एतेनेति। तदपेक्षैवकारस्तथा ठनेत्यर्थः
नन्वेवं वा वैयर्थ्यमत आह एवेति। एते नार्धमात्रार्थमेव वेति पक्षयोः पारिनिष्ठितसामान्यलक्षणाशाकल्पा
दिकृतविशेषलक्षणाभिप्रायश्च तथा व्यवस्थितेरिदं नेत्वौ कार्यसार्थकं एवकारो विशेषलक्षणाकृता
पाः सामान्यलक्षणव्याहतेरनुवादाय वा शाद्यव्यवस्थितास्य तावि कल्पार्थ इति जगन्नाथोक्तं मयानुत्तम
सूक्ते प्रातिशाख्यस्य तत्त्वादेवं सर्वस्य विशेषपरत्वेन सामान्याभिप्रायकत्वस्य दुर्लभत्वेन तत् आह कृतादे
तीति। स्वरितो द्विधम्मा कृतोऽप्राकृतश्च तत्र प्रकृतात्मा त्वसभावे नोदात्तानुदात्तयोर्यथाकथंचित्संगतिवि
शाजातो यो जात निरुपद्रवग्रहार्थं सत्रा[illegible]धः स्वषंवे देपदे तथ्य ध्वजनपरं सा कृतादि तितेतिरीयप्रातिशा ५२

ख्यभाष्ये त्रिमाष्यर्ले तद्धि तुः सर्वोऽप्राकृतः सच संधिस्वरितः उदात्तं पूर्वं स्वरितम्भेति
भावस्तोदाह स्वरितविशेषइति। अत एवोक्तं प्रातिशाख्ये नैककृतापीति भावः। स्वरभक्तिमत्रमनिहतत्वे व्या
चष्टे स्वरएवेति वत पेज्नतन आर्षत्वात्। अतोऽन्यादिसादावेत पुक्ते एवश्यकत्वे नैव मुक्तं एतेनैनागमाव
त्या स्वारपदवैयर्थ्यापत्या चेदं चिंत्यं तस्मात्स्वार इति स्वरितनाम त्रिमदो कामपास्तं उक्तो पुक्तेः नपुंसकशि
शापादृक्षन्यो येन तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च अत एवतपा सत्वेपि तथानव्याख्यातं वैयर्थ्यं तु तत्तस्यात्र प्राकृतत्व
स्याप्यतिप्रसक्तत्वेन स्पष्टार्थं सामान्योक्तेरावश्यकत्वात् तथा मुनित्रयोल्लासत्वाचेत्याह वताद कृत्वेदेह
वाहिमत्रमति हृत्तत्वेत्रा अहस्वारितो दात्तान्यांगभात्र वर्णागम इति तथा चोनेन्ऽस्य सस्येतदेव किन्नु सेत्यर्थो दे
ध्वः हरदत्त[illegible] त्र्यस्य वस्तुतः साधुत्वेन स्तुस्वार इति स्वरितसंज्ञेवदति स्वारनामभेयानीति प्रातिशाख्ये कोनादीनु
स्वारयोः पूर्वं स्वारभागत्रुवंतस्थितः स्वर्यंतेऽस्मात्पराचेव नादानुस्वारकावपीति। स्वारो नाम स्वरितः स्वारपरः
कंपो हंस्वाद्वि[illegible] निहत्य त्विति च व्याप्रस्थोक्ता कंपो तु द्विविधावेव स्वीरोच्चावितिनिश्चितो संहितायां तयोः

भा॰प्र
५३

स्वाराणुस्वरत्वारोपकं न तदिति पाणिनिशिक्षोक्तेः स्वारमुच्चमितोर्ध्वं यत्स्यान्नाभिकं तत्पोः स्वारकंपेन्यरावेताव
नाभिकौ न माधपोः द्वियमरेकेद्वियमपरे तान्त्र्यणुमात्रादिति शंभुशिक्षोक्तेश्च प्रातिशाख्यसूत्रेऽपि मानभि
स्वरितरश्मितद्राघ्यं द्वौ यमौ यत्र दृश्येते नैरंतर्यं गावर्त्तेते नीचोच्चस्वारसंपन्नाभिति प्रातिशाख्ये च निःपोऽभि
निहितः स्वारौपदद्रीप्यादिषु त्रिषु नकं चयने नीचोच्चपरउच्चकंपो विधीयते ऽधिपस्योदात्तता वा स्यात्स्वारता
वाप्यवधस्यापदांते च तथा कंपाश्रंतनो निहतानुकाः शेषस्योदात्तता अहतानुपात्रे नुर्योभावंगः
सर्वसंमत शिक्षायामप्यस्वरमतेषु स्वरितस्यार्द्धमात्रकं नीचं कुर्यात्स्वकेपदंधेत मुच्चैरत्यात शिक्षा
यामपि इंद्रियाविषयोयामावराणुरित्युच्यते तु धैः चतुर्भिरणुभिर्मात्रं परिमाणमिति स्मृतेः अदीर्घ
वत्कंपोद्धिद्वरं यत्स्य युज्यते पूर्वस्वारस्य कंपः स्यात्तेति रीपद्यते इति तत्थोक्तिस्तु अतो न्यादिष्वनुरोधेन प्र
चामनुरोधनं चेति वोध्यमिमं लेमयुक्तमिति ध्वनयितुं तत्र भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति हस्वस्य निहत्वेले
स्पष्णावैदित्यर्थो लक्ष्यतद्दृत्यस्यैव वोध्यत इत्यर्थो वेति भावः एवं च ततः प्रमाणोमाचयोर्लघुरिति तिपोरेकवाक्या

५३

त्तेति वोध्यं॰ एतदेव ध्वनयितुं हरिसंमतिमप्याह प्रमाणमिति॰ अनुपातमपि तिसंख्या सूत्रेण॰ अनु
क्तमपीत्यर्थः शाद्वशांत्यप्रतिपाद्यमपीति यावत् एवं नात्वा वृत्तिर्न्ना कारादिप्रमेयं व्याहर्तिः उपल
क्ष्यते इति॰ उक्तार्थकं तस्य हरिग्रंथस्य हरदत्तो भाष्यमययकलितमाह एवं चेति॰ अर्धमात्रिकग्रहणा चे
त्यर्थः यत्तु तस्यादितइति सूत्रं लौकिकस्वरितविभागवोधकमिति कग्रहणा चेत्यर्थः यत्तु तस्यादित
इति सूत्रं लौकिकस्वरितविभागवोधकमिति॰ तन्न संकोचे मानाभावात् तद्ध्वनयन्नाह नन्वेशास्वेति॰
आदितस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्या इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यं॰ तत्र पूर्वसूत्रोधावदर्धं॰
हृस्वस्यैनिवर्तते॰ आदितस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्या इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यं॰ तत्र पूर्वसू
त्रोधावदर्धं॰ हृस्वस्येति वर्त्तते॰ अस्य स्वरितस्यादितस्तावान्नेयावत् हृस्वस्यार्धकालः स उदात्तसमो भवति
शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते इति तदर्थः सुविभोवरिव इति लक्ष्यं॰ समग्राद्धवल्गात्किंचिन्न्यूनं तत्र
तौ यत्ते न तु सम एवेति त्रिभाष्यरत्नेऽप्युक्तम तो नेत्यस्य स्या के प्रातिशाख्ये वाराशक्लोद्धेरेव न तयोर्विकल्पेनाद्यमत्तप
रंतयेत्यर्थः पचहृस्वाभिप्रायपरतयेत्यर्थः अतएव कंचिद्वि[illegible]स्फोक्तिः आद्य एवकारवैपर्थ्यापत्तिरित्येकदेश

भा॰प्र
५४

एवंकुशाइतितन्नः तस्यभाष्यानुरोधित्वेनादुष्टत्वादत आह । आतिशायिकेति । अर्धमेवेति । आगुत्त्वने
कआतिशायिकेमंतापेक्षायामागुत्त्वेत्ति ॥ यमातिशायिकानुरोधेनान्यवेदलोकसाधारणमुख्य
मतेत्यर्थः । अंतरशब्दो मुख्यवाचीत्यथादतरेत्यनेनयोन तदापत्तेः मुख्यत्वं च सर्वसाधारण्यादेव प
द्धोइत एवं बुद्धिस्यामागुत्त्वेने अवेदापेक्षंवेदान्वपि तथा चांतरशब्दोऽन्यार्थ एवं गीकारे तुलक्षणोवनस्या
दतः साऽऽद्यश्चकीति भावः । एतेन तदाहेति भाव इति एतेन हार्दत्वोक्तेस्यैवमक्त्वमत्रत्ताभिप्रायेत्तेन मलं
वित्वमिति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । एवं च मूलकृतोपीसमेवेधमिति भावः । तात्त्वादीति । तस्यानेत्यर्थः ।
आस्यभवंमितीति । व्याख्यानीतः । तेस्वेवस्थापयोगित्वात्स्थानमेव । प्रयत्नेस्यप्रगुणादानादिति भा
वः । ननु प्रशब्देन कथं तत्राभोः तत आह । प्रकृतस्य इति । नन्वेवमपि तत्तत्त्वस्य दोषोऽपि सत्त्वेन मस्तास्मगर
वात आह । प्रकर्षेति । तथा च तत्स्याप्यतरे एवं सत्वामिति नोक्तदोष इति भावः । जनेकत्वमभिव्यंजकत्वे
वाषध्धर्मेः न तत्कार्यंगतमेदस्थानेष्वानेस्थाराण्यमेदघटि तत्स्यात्वस्थनिवाह परममलेतस्ययस्येततत
द्वयेनपदीयेनेतद्वयेनतुल्यमित्यर्थ इति बोध्यं । यत्तु अनुस्वारयमानां चनासीकास्थानमिष्यते इति शि ५८

क्षोक्तेरेषां नासिकाकरणं न स्थानं किं च व्यापारमात्रेण तस्याः स्थमत्वे अनुनासिकाकारादीनामपि तत्त्व
प्रसंगइति तद्दनुत्पादनता । किं च तस्याः स्थानत्वे कण्ठ्योः सावर्ण्यापत्तिः । यावतस्थानैक्याभावात् तथा च
ङकारोवीत्यादौ परसवर्णापत्तिः । यत्किंचित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु अमामपि मिथः सावर्ण्यापत्तेन
वसीत्यादौ ङापत्तिरपीति कथं चेन तात्त्वादिम्रहेणानस्यानयोः समुच्चयः कथं वा तेनद्वन्द्वे इति एवं
ङनेत्तं यदत्तन्त्रे कंठादीनामपि करणत्वेवास्यत्वेन यर्णनिति भाष्यारीतीतः स्यानत्वव्यवहारस्तु
वहमंत्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताव्याटावर्ण अभिव्यंजकवायुसंयोगाधारे वा गधारत्वारोपेणात ज्ञातस्यानि
जिह्वाग्नादिहिंसेधेनवर्णोत्पत्तिजिह्वा [illegible] न्नादौत संबंधजानकप्रयत्नविशेषस्य तादृचेकारणत्वेव्य
हारणत्वेषव्यवहारः । यास्तु प्रयत्नो गुणशब्देनोच्यते । एवं चाचिनासिकापागुणाजनेकत्वेनैषां नासिकास्थानं ने
नोक्तं शिक्षायां चेन्नयादीनामपि नहणं । अत एव केचिदेङकारस्तालुखकोनासिकोत्राक्यस्मानुस्वाराननिति स्याना
मीत्यकंठेऽकृमातिशास्वनासिकानीमडणनाद्दिति तद्धामास्ताः रिकद्वयोः स्वावयांतुभवेत्येवं तुल्यास्य सूत्र

भा॰प्र
५५

भाष्येण स्वशब्देन नासिकापा अनेन हरणबोधनात् सत्वात्स्य वा हृदि ति मतेत त्वात् इत्यत एव अमो नु-
नासिका न हावितिशिक्षा अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति ते त्रिरीयाणां यमानुस्वारनासिक्यानां ना-
सिके अनुनासिकाश्चोत्तमा इति कोतीयानाच प्रातिशाख्ये वर्गोत्तमा उत्तमानमा अनुनासिका भ-
वंति च शब्दास्त्वस्वस्थानाद्यपरित्याग हुरितानासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्ग्राह्यं च सम्य-
कृते नासिके इत्यस्य द्रुं ध्रे रध्रे स्थाने इत्यर्थः अथ किं गुरुग्रंथतो वस्तेषमिति दिक् तद्दुष्यनपन्नो हेतुनेति
एवुकं ठादिषु इत्यर्थे अपेत्रं शावंदुशे स्वरादौ शिक्षेति ए ऐत वंठ तालव्यावोओ कंठोष्ठजो स्मृ-
तौ वितिपाणिनीयशिक्षेत्यर्थ आदिनालोकानुभवसिद्धायां नुवादत्वेनेत्यस्य परिग्रहः लुतस्यापि त-
त्रैतत्स्थानत्वानुभवेन तथैव तात्पर्यान्न्यपनात् अत एव घटयो मालितं च रत्नं यद्वंन हिनेप्रयुतोतित्या-
यनो भेयार्थत्वा म त्वितिनंशाकनीयामिति भावः मलेत्यादि इति अधिकारत्वा संवलितोति ष्टे अविधि
स्वेत्यर्थः न त्वनसिद्धत्वे को दोषः न च प्रथमस्य ह्रुनित्यादौ मो नो धातोरित्यस्य संयोगांतस्य लोप इत्य ५५

स्य च सिद्धत्वेन नलोपापत्तिः न त्वनुम विधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् इति वाच्यम् न ह्येकमुदाहरणमिति
न्यायेन तावन्मात्रशास्त्रवैयर्थ्यापत्तावत्रैव सिद्धे इत्यत आह ततश्चेति अनसिद्धत्वादित्यर्थः आदिना गुड
लिरामानित्यादिसंग्रहः सिद्धं ते जश्त्वासिद्धत्वात् घत्वे जश्त्वे नानुनासिकयोरसिद्धत्वाद्रूपभावेऽनेना-
सिकां सिद्धत्वाज्जश्त्वेऽनुनासिक इति प्रक्रिया हस्व पवनेतर्मतत्वात् घादेरसिद्धत्वाद्धुवंत्वे स्मा प्रा सि
वतेदीत्यैवाह घत्वे स्मादि अपंभावं तादृशा विधिपदेत्रिपाघामप्रवृत्तो गोदृहमते इत्यादावादौ घत्वे ज-
श्त्वयोरेव प्राप्तावपि घस्य पदांते सर्वथा निरवकाशत्वेन जश्त्वबाधकत्वेनादौ घः ततः परत्वेन भष्भावा
देतरंगत्वेनानुनासिकाद्यौ जश्त्वं सर्वथाऽनवकाशत्वादेव स्वप्यपूर्वप्रदेशत्तिरितिवध स्यलेनेबाधके
लते प्रतिहेताधुस्सगं प्रहृत्तेरंगीकारात् ततः शिष्टः ऽनुनासिके घ्कतेः सवत्तात्वेन भष्भावेन स्यात् न
न सिद्धान्ते तथा प्रक्रियायामपि नात्र पक्षे प्रावृत्तेशक्यो दोषप्रसात् तथाहि प्रागुक्तगत्या तोऽभ्याशक्य-
घत्वेऽपि तदुत्तरमनुनासिकतोऽतरंगत्वात् तेनानाप्राप्तिस्यापि न सर्वथा निरवकाशत्वे न चेत इवाधकत्वे न प्रदे

[illegible]वत्वस्यमूर्धभावस्यचैवसाक्षिः नचांत्यस्यतत्वेपिवत्वस्यतस्मात्तितिमविषये
तर्हित्वानित्याद्यैतद्विषयत्वाश्रितार्थोनकथंतत्वमितिवाच्यम्॥ तावन्मात्रफलकत्वेनतत्वेवसिद्धेःसामा
न्यसूत्रस्यनहोकमुदाहरणमितिन्यायेनाश्रितार्थ्यात्॥ तस्मादितित्रदशामभ्रेपितुअत्रापितथाबोध्यम्॥
एवंचतत्कोमेध्येगविरोधेनपरत्वस्यतुल्यत्वेननित्यत्वस्यमिथ्योविषयेभिन्नत्वाश्रितार्थेर्थेनापवा
दत्वस्यचाभावेथत्स्यनिमित्तत्वेनांतरंगत्वाद्दात्वादनुनासिकाद्यपूर्वेवत्ताप्तिः॥ एवंचोक्तरीत्यातत्तो
मधुभावजश्त्वानुनासिकानांक्रमेणप्रहृत्यागोधुङ्वानितिस्यादितिसएवदोषोदेयः॥ किंच॥ सर्वथानि
त्यत्वकाशत्वेनबाधोत्तरमुत्सर्गस्यक्वचित्प्रवृत्तावपिवेन्यत्रैवाध्यासप्रवृत्तिरेवेतिसिद्धांतादत्वेवत्वेनजश्त्व
स्यदेयेननाप्राप्यामधुभावानुना-सिकयोरंतरंगत्वेनबाधात्मधुभावादीनामप्राप्यावत्वस्यादितित
थैवबाध्यमितिघत्वेणादिविसमत्तएवंत्रघत्वदत्वयोःकृतयोर्निवरितिवत्वस्यादिसक्तोभाष्येइतिचेत्स
त्यंच्याधिकारत्वादिनत्वादशविधिवादिनंप्रतितत्रसर्वेषकार्यतुचतुष्टयमध्येएवेकंप्राकृतिकार्यविम

तिषेधस्तत्रसंचारेणास्यादितिदोषस्यशीघ्रोपस्थितत्वेनतथोक्तिः॥ किंचापाद्यमनिर्देशेन्यायापा
नादरेणापवादत्वमनाश्रित्यप्राचीनानुसारेणतथोक्तिः॥ एवंचोक्तरीत्याघत्वोत्तरंतोबाधित्वापर
त्वाज्जश्त्वानुनासिकयोर्वत्ताप्राप्यातदनिष्ठाभावेनमधुभावरूपमेवानिष्टमितिघत्वजश्त्वानुना
सिकेषुमधुभावोनस्यादितिसम्यगेवेतिदिक्॥ घत्वजश्त्वपरस्वर्णोधितित्वपाठः॥ तत्राप्रेरेवा
भावादितितद्देततत्ध्वनयनमकुर्संतरेणांशंकतेनचातिदेशान्तरेति॥ ग्रपभावः सिद्धांतेस्वीत्रा
विपक्षेऽनेनसर्वविहायाप्येषामारोपितमसिद्धत्वंबोध्यते॥ नतुस्वस्य … एकस्यबोध्यबोधकत्वासंभवात्॥
तथात्वेःन्येषामसिद्धत्वात्सूत्रारंभानर्थक्यापत्तेश्च॥ एतेनजगन्निवृथपात्वमातेपादकश्चतिवाक्येषण
नोपितत्वबोधनादिदमयुक्तमितिप्रयास्तं॥ एवंचकार्यकालपक्षाश्रयेणप्रस्यानिवृत्तसूत्रादीनामसिद्धत्वा
मन्यतराकांक्षायांपथाःसिद्धत्रिपाद्यमपिवहृत्तिरेवपूर्वत्रासिद्धमितिप्रपसिद्धेःसिद्धत्वस्यप्रलक्षणापिवर्त्त
मशक्यत्वाद्भूनापिवर्तितवर्षयोर्लभ्यते॥ ब्राह्मणोब्रालणाररस्कर्तोब्राह्मणदृष्कर्तोब्राह्मणवदितिग

भा॰ प्र
५७

स्यतेरिति भाष्यात् अतिदेशविधित्वांगीकारात् परसाकांक्षपूर्वत्वात् वृद्धिर्न्नेशास्त्रे बोधकपूर्वेशब्दरूप
लिंगेन परिभाषात्वमिश्रातिदेशविधित्वांगीकारादस्मत्र प्रवृत्तिरिति नोक्तदोष तावेवोक्तदोषमेव स्व।
तंत्रविधित्वाभ विप्यधिकारविधित्वमेव किमर्थमिति गूढाक्षेप इति। अस्यापि॰ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या
पि ~ नदोष इति। नोक्तदोष इत्यर्थः। अत एवाह स्मपादे त्रिपद्यामसिद्धत्वेति॰ परस्यासिद्धत्वेत्यर्थः। ननु स
प्तपाठे सामर्थ्यान्न तत्प्रतीतसिद्धिरेवात आह नमध्ये इति। नन्वेवं शोकवचनेकाव्यायेन सचरितार्थोऽ
त आह विमति बोधेति। द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्र युगप अप्रसंगो हि तत्र तैसो हेतुः न
चेदानीं तथाऽस्तीति भावः। त्रिपाद्यामसंख्येति॥ तत्स्मसार्थक्यापमपादसमाध्यायामेवाप्रवृत्तिस्वी
कारे विनिगमकाभावात्त्रिपाद्यामेवाप्रवृत्त्यास्तत्र इत्यर्थे न तत्प्रवृत्तिरक्षितिवक्तंशक्यं। अथ तेनो
पि किं विनिगमकमिति चेत् तर्हि सप्तमाध्यायपादेनेत्यर्थः। एवं चास्य वैयर्थ्यापत्तेः नोक्तदोष इति तंत्र वि
धित्वस्येवातिदेशविधेस्त्वमिश्रपरिभाषात्वस्यांगीकारे समशक्यत्वादधिकारविधित्वमेव पर्यवसि

५७

तमिति भावः। पत्युस्तंडुन कृदादिः। असिद्धं प्रागेव न जातमित्यर्थः। एवं च कार्यासिद्धत्वेपि मनोरथ इ
त्यादौ वृत्तेकृते लोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातात्तत्सिद्धिरमस्तु ह्यः। किं च तस्यापि शा
स्त्रजाते पि चकार्ये शास्त्रप्रामाण्यात् कार्यमात्रे भावाद्रेफविधानरोरुत्वेन न तत्थेति ततत्वं उनंबद्धं न पि
पतुमाह सिद्धमित्यादि। सिद्धे जाते निरवधिधानात् लोपासंभवात्तस्रोपादिति। इदं च सिद्धांते प्राबल्य
कं आरोपस्येवातिदेशपदार्थत्वात् लोके नाहार्यज्ञानस्येव प्रवर्तकत्वेपीह शास्त्रमात्रे दाहार्या
रोपोपि शास्त्रकृतोवप्रवृत्तौ वेन प्रयामकः। इति भावः। मत्त इति। सर्वत्रेति सत्र इत्यर्थः। परत्वादिति। नहि त
स्याम वृत्त्या वा पूर्वत्रैव स्यप्राप्तिः उक्तयुक्तेः एवं च शास्त्रद्वारापरत्वान्मनोरथ इत्यादौ रोरीत्यादिकार्यं घटे
तेराव श्यकत्वेत्यर्थः। अन्यथा सूत्रपाठकार्यप्राबल्यस्थानुसंभवेन पूर्वत्रेति सूत्रार्थ व्यापत्तिः एवं चा
धदोषाः पुनःस्त इति भावः। एतेन शास्त्रयोः स्वतो विरोधे न तत्कार्यद्वारक एवेवाच्यः अन्यथाति प्रसंगः
एवं च मनोरथ इत्यादौ विरोध प्रयोजकीभूतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्यासिद्धत्वेपि नपुंसके तुस्यतं। ए

भा॰प्र

५८

तेनासदत्याद्येति द्विरित्क्लिप्तः परास्तेति कार्यासिद्धत्वेन कोपि दोषः नन्वेन्यायमनवद्यमपशास्त्र[.]सिद्ध
सिद्धत्वमादृतं तदसामिति मभिप्रेत्य प्रश्नानिष्कर्षे आदृतेइति रत्नाकरोक्तिस्तत्र पक्षे परकार्याभावेन विप्र
तिषेधस्तत्रा[.]स्यापरत्वादन्तरङ्गत्वे कार्यप्रवृत्तौ न्यायेन दोषापादनानौचित्यमिति मन्दोक्तिः आपाततो
नरश्च न पत्नाह पात्वादित्यादि तत्रान्वैपादिके रत्नोपन्यस्तकार्यप्रतियोगित्वारोपेपीति पूर्वैकोपनेन
अभावारोपेण तदारोपस्य फलितत्वादिति भावः अपिनातन्मात्रे शब्दादभावारोपादुर्लभः अवधिप्र
तोः साजात्यनियमात् पूर्वत्वस्य लाक्षणिकत्वापत्तेर्योऽधितः स्याभिभूतेति उत्तरावधौ स्यानित्वेन
निर्दिष्टेत्यर्थः एतेन स्यानिवद्भावाद्युत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् न्यायेन स्थानिनो ऽसिद्धत्वेनादेशस्य
भावात् [.] अलिविधित्वाच्च एते नपद्य[.]पारलौपपरत्वाप्राप्तिस्तथा पिपस्यचलक्षणानेरणानिमित्तं विह
मतेन तदनित्यमिति व्यायेनोत्वं नित्यमेवेत्यपास्तम् उक्तयुक्तेः न्यायस्य सार्वत्रिकत्वाद्युप्राप्तिरिति तथा
च मनोरथा सिद्धिः स्तदसंभवपूर्वत्रेति स्तत्रैव पर्यर्थं चेति भावस्तदाहेति भाव इति पद्यास्यादित्यतमलगम् ५८

यस्येति भावः ननु नायोगी कारो मानाभावो ऽत आह स्थषमित्यादि तेषु हि न्यायं गुणीकारेणेत्यमुक्त
मिति भावः ननु कमलगन्धे न हि शिवेत्यामास्यातो भावे साधितेमुख्यत्वेन तत्राचेष्टनेनेतस्परामः
शेकथं तत्र सिद्धांतत्वां कोपोक्तिरत आह शास्त्रसेति ने पादिकस्येति भावः गृहीतार्थ भ्रस्यांक्तिः तो
द्देतस्यापीत्यर्थः असिद्धत्वाभावे इति विप्रतिषेधसतीत्यर्थः उक्तरीत्येति भावः अस्संगेचद्वृति एवं चाव्यवहितत्वा
दमुख्यहेतोः परामर्शोन तु साध्यमुख्यो त्वाभावस्येति भावः एतेनोत्तरस्यकार्यस्याभावादिति व्याख्या
नेप्यविरोधइति रत्नाकरोक्तिरपास्ता ननु पूर्वादिपदेलक्षणैवास्त्विति मनोरथसिद्ध्यादीत्याश
येनशंकते नचममाषीति कार्यासिद्धत्वादिनो ऽपीत्यर्थः पदद्यादिरिति उपात्ताक्षिप्तयोरित्यर्थः ल
क्षणायाफलितमर्थमाहशास्त्रेएवेति स्वजन्यबोधविषयतासंबंधेन कार्यं स्यान्वयः एवं नेल श्रि
क्षेजातकार्यव्याहतिः एवं चेष्टसिद्धिरिति भावः लक्षैवदोषइत्यत्राभिप्रायेनाह लक्षणायामिति
ननु प्रकृतस्तन्त्रेप्रमेयमाने मतेत्याह फलाभावादि [.] ति अन्यफलाभावादित्यर्थः नचैवमप्युक्तौ

भा॰प्र॰
५९

यंफलमस्त्येवात आह गौरवात् आह गौरवाच्चेति । एवं चलक्षणानामप्रयोगेन शास्त्रासिद्धत्वस्येतो लघु
त्वेन नैवं कार्यासिद्धत्वमुपपाद्यं किंतु गौरीत्येवेति मनोरथासिद्धिः सूत्रानर्थक्यं सिद्धान्तकौपलदसंभवे
भ्रान्तदवस्थ एवेति शास्त्रासिद्धत्वमेववरमिति भावः एतेन शास्त्रासिद्धत्वे फलाभाव इति मंदोक्तमपास्तमन
नुदेवदत्तेति न्यायेभावप्रसक्तियोगिकाभाव एव विषयद्वैवदत्तादिषु दत्वाऽस्यात् प्रकृते तु न तथा अत ए
व सूत्रमप्यन्यत्र सार्थकं प्राप्यप्राप्त्येन कार्यासिद्धत्ववादीर्ज्ञकतेन न नुमनोरथेइति तच्छब्देरत्यर्थं तद्दोषइति
नापदोष इति नाद्यंदोषद्वयमित्यर्थः अंत्यं दोषद्वयं तत्स्येवेति भावः तत्स्यः तद्रूपत्वेमानमहाभावेति द्विती
याभावस्य प्रथमाभावमावप्रसक्तियोगित्वपत्वादित्यर्थः प्राचांमतेनेदम् सूत्रं सामर्थ्याद्द्वौ स्येवांगीकार
इति भावः पूर्वन्यायाऽनंगीकारे दूषणमाह आम्रइति परत्वान्मुत्वे० उत्वमात्रस्यासिद्धत्वेनाकारबुद्ध्यापा
रूपेदृष्टावपि एवंप्रहृत्तत्वेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्स्थितमस्याविकाराभावेतमन्निवेशसंप्रि
तिन्यायाद्रूपत्वाभावाच्चपुनरुत्वाप्रहत्याऽनिष्टं स्यादेवेति भावः तन्मीचीमनुरोधेन अदसोसेरि ५९

त्यत्रसमाहारद्वंद्वनिर्देशादिना लक्ष्यलक्षणयोर्भेदस्य स्पष्टत्वेन न्यायाविषयत्वात् असिद्धत्वेनो
क्तापहारसन्निपातेति न्यायादेवमस्यापि निर्हेतौ हेतुद्वयाभावाच्च स्पष्टं चेदं कुत्से जंतइति सूत्रे भा
ष्यप्रदीपयोर्ध्वातं तदेतत्ध्वनेपितन्यायाप्रवृत्तेनैवासिद्धिमुपपादयति अदअई इत्यादिः नोज्ञातेति
उक्तेरित्यापरत्वान्मुत्वे कृते इत्यादिः प्रवृत्तीत्येति देवदत्तेति न्यायेनेत्यर्थः परत्वादिति आदिना ह
ह्यादिसंग्रहः एतेन कार्यासिद्धत्वमेव सिद्धान्तः तदेव हि क्षिपतेन शास्त्रं अनुष्णोइत्यत्रेइत्यत्र परत्वा
न्मुत्वेपि तस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्याध्याहार्यादिसिद्धिर्देवदत्तेति न्यायसंचारसुवक्ष्यमाणरीत्यानपहा
अस्तु सः तथापि मुत्वेनस्यान्निनोः सिद्धत्वे न तस्य च निवर्तनाद्व्यवधानेनाद्याकारादेवस्मैभावसिद्धिः
अमू इत्यत्र विवरणेपि कार्यासिद्धत्वमेवास्यितमिति कृष्णपंडितोक्तिः परास्ता उक्तदोषात् मुत्वस्येति
नमुनेइति सूत्रे सामर्थ्यादित्यर्थः नमुटदेशादितिवार्तिकसंग्रहापत्तथा कृत्ये प्रभावः अद अ अ इत्यत्रो
पजनिष्यमेतिन्यायेनादेशग्रहेतोः सिद्धान्तेद्वौत्रीपि सत्वेपि परत्वान्मेरत्वादुक्तरीत्या मुत्वे कृते त
स्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्यापरूपलक्ष्यभेदान्नमुनेइति सूत्रे सामर्थ्याद्वा पुनरपि मुत्वे कृते तस्य नाभा

भा॰प्र॰ वेकर्तृत्वेमामासिद्धत्वनिषेधार्थंतत्सूत्रमितिवाच्यंतत्रेतेनन्यायेनाकाराभावेनपरस्त्रूपाभावेनमध्येऽ
६० कारसत्वेनताभावस्यैवासासावासिद्धत्वस्यसुतरामसमप्तोतन्निषेधोव्यर्थः स्यान्नज्ञापकइति॰एतदिति॰
सुत्वविषयेदेवदत्तेतिन्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः॥तेनः नमुनेइतिसूत्रेणायुक्तमिति॰लक्षणानाश्रयेणापूर्व
वचनाकल्पनेनचलाघवादितिभावः॥अतएवैवमयुक्तः॥अतएवचामीइत्यत्रैतदेइद्वहुवचनेइतिसामर्थ्यादेत्वे
मइत्युत्तरमेवमुत्वमर्हतेः सुवचत्वमर्हतेः॥सुवचत्वमितिरत्नाकरोक्तिरपिपरास्ता॰तद्ध्वनयन्नाहैवमि
ति॰उक्तज्ञापकवदित्यर्थः॥एवमिति॰परत्वादितिभावः॰परत्वात्परस्वरूपोत्सर्वस्मिन्यपिवैकल्पे॰मुत्वत्वेइति॰
एकदेशविकृतन्यायेनशीभावेऽसाद्गुणेवमुत्वस्यासिद्धत्वेपीतिशेषः॥दात्परेकेतिद्वतत्परेकारयोरभावे
नेत्यर्थः॥उक्तन्यायेनेतिभावः॥अन्नेवं॰शास्त्रासिद्ध[illegible]त्वेएवं॰अस्तुकेचित्त्योलाघवात्ननुत्या
कानिसत्वस्यान्यार्थमावश्यकत्वावश्यकत्वेनात्रेतेतदवाधासप्रस्यपासिद्धिरित्याशयेनशंकते॥नचेदिति॰देव
दत्तेतस्यहइहंत्तुल्यबाधकपूर्वसवर्णदीर्घस्यहंत्तुल्यत्वेनादिचीत्यनेननिषेधोपिदेवदत्तवद्द्ददेत्स्य
ज्ञोनोभावातिदेशोऽनुपपन्नः॥सन्नानिसत्वेज्ञापरतिभावः॥न्यायोऽविषयत्वेनज्ञापकत्वंशिथिलयति॰ ६०

हंतेइत्यादिनोन्मज्जत्येदेवदत्तस्येतिशेषः॥किंचितुतथापाठएवं॰अपिसमुच्चयमाहहंतत्वारोपेत्यिति॰
देवदत्तांहंतरीतिभावः॥सुतरामिति॰नोन्मज्जनेदेवदत्तस्येत्यनुपपद्यते॰घातकस्यसत्वादितिभावः अतएवतुःप्रयु
क्तः॥आर्थिकार्थमाह हंतृदत्तमित्यादि॰जीवनं॰देवदत्तस्यन्यापशरीरं॰तत्स्वरूपंतदर्थइतियावत्न्यायावि
षयत्वमाह तावित्यादि॰तद्धहेतुरिति॰तत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः॥तत्वोतावित्यादौ॰एवंचसुखेनहड्ढ्रितिनिर्दे
शानुपपत्तिरितिभावः॥इतिहेतौ॰एवंप्रागपि॥अतएवाहतन्नेति॥तावित्यादिनिर्देशोनेत्यर्थः॥आवश्यकमितितथा
चेदंदूषणमप्रायुक्तमित्यदूषणार्हपवद्दूमेवेतिभावः॥ननुकार्यासिद्धत्वेनातिदेशोयंकिंतुतस्यासिद्धत्वमनिष्पन्न
त्वा॥तत्रजातस्यवचनशतेनापिकर्तुनशक्यमितिप्राप्तम्प्रवृत्तत्वेरूपबोध्यतइतिमोक्तौदोषरातिचेन्न॰राज
न्यामित्यादौसर्वेशास्त्रकार्ये॰स्यकस्यप्रात्येतदप्रातोनलोपेजातेमादीमदीर्घस्यानेनवारणापत्तेः॥हि
रइहेत्यादावुक्तरीत्यापलोपेः स्यात्प्रोत्याग्गुरणपत्तेश्चतद्ध्वनयन्नाहास्यान्यत्रविस्तरइति॥इस्मोदिकंश
षेंदृशाविरादौद्रष्टव्यमितिभावः॥ननुत्रिपाद्यामितसोटिमलोकप्रक्रियामथः॥शास्त्रासिद्धत्वाशायकं॰एवा
पतेःसूतक्षेपवत्द्वयोःसहस्रसंगस्तत्र॰त्रैपादिकस्यादौवरेतिरेवाग्र्भावारोपापाताप्रवृत्तनुनिमित्तस्येवादौसत्वा

त्रैपादिकमादेशप्रवृत्तं तत्रापि तद्वत्त्वे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिर्बुद्धेरभावश्चादेशबुद्ध्यभावो लक्ष्यते जातत्वबुद्ध्य
भावश्च । जायमानं कार्यं त्वादेश एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्त्तते । नाहं रजतमित्यप्रयुक्तो प्रवृत्तिः मुक्तिं न गोमनरयती
ति न्यायात् । एतेन कार्यासिद्धत्वे नात्रन्यायः प्रवर्त्तते बुद्धिविपरिणाममात्रपरत्वेन शास्त्रेऽत्रादेशबुद्ध्या स्था
निबुद्धिरपनीयते । असिद्धत्वेन चादेशबुद्धावेव तिरस्कृतायां निरूपणात् स्थानिबुद्धिरिति कथं तस्यास्तत्कार्यं
प्रवर्त्तयेदिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तमपास्तम् । अङ्गत्वे दीपोता स्थानिबुद्धावेवादेशबुद्ध्याऽपनीयतायां तत्स्यां चाम्य
तोऽपनीयतायां पुनः स्थानिबुद्धेरसंभवाद्वा लिङ्गतिपणलादिषु तथादर्शनात् । एवं चैकार्यासिद्धत्वस्या
पि फलितत्वेन द्वयोरसिद्धत्वस्य तत्तात्पर्यविषयत्वेनोभयाशये नु तेन तथोक्तं कार्यासिद्धत्वमात्रविवक्षायां
तु परं कार्यमित्येव वदेत्तनुत्रिपाद्यां विहितमिति । एतेन भाष्याद्यैक्यापकार्यशब्देन शास्त्रं लक्ष्यते विहि
तमिति च पठितमिति व्याख्येयमिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तिर्निरस्ता । उक्तरीत्यैव निर्वाहे तथा व्याख्याने गौर
वात् । एवं च समग्रवसत्यर्थं तत्र दूषयत्याह । विहितमिति । अध्याहार इति । निराकांक्षाध्याहारे इत्यर्थः । ननु एवं शास्त्रे
न पराक्षेपेत स्येवेदमर्थं कथनमत आह । किं चेति । शास्त्रत्वादेवाह । नहीति । नत्वधीति । प्रयोजनस्यैव तत्त्वादि ६२

तिं भाव्यः । एवं च सत्यप्यनुपपन्नेति बोध्यं । तन्निर्वाहायाह । त्रिपाद्यामिति । क्लिष्टेति । तदनुपपत्तिक्लेश
इत्यध्याहारे तदधिकाध्याहारगौरवजादिक्लेश इत्यर्थः । अपि नाम आकांक्षामुत्थाप्य संबध्यते क्लेशात्
मुख्वेपा इष्टार्थस्य त्रिपाद्यसिद्धेति व्याख्याने नैव क्लिष्टाम न्यतेः निसधुत मत्वादिति भावः । ननु चेत् द्वश
स्त्रांकादि शिविष्टमावस्था नत्वा योगात्केदपोभाव स्थानाइस्य पुत्तम तेत्याह । लोकप्रसिद्धेतीति । अनि म
कल्पस्यापवमेवार्थः । ननु लोकपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षत्वे मधुत्तमतेत्याह । निमिरिति । आदिना चा
दिस्त्रहः । एवं क्रमेण पाठितानामित्यर्थः । पादेति । विसर्गस्य व्यंजनत्वेनार्धमात्रत्वेन तदर्धत्वात् । एवं चोच्चार
णात धौवकर्त्तव्यमिति भावः । अर्धचन्द्रेति । पूर्णविसर्गस्य वर्त्तुलद्वयात्मकत्वेन तदर्धत्वमस्य । एवं चा
धयो र्हेत पार्द्व पोल्स्यर्थः । ननु हन्तद्वयस्यार्द्धमिति तदा एकपूर्णहृत्तलोमायपनेरिति भावः । पतल्ल ८ उ
न कुज्जे गन्नाधाहुपः । कसकेरिति प्रकृतिभावे च अजाविजिभाष्यं । गुरोरन्तेर मपि पूर्वविधौ स्थानि
त्वेन नस्य परत्वात् । वैकल्पिकत्वादकृते इति परिभाषया वातद भावपक्षे त्वंतरंगत्वात् सवर्णदीर्घे परि

यणिविति स्यादिति रजाविति चिंत्यमिति। अत्रमान्याः। अकृतव्यूहपरिभाषया सवर्णदीर्घो नाऽत्र
ग्नेपराऽप्रवृत्त्या सवर्णाच्च रूपनिमित्तविनाशात्। एवं च तदभावेऽत्र गुणो यणि च सिद्धः रजाविति। रत्ना
करेत्त्रिवारणापरिभाषया दीर्घबाधिगुणो यणि चेति सिद्धिरित्याहुः। तच्चिन्त्यमपि चिंत्यं। अकृतप
रिभाषाया असत्वात्। वाणी दोगमित्यस्याभिमिग्राह मानानात्समानकार्यित्वे दृष्टो गवारेणो
युगपत्प्राप्तेवप्रवृत्तेः। अस्ति च उदोस्वेत्यादौ तथाप्रवृत्ते तु विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव सवर्णदीर्घप्राप्ति
रिति स्पष्टमेवा एतेन न च ततः प्रागेव दीर्घः शंक्यः। अपवादभूतवार्णपरिभाषाविषयेतदप्रवृत्तेः। न
ह्यंतरंगबहिरंगयोर्युगपत्प्रवृत्तिः क्वापि संभवतीत्यपि रत्नाकरोक्तमपास्तम्। एवं च युगपत्प्राप्त्याविति कु
त्यपनाया निर्मूलत्वात्। तथा खंडनोक्तिः खंडयन्नयं दुनकारोऽपि चिंत्यः। समाननिमित्तकत्वरूपस
मानाश्रयत्वे सतीति वदतो जगन्नाथस्येवौध्यां। अतः प्रकृतिभावाभावे इष्टासिद्धावपि तत्प्रवृत्तेर्भाष्यान्वयोऽस्ति।
त्सिद्धिमाह। ब्रह्मलक्ष इति। नन्वेवं स्थितिरेव दुर्लभा अत आह। ततः शाकदीर्घप्राप्त्यपरतत्त्वो हा। वाऽस्य क इति। अस्यदी ६२

र्घबाधकत्वादिति भावः। एवं च तेन दीर्घाभावे सतीति तथाप्यस्मिन्गुणो इत्यादि बोध्यम्। दीर्घे तु पल
क्षणम्। वर्णोऽपि प्राप्तास्मात्रैमित्तिकार्यमात्रे स्यात्तेन वारणात्। अतएवाह। गुणो इति। अन्तोऽडीत्यनेनेति
भावः। यत्तु गुणोत्तरस्यानिवर्त्तत्वेन दीर्घो न प्राप्नोति अग्न्याप्पादिः। तन्न। तथा सति बाधकस्य जागरूकत्वात्
त्। एवं स्वदृष्टिविधेरेव स्यानिवर्त्तत्वाच्च। एतेन गुणोत्तरमपीत्यादि खंडनं कृतं दीधुर्ति पराक्रान्तम्। उत्सर्गसमानदे
शा इति न्यायेनैतस्यापि पूर्वपरविधित्वात्। अत्र स्यानिवत्स्य प्रकृतिभावप्रहत्ति द्वारा पदं तथा तदेकार
स्यानिकवर्णादेशप्रतिबंधकत्वाभावात्। परयादपदचरमावयवस्य बाधकत्वमतिबंधकं च नि
षिध्यत इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वान्निषेधाच्च। एतेनन च पदांतेति निषेधः प्रकृतिभावस्य विकाराभावमात्रता
त्पर्यकत्वेन पदस्य चरमावयवत्वाभावादित्यपि जगन्नाथोक्तमपास्तम्। तत्तद्ध्यनयन्नाह। पाणिनेति। पा
ठ इति। मुख्यपाठस्यार्थः। प्रकृतिभावस्य वर्णादेशाभावेऽपि सिद्धिरिति भावः। इतिपाठ इति। अनेन नास्य बस
द्दृत्ति ध्वनयति। यदि कश्चिदस्तीत्याह। अगं तु नेति। सोप्येतोप्येतौ प्रदापिक एवेति ध्वनयति। इति बोध्य

भा॰प्र॰
६३

भिन्नाआगंतनामंतेनिवेशस्यलोकेकृत्यत्वादितिभावः। एतेनचेयमित्यादावपिचयमित्याद्यापत्तिरिति
मंदोक्तिः। अोसत्रुतोऽजीतिगुणाभिन्नजत्वाद्भूलोरितिचिंत्यमितिखंडनकृद्दुक्तिः। प्रकृतिभावपक्षेऽजोरिति
तदभावेरोरित्युचितमितिनिरलेरितिलेरितिचचिंत्यमितिजगन्नाथोक्तिस्तथासाधयितुंमंडनकृदुक्तिश्चो
पास्तेतिदिक्। [illegible]योरिती। तिषष्ठीसमासेपूर्वनिपातानियमः। कर्मधारयेव्याप्यव्यापकभावसत्त्वेनव्या
प्यस्यैवसइतिविरोधेनपरत्वात्तषष्ठीसमासस्त्वत्रन। पूरणगुणेतिनिषेधात्। समानाधिकरणसमसमर्थव
दित्यसामर्थ्याच्च। समानाधिकरणाधिकारेसमासमध्यमध्यमवीराश्चेतिपाठेनतस्यतदधिकारस्यसमा
साविषयत्वेप्यत्रापहत्त्रौमानाभावात्। नचैवंसमानाधिकरणेनेतिनिषेधोव्यर्थस्तत्रएवषष्ठीसमा
साप्राप्तेरितिवाच्यम्। सर्पिःकालनित्यादाविसुसोरितिषत्वाभावापत्त्यावश्यकत्वेपिसर्पिष्पीयतरत्वा
दौसामर्थ्यसत्त्वेनानिषेधावश्यकत्वात्। [illegible]चैवंशाकपार्थिवादि[illegible]पत्त्वार्थमावश्यकेनधातत्तरमत्वयेन
कर्मधारयाभिधानेनेत्यर्थकेनाधात्त्वमिहितमित्यमेनपजुषःपीयमानस्येत्यादौसामर्थ्यसत्त्वेननिषेधा ६३

वश्यकत्वतानचैवंवीरःपत्तिरित्यादौसमानमध्येत्यादेश्चारितार्थ्येनाज्ञापकतेऽन्यत्रकर्मधारयेपितत्प्र
हत्यापत्तावेव्रमोपिनस्यादितिवाच्यम्। तेषामनभिधानात्। अत्रचनवीवचेचनुत्तमारणादितिसमर्थसू
त्रभाष्यमानापवंचोत्रापिविशेषणमिककर्मधारयः नोत्तमहतेत्रातिषिद्धइतिभाष्योक्तेः। तथाचात्रकर्मधा
रयेनवाधकमितिदिक्। नन्वेवमपिषष्ठीतत्समासस्यैवास्यकर्मधारयस्यापिपूरणेतिनिषेधाद्दुक्तदोष
तादवस्थ्यमेवातआह। पूरणगुणेतीतिनिषेधस्त्विति। समानाधिकरणनिमित्तकइत्यर्थः। उक्तोदाहरण
सिद्ध्यर्थमावश्यकइतिभावः। षष्ठीसमासस्यैवेतिषष्ठीतिसूत्रविहितसमासस्यैवेत्यर्थः। अनेनतरस्यैतिन्या
यादितिभावः। अतएवाह। नतुकर्मधारयेति। एवंचसमूलमइतिभावः। नन्वेवंपुरुषपीयमानस्येत्या
दावपिषष्ठीसमासनिषेधेपिप्रकृतवद्विशेषणसमासोदुर्वारइतितन्निषेधफलाभावः। एकपद
मेकस्वरपूर्वनिपातनियतत्वेतित्रयंहिसमासफलं। तत्रस्वरभे[illegible]दनसमासभेदाजीकारेपित्रकृतेतद्द
भावोदैकपदत्वस्यतुसमासात्पूर्वनिपातस्याप्यन्वर्थसंज्ञयानियतत्वादितिचेन्न। तयोःसमासयोःस्तत्रफले

विशेषाभावात्। अत एव बहुलग्रहणात्तदंगीकारात्। एवं च प्रथमांते न समास इति पक्षेऽपि षष्ठ्यंतत्वयो
गाभावस्यैवानभिधानादि ति बोध्यं। ननु निषेधसामर्थ्यादेव तत्र कर्मधारयप्राप्तेस्तौ किं बहुलग्रहणपर्यंत
धावनेनेति चेन्न। गमनस्य च्छपयोगो वृत्तौ रित्यादावधात्वामिटि तमिति सामर्थ्यस्य सत्त्वेन स्वरभेद एवं नि
पातभेदसत्त्वेन च तत्साध्यस्यात्। एवं च बहुलग्रहणादेव तत्र तेतदप्रवृत्तिरिति तत्त्वं। नन्वेवं प्रकृतेऽपि न स्यादत
आह। बहुलग्रहणेनेति। अस्य प्रयोजनं तु मत्त्वमेव। तद्भाव इति। कर्मधारयाभाव इत्यर्थः। उदाहृतविषय
इति। भाष्याद्युदाहृतप्रयोगविषय एवेत्यर्थः। अत एवान्यस्य पदस्येत्यर्थेऽन्यपदार्थे इति सूत्रे प्रयोगः
सहिवहोरोदवर्णस्येति च संगच्छत इति दिक्। प्रथमांते नेतीति। नन्वत्र किं मानमत आह। प्रथमोप
ति। पदसंस्कारस्यैव संस्कारपक्षत्वादिति भावः। एतेनाधेरदं द्वितीये तु त्विममभिलप्यासमासप्युक्त्यभावात्
अत एव तत्र ज्ञापकं वक्ष्यतीति भावः। परिनिष्ठितेतीति। पचेत्र समानाधिकरणग्रहणं ज्ञापकं षष्ठीसमा
स निषेधकमिति। तत्रातत्स्याख्यानस्याभाव्यमिति तत्वात्। तदेतदुन पत्त्वाह। अन्वे चेति। परिनिष्ठितवि

भक्त्या समासपक्षे इत्यर्थः। एकविभक्तीत्यस्याभावे। पूर्वनिपातेऽप्यप्यर्थमेवेत्याशयेनाह। एकविभक्ति
चापूर्वनि [illegible] पात इति। ज्ञापकं त्वेकविभक्तिग्रहणमेवेत्याह। अपृथगिति। तत्पक्षानंगीकारे। एक
ग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह। निपतेति। अनिपतविभक्तिश्चेदिह। अनिपततविभक्त्यपतत्वे हि न नु तस्यांगी
कारे कथं तार्थ्यमत आह। तत्त्वं चाग्ने स्फुटीभविष्यतीति। अत्रेति। क्रीतमित्यत्राद्यादि। माषोनामित्यनुषंगः।
अत एव। परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षांगीकारस्य ज्ञापकसिद्धत्वादेव। इत्यादौ। कर्मधारयपद
स्यार्थः। अतिप्रसंगः। तत्वं तेनैण पूर्वपदत्वाभिप्रसंगः। प्रतिपदोक्तेति। न तीयास्य पूर्वपदोपात्तविहितस
मासस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः। समाहितमिति। अन्यथानिर्मूलत्वेन शंकासमाधानयोरसंगतिः स्यादेवेति भा
वः। अत्र चेतस्यौकारः साहितः इत्यर्थे प्रश्लेष इत्यस्यानन्वयापत्तिरत आह। ए वेइत्यर्थ इति। प्रश्लेष इत्यस्यापि
स्थितत्वाद्याकारप्रश्लेष इत्यर्थः। तत्त्वं च पवनं व्यवहितत्वेनार्थातप्रश्लेषमेवारूणापहा। आकार इति। एतेनाघवा
दकारस्याकारादिनानत्वादवर्ग्यमिति ज्ञापनसंभवादाकारप्रश्लेषौ व्यर्थ इति निरस्तं। करग। अन्यत्रापि ज्ञापन

भा·म·
६५

स्थलेऽप्यानुमानिकं वकारं स्वीक्रियत इति तद्भावः। तन्नेति। ध्वनयन्नाह। निर्देशेनेति। कालसमयवेलेत्यादि
निर्देशेनेत्यर्थः। लघीय इति। तथा चेलघीयः पिल्लुतं ज्यायः। एवं च यत्रोक्तिर्लघुभूतं तमस्त्रैषादि प्रको
रीनतेत्रागत्यानुमानिकं वं चेन कल्पनेऽप्यत्रेतथा कल्पने मानाभाव इति भावः। उक्तं निर्देशस्य दीर्घत्वेना
त्रोमानत्वाश्चभावादाह। एवं व्याख्यायति। प्रयत्नभेदेनाईषद्विवृतविवृतत्वे तथेव प्रयत्नभेदेनभाष्य
मिति। अन्यथा प्रत्याख्यानेऽप्युते नहस्सावर्ण्याभावस्तत्तत्त्वेन सावर्ण्यमिति फलभेदे प्रत्याख्याना सं
भवेन तदसंगतिरिति भावः। शीतलशब्द इतीति पूर्वसूत्रकारोच्चारणसामर्थ्यान्न दीर्घः किंतु दधीत्यस्य
तदुकारे प्राप्य इति व्याचक्षते। तन्नोच्चैस्यबीजाभावात्। शीतलशब्दः सवर्णोति यथाश्रुते मूलेपोः स्वर
साद्धेति दध्वनयन्नाचष्टे। शस्ईकाइति। स्वत्राभावेह्रस्वेकारशकारयोः सावर्ण्यं ऋकारस्याश्रुतेन
दीर्घप्राप्तिः तत्तेस्तत्वैतुतयोः सावर्ण्यनिषेधेन शस्याकृत्वाभावात्तदप्राप्तिरिति भावः। पत्नुकश्चैव वाकृते
नचेति। विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याशयेनाह। तदुकारस्येति। शीतल इति। शीद्दुः हृपमिति भावः। तदमि ६५

प्रापयोरौवसिद्धान्ती समाधत्ते। शीतलेति। नत्वाभावेन त्वाभावेच मतीत्यर्थः। स्वर्णोर्थकत्वादिति भावः
फिंत्विति यस्याश्चान्वयः इत्यदोषादिति। उक्तप्रकारेण हृपनिष्पत्तौ दोषाभावादित्यर्थः। सिध्मादिगणे सर्वत्र पा
ठानुपलंभादाह। शीतलशब्दो हीति। नन्वेवं कृशेन शीतलशब्दस्य पादने गौरवे णान्तरीत्यालाघवे स
तितरां वै हेकिं फलमते आह किं चेति। शीद्दुः एवं दमिति भावः। पुंकमिति। लाघवादिति भावः। एतेन शीदुः
शकारोच्चारणस्य सामर्थ्यापेक्षत्वात् तथापि सिद्धिः किंच शपृथा तेः शकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्याऽस्व
रुचकावा प्रवृत्तिः। किंचाक्रकः सवर्णइति सूत्रे चग्रहणसामर्थ्येन दीर्घे वारणं कर्तुंशक्यमित्यपास्तम्।
अचग्रहणस्यान्यर्थत्वाच्चेत्यलमतीक मथनत्वाद्याख्यानेन नभ्रमनिवृत्त्येत्र आह। अत्र हकेति। पत्वचोपस
र्गादिति अत्र उतरत्यादि तपरकरणमानामिति तन्नोले कारग्रहणेन चारितार्थ्यात्। तपत्तुलववर्णस्यनेरवर्ति
वृद्धि ति देशपक्षे संभवइति। तत्मंदं। सावर्ण्यपक्षे तदसंभवात्। ज्ञापिते पितत्पक्षस्य भाष्यानारूढत्वाच्च।
तत्पक्षे हवणस्येव लृत्वे सत्वाच्चापदपि हेहिदादौ जितेजे र्थकतपरकरणमानमिति। तद्विनाऽत्र
स हार्थतपाद्वीर्घत्वस्योपिभाव्यस्य च लेनचारितार्थ्यात्। तत्तु न यत्न ज्ञापकोत्तरमाह। अत्र चेत्यादि। अ

नैवपरेणाग्रहणमित्यर्थः। अनणाविध्यर्थं तदिति पक्षे इति भावः। तत्पक्षानुसारेणोक्तं रमाहात्म्यान्नेन्तं
रेतिजिप मार्थपक्षे तु तथाविधे वा शक्यमिति भावः। एवं ज्ञापिते प्युक्तरीत्या सकारग्रहणार्थत्वस्याभावे वि
वक्षितार्थे ज्ञापिवैयर्थ्यं। वारितार्थाभावेन ज्ञापनासंभवादिति भावः। तदेवाह। स्वरूपेति। अन्यनुज्ञानाप्रति
प्रतिप्रसवः। तस्यैवलाभेन पुक्तत्वादि भावः। स्वरूपं चेदं कर्मणि चेतिसूत्रे भाष्ये। एतेनेदमोमः सनः सनेवेत्या
दाविवासाप्योदेशात्वेन विधेयत्वमेव। अन्यथास्या नेष इष्यते चेयापत्तिः। यद्वा। अत उदिति ज्ञापका
द्वाव्यमानस्यापि सवर्णग्राहकत्वमवद्यं ज्ञापकं सुस्थमित्यपास्तं। उक्तं पुत्रैः। अण्उदित्सूत्रे
प्र पूर्ववो ध्यत्वरूपविधेयत्वस्यैवग्रहणाच्च। उक्तं ज्ञापकोद्भाव्यमानस्य लेऽकारस्य वसवर्णग्राहकत्व
स्वीकाराच्च। अत एव भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति संग्रहे। तेनादेशो न रिसथ्यते निवौहर
ति दिक्। अतेवाह। अपूर्ववो ध्यत्वेति नेनुग्रहणकशास्त्रस्यापाणिनिपठितत्वेनानिष्पत्तिः कुत
इत्यत आह विधीनामिति। इतिकथं नास्मिन्नो वित्यत्राभवत्विरत आह। अपभावइति। अन्य
थाप्राप्तेः निषेधवाक्यार्थबोधाभावे। बाधकेति। निषेधे यपः। तद्धातुजेति। अण्इदित्सूत्रेजेत्

र्थः। नचेतिनान्हीत्यर्थः। एतद्वाक्यार्थबोधतद्इति। नान्नलाविति वाक्यार्थबोधादित्यर्थः। तन्निभ्नपः
सवर्णपदनिर्भवं तथा चतुल्यास्यसूत्रार्थबोधस्यानिबेधात्। आगवस्पकत्वेपिनिभ्नेयामा। तदप्रवृत्ति
रिभावः। बाधकाभावादिति। प्रतिबंधकाभावाकांक्षादिसहकृतपदार्थोपस्थितिरिति भावः। बाधकाभा
वादिति। प्रतिबंधकाभावाकांक्षादिसहकृतपदार्थोपस्थितिरूपकारणसत्वादित्यर्थः। विधेयवेक्षत्वेपी
ति। अभावस्यानेप्रतियोगिज्ञानकारणत्वस्य सकललोकतंत्रसिद्धत्वादिति भावः। रमास्थितत्रेपतत्वमि
तीति। अत्रबत्वस्यासिद्धत्वात्तेछत्वेकृते षण्ठः कः तीतिकत्वेचतदुत्तरपत्वमितिमन्तिपावोध्या। वस्तुत
स्तु तस्कछत्वोदीभामसिद्धत्वात्संयोगोनलोप एव सर्वेत्रवक्तुमुचितमित्याशयेनाह। सर्वस्येति। उक्तं छत्वोदेवी
गाशीरित्यत्रघत्वस्येचेत्यर्थः। एकदेशपुत्त्र। संयोगान्तस्त्रापेक्षासिद्धमुत्स्था। आपाद्यमानेदस्युभयान्
ति। तथाचछत्वादेरसिद्धत्वपुरस्कारेणकृत्वाआपाद्यमानेआपादीपितुयोग्यसंयोगान्तलोपत्याद्या
द्यमानेआपादनविषयेव्यापकस्यवत्रासिद्धेतिपुत्रैरनादरादित्यर्थः। दर्शितमिति। उपपादितमथ

त्वात्। सादृश्यं चेति। प्रकारार्थत्वेपि सादृश्याभिधायकत्वं द्वितीयादिरावृत्स्येति भावः। नन्वेवं वाऽइत्यस्य सस्य
धातुत्वेन स्यात् सादृश्यधर्मरूपस्यातिरिक्तस्याभेद घटितत्वादेतत्त्याह। वाधाताविति। बोध्यमिति। अत
एव पातिबोतीत्यादि सिद्धं शाः सङ्गच्छते इति भावः। एतेन क्रियावाचकत्वमात्ररूपं सादृश्यमिति तु स्यादृश्य
तावच्छेदकाक्रान्तत्वात्रूपौ प्रभेदात्र व्यर्थमित्यपास्तम्। ननु पञ्चत्तरकोत्प्रवृत्तिकेऽन्तरङ्गपञ्चत्वस्य
तत्वेन चाभ्याश्रयणं तत्रैव निषेधइतितदर्थइति प्राञ्चः। अत्र च एवाऽभ्यानेन तत्र निमित्तकेताशेऽन्तरङ्ग
कर्त्तव्ये निषेधइतितदर्थइति भावः। अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽचारानेनतत्वमिति हरदत्तोक्तिस्त्वसङ्गतेवेति तत्
द्वयोः। उभयथापि पचावेदमिति वृत्त्यकृते निषेधप्राप्त्यिरतत्राह। नित्यौ पीति। उपजीव्यत्वर्थः। बहिर्भ
तैरिति। अर्थापेक्षत्वस्य समत्वेपि बहुशब्दसकृत्तिमत्त्वपाद्यपेक्षत्वेलिङ्गाबोधान्तरमेसर्व्वोपस्थितेसत्त्व
त्वमिति भावः। ननु भसञ्ज्ञाविभ क्तिनिमित्तकानामपि प्रत्ययनिमित्तकत्वबाधस्वभ्येपारित
नेनान्यत्रापि विधानात्। नन्वेवमपि लोपविधायकीयमत्वस्य तथात्वमस्त्येवेति चेत्। तत्र सकृतोदाहर

णमित्यभिप्रायेण। बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकादन्तत्वनिमित्तकत्वं परम्परया। टापोपी
तिमत्कृतेपि तुल्यं तत्। वस्तोरवमेव गौरवं नञ्ज्ञानगौरवमिति किं राजाश्वा इत्ति। किंच। संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वम
पि नेह। राहाते। कृतितु कृन्नहराज्ञोपकात। अन्यथा वर्त्तेहस्याभिप्रायदोपदत्वनिमित्तत्वेन बहिरङ्गत्वात्तत्
द्वेपर्थ्यस्य स्पष्टमेव। न च अभ्यानिमित्तकत्वेन तत्स्यान्तत्वे दुर्वारमेवेति वाच्यम्। अभ्यासः पदसंज्ञानिमित्तत्वेपि न
लोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात्। तेन लोपे पदसंज्ञानिमित्तमिति शेषः। वस्वादय इत्येवं परम्परया निमित्तत्व
मादाय बहिरङ्गत्वप्रयोगे तु नमानां। ध्वनितं चेदं न लोपः सुविधि सन्वैभाष्य इति तत्रैतत्प्रदीपोद्योते प्रभाव
दृश्येषु वैर्च्यं निरूपितं सुकृद्वार्येरप्याह। अर्थनिमित्तकेति। अभावाद्वेति। अनाश्रयणादेवेत्यर्थः। नित्यत
एवनातिव्याप्तिनिषेधसूत्रेरिति तात्पर्यः। अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकत्वस्त्रीत्वाक्षपांतरङ्गत्वाद्वृपादेशेन तदसङ्ग
तिः स्पष्टैव। अत एव वृत्पादेशान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्यान्निवृत्तस्यभाष्यवार्त्तिकादि। सङ्गच्छते इति
भावः। नाप्यवलाक्षणिकस्य इति। लक्षणालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा। तत्रैकदेशानुकरणात्। सत्यभा

मित्यादिवद्धा॥ अर्हतीत्यर्थेतदर्हतीतिसूत्रेणठञ्॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्चविषयइत्यर्थः॥ य
थाश्रुतेतुनपुंसकं वचनशतेनापिब्रह्मणापिवाशक्यंलाक्षणिकत्वस्यदूरीकर्त्तुमशक्यत्वादितिभावः॥
ननुधातुसंज्ञासूत्रेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तौधातोरित्यत्रनाद्येइत्याह॥ नकारजाविति॥
धातुषुपुस्त्वनुस्वारपंचमौनकारजौ॥ यथाहंसृध्वंस्विति॥ चेचकारेसतिशकारः सकारजः॥ यथावृश्च॥ षो
तरिफषकारातावयोर्णुञ्छेतियथावर्थंतस्माउदाहरणान्तराणि॥ तद्विषेषे॥ धातुसंज्ञाविषयोद्विषीयेत
न्निराकरोति॥ आतोधातोरिति॥ फस्वादेश्च उपदेशइतिसूत्रेउपदेशग्रहणेनवर्णग्रहणेलक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तेर्ज्ञापयिष्यमाणत्वेनमूलेतोमतेसर्वथातदज्ञापितेरेवेतिपक्षुषइत्यादि
सिद्धयर्थंतद्धातवनेमर्थमिति॥ तत्र॥ आत्सृजभाष्यरीत्यावेतिग्रहणोपितत्स्वसंगीकारात्॥ आतएवप्रति
पदोक्तस्यैवग्रहणोनेहहिवित्रगोअग्रमित्यत्रिग्रोपयाश्रितेतएवमनोरमायांतथासंगच्छते॥ तत्रोपदे
शग्रहणंतुगोप्यामित्यादिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकमितिनज्ञापकमितितत्रैवभाष्येस्पष्टम्॥ छांदसंत्वतंति

कृगतिः॥ एतेनोभयथापक्षुषइत्यस्यसिद्धिः॥ जनसनखनेतिसूत्रविहितविड्वनान्तस्यापातस्यछांदसत्वादि
तिपरास्तम्॥ वस्तुतःपस्यलक्षणप्रवृत्तिंविनासंभवस्तस्यैवलाक्षणिकत्वात्परिभाषाविषयत्वं॥
यथाचिकीर्षतीत्यादौकृहज्ञस्यामदंतावेसनइड्वासाद्धित्यर्थकेदृग्सनिचेतिसूत्रेरोरिकर्त्तव्येः
इसनगमांसनीतिदीर्घनिष्वेत्रेकारस्याप्रतएवातिरवद्दृायेसत्रपाःभावेपिनिशायेइत्यादिवत्तत्व
दायेइत्यत्रपार्श्वसिद्धिः॥ तत्रैकादेशातःप्रागपितदूपसंभवात्॥ आवंतविषयेतल्लक्षणोक्तिपरिभाषाया
अप्रवृत्तिः॥ सर्वत्रलाक्षणिकत्वेनप्रतिपदोक्त स्याभावात्॥ मूलेतेतुनतथाविड्वनोरितिविहिताका
रस्यलाक्षणिकत्वात्॥ विलंवापस्यतिकृत्वशीघ्रोपस्थितिकत्वेएवपरिभाषा पासङ्गइतिसिति
तौवीजं॥ लक्षणानुसंधानपूर्वकत्वेतुतत्त्वमप्रत्ययवोक्तपपतीत्यादीनांतुतदनित्यत्वात्सिद्धिः॥ अतएव
प्रतएवप्रतेलक्ष्यप्रवृत्तिरितितत्त्वोस्यषचेदहल्लक्षावृद्धाध्वः॥ नेत्येवदमप्यातोनापइतिन्यासकृ त्यात्तिं
कोल्कमतेउक्तस्यलेदोषाभावेनतद्व्यर्थमेवस्यतेआह॥ आतइति॥ पदत्वानापत्तिरिति॥ तत्राचासाधुत्वेप्रयु

भा॰प्र
६९

ज्यमानतापत्तिरिति। ननु वाच्यार्थविकल्पस्यात्त्याद्यर्थवत्क्रियात्वमस्त्वेवेति दत्तेपि वारणाभाव इत्य
त आह। क्रियात्वं चेति। प्रतीपमानत्वमिति। वाशब्दात्तत्पाद्युत्पत्स्यमानत्वं तथा च भूतभविष्यत्का
लसंबंधादिना दृष्टांते तत्वव्यवनतथागमकाभावात्। एतेन धातुत्ववतोत्पादिप्रयोगापत्तिरित्य
पास्तमिति भावः। ननु साध्यत्वं नामोद्देश्यत्वेनावधित्वेनवानन्वयित्वमन्यादृशं वा लवालवा प
मानं तत्प्रकृतेप्यस्तीत्यत आह। साध्यत्वं चेति। उत्पाद्यमानत्वमेवेति। तद्रूपेणैव बोधादिति भावः।
स्वपक्षे चेदमुपपदमतिङ्। सुप्‌कारकत्वमित्यादेर्भाष्ये। स्पष्टीकृतं चैतद्भूषणे ... सोहपसर्गवाद्वैधात्वं
वादे च प्रजूषायामित्यो हो। अन्यत्रेति। हितमित्यादीति। ननूक्तरीत्या तदर्थस्य क्रियात्वाभावेनैषां क्रि
यावाचकत्वाभावेन कथं तत्त्वमत आह। एषामिति। एतेनाकर्मकत्वस्याप्याचारितार्थ्येनात्रेषु अव्ययेषु तथा च
नेदं प्रादिविशेषणाव्याप्तमिति भावः। अपास्तमिति। प्रधानवार्थकत्वेनाप्यपाधिकृत विशेषणत्वाबाध
कत्वेनैव तन्मात्वाप्त्यादिति भावः। अभिमान इत्यनेन कचित्तामुक्तेरूपाम् इत्यविमाह। नन्वेषामिति। ननु शि
६९

शेष इति तिङन्तात्कालस्यापि प्रतीतेस्तस्यापि तदर्थत्वेन क्रियामात्रवाचकत्वाभावेन न दोष इत्यत आ
ह। कालोपीति। अपिना फलसंग्रहः। धात्वर्थ एवेति। तत्रैव क्रियात्वं। अत एव फलस्यापि क्रियात्व
व्यवहारस्तद्वाचकत्वे धातुसंज्ञा च लकाराणां तु द्योतकत्वमेवेति भावः। क्रियावाचकत्वं हीति। तन्मा
त्रवाचकत्वं हीत्यर्थः। ननु तस्य धातुत्वे दृष्टापत्तिस्तिङ्स्यपि तत्कृत्वाप्नेस्यत आह। तस्येति। शिषेपद
मिति। तिङन्तस्य चेत्यर्थः। नन्वेवमव्याप्तिस्तस्याशितीति पुपुर्दासेनैतस्मैश्मितिकत्वाव्याप्तत्वमत आह। तद्धेति।
अनैमित्तिकमिति। धातुत्वनिमित्तातिरिक्तनिमित्तकत्वाभाववदित्यर्थः। प्रत्ययनिमित्तकभाववदिति प्रा
वत्। अत एवेति। धातुत्वेति। गोप्यामित्यादिसिद्धमित्यर्थः। लिटि धातोरित्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य आभः। उपदे
शान्नेह। गांतु चेत्यादिकोव इत्यर्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया च। जित्वत्वज्ञापनार्थं वा। उपदेशपदं जन
सनस्य धातोरित्यर्थ इति मूलेऽकृतोऽभिमानः। अशितीति च प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। सोपि वार्त्तिककृतोऽ
भिमानेनाह। स्वरूपमेवेति। भाववचने धातोस्तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिशेष इति किंचस्यातां। अशि

तीत्याशंक्य प्रसज्येत जहिधातोर्विहितमिति दिश्यपर इति तीक समुदायो यमाथाभिधायित्वात्तस्य यस्य बुसं
ज्ञाप्रसंगदात्वं प्राप्नोति। नन्वच्शितीति पर्युदासाद्दशितः परत्वात्स्यादिति चेत्। सत्यं। तथ्यनैमित्तिकं षि
ति तुमतिषिध्यत इति चप्रकृतत्वेनस्य तथाभिमानिवार्त्तिकस्य तामिमानि भाष्यकैरवटकोऽर्थः। तत्रे
प्रत्ययात्तस्योपदेशाभावाद्ध्वानुत्वेप्यात्वाप्राप्त्याप्रत्ययस्यैवानुक्तेः लिटि धातोरित्यनुवृत्त्याऽन्याद्देवदुत्वत्र
धातोरिति संबंधस्तु लक्ते हेतोरावश्यक इति तद्धातोरित्युक्तेः। अत एव प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्त
व्यः। गोभ्यां गोभिरिति। न चवक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः। धातोरिति वर्त्तते। कृप्रकृतेः।
लिटि धातोरनभ्यासस्येति तत्रैव्यभाष्ये संगच्छते। सत्रोद्देश्यत्वेन सजातीयमहायत्वेपि व्यपदेशिवद्भावेप्र
वृत्तिरिति वार्त्तिकृतोऽभिमानइति भावः। तदेतत्सर्वं मनसि निधायाह। अत्रैतिशिष्टपेदहत्यत्रैत्यर्थः। प्राप
वस्येति। तथाच भावार्थकतिङ्ग्रहणस्यांतेस्येति तदर्थकतिङ्ग्रहणान्तस्यांतस्येति। मूले कृतो व्यवधेव
तात्पर्यो। वार्त्तिकृदनुरोधात्। एतेन तादृशमूले विरोधादिदंव्याख्यानं चिंत्यमात्तम्। ततोपि वार्त्तिकवि

रोधस्यगुरुत्वरत्ताद्वेति भावः। एवकारव्यावर्त्यमाह। तिङं तेति। उपदेशाभावादिति। आघोषोद्घारणावि
षयत्वाभावादित्यर्थः। नान्वप्रसक्तिरिति। तिं। धातुत्वेपीत्तिरोधः। तथाच फलाभावादित्यधीनुत्वापादनेप्य
र्थमिति न तदस्याव्यावर्त्यमवेदिति मूले कृतत्वादुपादानेवेफल्यापत्तिः। उक्तरीत्यातस्यापितथाभिमानेत्वे
कारस्यतत्वेनोक्तरीत्याव्यपदेशिवद्भावेनोपदेशत्वे एजन्तत्वस्य सत्त्वादात्वप्रसक्तिरिति न न वार्त्तिकमतेः। हाविः
तु चितेति तदेमिमानिमूलमप्यसंगतमित्याशयेन न स्विदंतभाष्यरीत्याशंकतात्न्विति। पृच्छाध्यायेतत्र सत्त्वे
आदेच उपदेश इति सूत्रे धातुग्रहणं संबंध इति। व्यङः संप्रसारणइत्यादावसंबंधेनात्रापि तदसंबंधस्तो
तद्भाष्योक्तरमथापि निर्हेतुमेवमपि नदोषः। उपदेश इत्युच्यते उद्देश्यभ्याप्रातिपदिकानां नोपदेश इति तत्रै
वप्रातिपादितं। अत एव तदेतद्धातुग्रहणं तिष्ठतु लावस्तेत्र्यांसिकमिति लिटि धातोरिति सत्त्वे भाष्यसंगच्छ
तइतिभावस्तदाह। उक्तो भाष्य इति। धातुग्रहणानुवृत्तेनफलंगोभ्यामित्यादि। तथाहि। उपदेश इति षष्ठ्य
र्थे सप्तमी। कस्मैचुपदेशपदे। आघोषोद्घारणविषय इत्युच्यते। तेसेचइति विशेषणां तेनैजंतस्योपदि
श्यमानस्येत्यर्थ भाष्यकृतो गम्भीराभिसंधिः। एवंचगोभ्यामित्यत्रगोइति समुदायस्योपदिश्यमानैजंतत्वा

नामपि ग्रहणमिति भावः ॥ आत्वप्रसक्तिरिति । एवं च फलाभावान्नात्वमेकारस्येति भावः ॥ वस्तुतस्तु कृत्वा तु
त्वमेव नेत्याह ॥ अपि चेति । वा सा इत्यं भ्वादीनामिति शेषः ॥ नदो षद इति । शिशयशि शियरे इत्यादौ नप्रत्ययप्र
धानुत्वापत्तिरूपदोष इत्यर्थः ॥ तत्र शेषेति । भ्वादिसूत्रशेषेत्यर्थः ॥ आराणयति । आज्ञापयतीत्यर्थः ॥ वदय
ति । वर्त्तयतीत्यर्थः ॥ आदिपदेन वद्दयतीत्यर्थकवदुवतीत्यस्य परिग्रहः ॥ अपमन्नेशानामपि स्यात् तेन ओरो वधो
धांगीकारादे तेषां क्रियावाचकत्वे बोध्यं न हि साधुत्वापत्तिरूपदोष इत्यर्थः ॥ तत्रैशेषेति । भ्वादिसूत्रश
षेत्यर्थः ॥ आराणयति । आज्ञापयतीत्यर्थः ॥ वद्दयति । वर्त्तयतीत्यर्थः ॥ आदिपदेन वद्दयतीत्यर्थकवदुय
तीत्यस्य परिग्रहः ॥ अपुमन्नेशानामपि स्यात् तेन ओरो वदो धांगीकारादौ तेषां क्रियावाचकत्वे बोध्यं । न हि सा
धुत्वासाधुत्वे निवर्तेते किं तु प्रागुक्तौ एते नोसाधुत्वमिष्यन्ते शास्त्रप्रवृत्त्या साधुत्वापादनमनुचितमि
त्यपास्तम् । विस्तरस्तु मंजूषायां द्रष्टव्यः ॥ उदात्तकरणेनेतीति । ननु धातुत्वाभावे पित्तु वृत्ता तु मित्करे
णं तु माद्यर्थमिति ज्ञापकासंभव इत्यत आह ॥ इदं तूपलक्षेति । तत्र हलिकेति । स्तं भ्वादिप्रकृतिकेत्यर्थः ॥ न

ते तेस्यान्तस्त भ्वादीनामत आह ॥ सार्वधातुके इति ॥ स्तंभुस्तुंभ्विति सूत्रेणेति भावः ॥ धातुत्वं इति । स्तंभ्वादीनामिति भावः ॥ बोध्यमित्यस्या
पकर्षः । अस्य च तत्रानुषंगः ॥ नन्वेवमपि ज्वादीनां तत्त्वं न स्यात् मानाभावादत आह ॥ ज्वलादि इति प्रभृतीनां तस्य दृशानां तत्त्वं च
क्रियावाचकत्वे सति धातुपाठापठितत्वेनेति भावः ॥ अत एवाह ॥ सौत्रादिरिति । तत्रापठितानां तादृशानां सूत्रे वार्त्तिकगणपठितानां
मित्यर्थः । तत्र सौत्रा उक्ता एव । अनेकाज्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थमिति चुलुंपो वार्त्तिकस्थः । आंदोलयस्यास्तु गणस्थाः । केचित्तु इमे पिगणस्थाः
सौत्रमात्रे विकल्प इति बोध्यं । कार्यविति प्रत्ययस्थापेक्षेत्यर्थः । ननु नतत् ज्ञापकेन तद्वचने गौरवमिति पाठ एव अपूर्व्वं । तेषामुचितोऽत
आह ॥ नैरिति । ज्ञापकेत्यर्थः । च एवार्थे । अंशपदोत्तरं योज्यः ॥ अंश इति । सांप्रदायिकपठनपाठनाभावात् ॥ स्मृतिमूलं भूतकल्प्य
मानश्रुतिवाक्यवदिति भावः ॥ नन्वेवं चुलुंपादीनामित्यग्रिममूलासंगतिः ॥ किं च बहुप्रमतन्निदर्शनमित्यनार्षमप्रामाणिकं अत ए
वपाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवतीति भाष्यं तत्रैव सपाठे नोपलक्षणार्थोऽपि विविच्यतां प्रतिपादनार्थ इति केचित् सर्वस्य संगच्छते । अ
तएव भ्वादिसमासो बलकरणमिति चेन्न तद्देतद्ध्वनयन्नाह मैत्रेयेति ॥ तथा च न भाष्यादिसिद्धांतस्स इति भावः ॥ पाठादिति ॥
क्वचित्तु स्वकेतप्याह दृश्यमानादित्यर्थः । तत्र न्वेदे । तदर्थनिर्णयायास्य प्रवृत्तेः । तद्भाष्ये तन्यतिवेदभाष्येत्युक्तेत्यर्थः । तन्मात्रेति । सो
धराव्दर्थमात्रेत्यर्थः । उपक्रमादिनतिप्यैव निर्णयादिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारवेदपाठादन्यथा सानुस्वारपाठे मानाभा
वादिति । अन्यथा तदपि तद्भाष्योक्तं स्यादिति भावः ॥ किं च द्वितीयोतसन्निधौ पस्पृशा वेदपठनीये क्रियासन्निधौ पाठस्यादृष्टार्थ

तापतेः अपि च लोपेन येनेत्यत्र निर्विभक्त्या द्युदात्तपाठेन निपातत्वनिर्णयात्। निपाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रात् अव्यय
यादिभक्तेर्लुकः सत्त्वाच्च तु ष्या जातिविशेषवाची पशुशब्दस्यान्तोदात्तः पुंलिङ्गश्च॥ पश्वसुस्तानित्यादौ तथा पाठात् तदेतद्व
नयन्नाह दिगिति। वामनेन तत्र निसोऽनुक्त्या एवमित्यस्यानुपपत्तेराह तत्रेहीति। तत्सूत्रेहेत्यर्थः। एवं चाव्यवहितेन दृष्ट
मित्यंशेन साम्यबोधक एवंशब्द इति भावः। उभयोरावश्यकत्वमन्यतोऽवगन्तव्यम्॥ इति संज्ञेति॥ प्रथमाध्यायस्य संधिके
यीपयोगि संज्ञानां प्रकरणमिति समाप्तमित्यर्थः। तेनाम्रेडितप्रगृह्यभलोपसंज्ञाद्यनुक्तावपि न क्षतिः। तथा च संज्ञानामेवेदं
प्रकरणं न तु तासामिदमेवेति बोध्यं॥ अव्ययइत्याद्युपन्यासस्तु प्रासंगिकः। एतेनाइगुणित्याद्युपन्यासो न युक्तः तेषां क्रम
बोधकत्वात् तत्फलं तु यमांशमित्यादेयपासेरव्यधीरित्यपास्तम्। उक्तयुक्तेः। आदिरन्त्येनेत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वा
त्वमन्यत्र विस्तरः॥ इति संज्ञाप्रकरणं॥ ॥परममूलेऽकोगुणवृद्धीति। परिभाषेयं व्याख्यानात् इति भावः गुणवृद्धिग्रहण
सामर्थ्यादिति भाष्यादिरानुगुण्यं यत्र पदे भवतीत्याशयेनाशंकते यद्यपि न देति। गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सूत्रबोध्यार्थे
लाभे इत्यर्थः। एवेन सौत्रं तत्पदव्यवच्छेदः। संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वेन न धात्विन्यादिसाहचर्येण च तयोर्थपरत्वादि
तिभावः। सामर्थ्यादिति। पुनरत्र सूत्रे तद्ग्रहणसामर्थ्यात् शब्दव्यापारेति रहत्यं गुणवृद्धिग्रहणं तत्र विहितगुणवृद्धिग्राहाणि
के। एवं चानुवृत्तिर्नैतित तद्भाष्यतात्पर्यमिति भावः। एवमेवमिति। योजनयालभ्यते इत्याद्येवेत्यर्थः। इत्येवमित्यध्याहृत्यात्रत्यो
रर्थपरत्वेनानुवृत्तयोरप्यधिकारात्स्वादिष्वित्यादिवत्तु वृत्तपदशब्दस्य संज्ञापरत्वस्यैव दृष्टत्वाददेङ्गुणो वृद्धिरित्यपदेऽव

द्विरेतामाप्नोतीति भाष्याच्च शब्दपरत्वेन च योजनालाभ इति भावः। अत एव संबंधानुवृत्तिप्रदर्शकैतत्सूत्रभाष्ये इको
गुणवृद्धी इत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तत इत्युक्तं न त्विक इत्येतावन्मात्रमुच्चार्य एवं चानुवृत्त्या योजनेत्येतद्भाष्यतात्पर्य
॥परत्वस्य भाष्यस्य यथान्यासाभिप्रायकतया सुयोजत्वात्तन्मतमेव भाष्याभिमतं। अत एव कैयटोप्युत्तरपदत्वेन तन्म
तमभिहितवान्। किं चानुवर्त्त्ययोस्तयोरसमस्तयोरेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तसमस्तैकदेशभूतगुणवृद्धिविशेषण
त्वासंभवेन तात्पर्यग्रहासंभवः न हि भवति चैत्रमैत्रौ दंडस्रग्वीति। अत एव मन्दबुद्धीति फलमुक्तं। अत एव न शब्दशेखरविरो
धइति बोध्यं। एतेन संबंधानुवृत्तौ मंडूकप्लुत्या वा अत्र तयोर्ग्रहणे च गौरवमिति संपूर्णसूत्रद्वयानुवृत्त्या तयोरस्याग एवोचित
इति केचित्तु भरत्नाकरमन्दायुक्तमपास्तम्। तथानुवृत्तिप्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तेः। तन्मतेऽपि चतुर्षु पदेषु स्वरितत्वमिति भा
लक्ष्ययोजना यावश्यकतया गौरवस्य स्पष्टत्वाच्च गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक्। ननु एवं
व्याख्यानस्य दिप अदोदित्यादिष्वव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयजनकातिव्याप्तेर्निरासस्य फलस्य मूलोक्तत्वेऽपि तच्छब्दे दोषसत्त्वमनुचितं तत्रे
कोऽभावादत आहेति। तथा चान्यत्र तथात्वेऽपि त्यदादीनामित्यत्राव्याप्तेस्तदनयस्य च जनकातिव्याप्तेर्निरास एव फलमिति भा
वः। अयं च अत्यत्र स्वादिपदानुवृत्तिफलं तु दिवउदित्यादिगणनिर्देशात्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं उत्तरार्थं चेति बोध्यं न्यघापिदि
वः इदिकतस्यान्यथा न चोरित्यस्य सिद्धिः लोपो व्योरिति वलोपः दिव उदिति तु न अभिव्यक्तेति न्यायात् अपनयग्रहणप्रत्याख्यो

नान्वयासम्भोरित्यादिज्ञापकाच्चराः । हे स स्रा इत्यादिसिद्धिः एवमिदमोमः इयो पुंसीति ज्ञापकादिकमित्यादिसिद्धिः एवं पंथा इत्यस्य
स्तत्व ह्रदादिमतेइतोदित्यत्रेदग्रहणात् ज्ञापकात् सिद्धिरिति नोक्ता योगीकारफलं तथापि ज्ञापकानादरेण तथोक्तिः किंचोक्तज्ञापकेरानु
मानिकवचनानां कल्पनापेक्षया शब्दव्यापाराश्रयणमेव लाघवादुचितमिति तथोक्तिः वस्तुतो लोपो व्योरित्यत्र वस्य भगवता प्रत्याख्या
नात्त्वोऽत्र च कल्पने गौरवाच्च द्योः शब्दसिद्ध्यर्थं तथा व्याख्यानावश्यकत्वात् पंथा इत्यादीनामपि तत एव सिद्ध्या ज्ञापकाद्याश्रयणे फ
लाभावो विपरीतगौरवं च अत एव द्योरित्यस्य मूलोपायुक्तिः एवं च मुख्यं तद्वन्द्वं ॥ न च पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोक्तेः सर्व
त्रासिद्धत्वेपि वैपरीत्यं न क्वचिद्दृष्टमिति वाच्यं ॥ श्रुतिलिंगादौ तस्य पूर्वमीमांसायां स्पष्टत्वात् ॥ तस्माद्वस्तुमध्यमः पक्ष इत्य
दृस्त्रभाष्योक्तात्तथा नियमाभावाच्च ॥ भाष्यकृतोपीदमेवाकूतं ॥ एतेनेति इति । सामान्यापेक्षज्ञापकेन स्वरूपविधावस्यानु
पस्थित्या द्योरित्यादेरपि सिद्धिः तथा च गुणवृद्धिपदमात्रानुवृत्त्येकल्पतत्पदत्याग एवोचित इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्
ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वे मानाभावात् गौरवाच्च ॥ सुपां सुलुगित्याद्यपि मवामस्याने चिरेण्यत्वाद्येन नात्वव आनन्याय्येन
नातिप्रसंग इति वाच्यम् । अंगांशे प्रत्ययस्योत्पित्ताकांक्षत्वेन तथान्वयस्यैवाभावात् एतेनाद्वृद्धिसामर्थ्यात्प्रत्ययपास्तं ।
एवं च पंथा इत्यपि द्योरितिवन्मुख्यमेवोदाहरणमिति तथोक्तिः युक्तैवेति दिक् । यद्यपि त्यदादीनामित्यत्रैकपदोपस्थितौ तस्मि
न्नेव नीतिन्यायेन सामानाधिकरण्येनान्वय उचितस्तथापि विभिन्नवचनत्वादधिकस्यानुरोधाद्वैयधिकरण्येनैवा
न्वयः अत एव भाष्ये इममित्युक्तिसाफल्यं तदेतदाह रूदिनिधायात्रैकारे इति एवमावर्त्यमाह नेति । दाधेइति । अत्वसतस्य

त्मनेनेति भावः ॥ ननु तच्चेत्यनेन सूत्रपरामर्शे तस्य विधिघुतथाऽनन्वयात्संभवतात्याघुत्तरग्रंथ्यासंगतिः सूत्रानुपात्तत्वात्
परपरामर्शोपि न युक्त इत्यत आह इक इति पदमिति । एवं चेक इत्यस्यैव परममूलेषु श्रुतं पदमिति स्वरूपकथनेन तदनुवृत्त्या
दिलन्यम् ॥ अत एव सूत्रे भेदविवक्षांगीकारः अन्यथापापतिष्ठते इत्यत्र तस्य कर्त्रैवेनान्वयो न स्यात् ॥ अत एव च पदादि
नासामानाधिकरण्यमिति भावः तत्फलितमाह नेनेति इक इति षष्ठ्यंतमित्यादिव्याख्यानेनेत्यर्थः पर इति । स एव
युक्त इति स्फुटीभविष्यति । नन्वेवमप्योर्गुण इत्यादावनुपस्थितिः स्यात् गुणादिपदलिंगात् ॥ न च निर्दिष्टस्थानिक
त्वान्न तथा ॥ ओरित्यादेः स्थानित्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकतया पूर्वमभावादत आह अच इति । आ
दिनाऽत उपधाया इत्यादिसंग्रहः इमामग्नभणान्निति मंत्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिंगसत्वेपि इत्यश्वाभि
धानीमिति द्वितीयाश्रुतिर्निरपेक्षस्यारव्यासाध्यत्वबोधिकेति तस्याः प्राबल्यादश्वरशनादाने तस्य विनियोगो नोक्तलिं
गेन तन्मात्रादाने इति पूर्वमीमांसायां श्रुतिलिंगेति सूत्रे स्पष्टं तदभिप्रेत्याह लिंगस्येति । इकपदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्र
काशकगुणादिपदलिंगस्य तात्पर्यं अस्येति ॥ अत च इत्यादिश्रुतितात्पर्याव्यक्ते निष्पन्ने । उक्तकारणबाधकाभावयोः सत्वात्
निर्दिष्टेति । तथा च स्थान्याकांक्षाऽनियमप्रसंगयोरभाव इति भावः ॥ पस्थितेति ॥ शंककोक्तरीत्येति भावः वस्तुत उक्तरीत्या
अनुपस्थितिरेव तदध्वनयन्नाह स्यापीति । अनेनकेसुतिकन्यायस्य

यन्नद्वारानुपस्थितानन्वयप्रसङ्गः न द्वारानुपस्थितिरेव पुत्रेति सूचितं नन्वय इति। अर्थद्वारेति शेषः जाते
ष्यान्वयबोधेन नैराकांक्ष्यात् तथा च फलाभावादपि न तथेति भावः। नन्वेवं सार्वधातुके त्यादावुपस्थितदापत्तिः।
उक्तरीत्या तत्रापि ततः प्राक् बोधनिष्पत्तेः तथा चास्य निर्विषयतापत्तिरत आह सार्वधातुक इति। तदुपस्थितिः
अवैतन्यक इति। प्रदोपस्थितिरित्यर्थः। तदभावे नेति। गुणादेर्नीते कान्वेना सर्वदेशत्वात् स्पोनषष्ठीत्वानि
तापेनानेत्यादेशत्वाद्वेति भावः। वाच एव नेतीति। लश्रुपसंस्कारको नेत्यर्थः। अग संबंधिगुणोभवनमिति सा
मान्यधीस्त्वन्त्येवं हेतोः सत्वात् अत एव विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरकूपदोपस्थितौ लि
गमकः नत्वेनमहश्या सति बाधके विधिवाक्यमध्यमायाक्षिप्तेप विभक्तिविनतदंतत्वात यो त्तु बोधे जात एव अतए
व गुणादिपदानामिकूपदोपस्थापनेन सफलानामपि वाक्यार्थान्वयिता तदर्थस्य तदंशेन्वयापि त्वेन विधेयत्वे
लोपस्थापकत्वेष्वेव भंगोपत्तेः असतीत्यादि पूर्त्यावृद्धिविधेयस्यादो यच्छब्दादेस्तद्बोधकत्वेनातत्वान्नेसेति भा
वः तस्मिन्नाभान्यबोधे लश्यासंस्कारकत्वात्स्यानेपदानध्याहारेणातन्निहतपितसे वंधाभानेनसंवंधत्वेन भा

भा॰प्र॰
७६

नान्तादनिशाप्यास्थानषष्ठीत्वपलिंगाभावादलोऽन्त्यसेत्यस्याप्रवृत्तिः किंतुत्वस्यउक्तलिंगसत्त्वात् तदादिनिधी
गंतांगस्येत्यादिग्रन्थसंगतारपृति एवं चेति लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधे चेत्यर्थः तत्रस्यान्याकांक्षापाय
वृत्तत्वेनस्थानषष्ठीत्वनिर्णयस्य दूरापास्तत्वात् इकूपदोपस्थितौ [illegible] तत इकःस्थानेपदाध्याहारेणागा
दिपदघटितवाक्यार्थबोधेसतितन्निर्णयः एतेनेगुपस्थितौ पदार्थोपस्थितिमात्रेऽपिपदैकवाक्यतयाऽ
न्वयात्तदंतरंगत्वमस्याः विधीयते इतित्वउवादेप्रास्यभावात्फलितार्थकथनं अलोऽन्त्यस्येतितुविधिवाक्यस
वांतरवाक्यार्थबोधानंतरंतदेकवाक्यतयासंबध्यते इतिबहिरंगत्वंतस्याः तंविनास्थानषष्ठीनिर्णयमशक्य
त्वादितिभावः न्यायोक्तिः प्राचामनुरोधेनेतिध्वनितंसामान्यबोधेबाधकाभावात् तस्योक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वाच्च
अनुवादेइत्यस्यातिरिक्तापाऽसत्याख्येतिदिक् अंतरंगत्वेहेतुमाह पदैकेति एतदुपस्थितौ तादृशबो
धेतन्निर्णयसत्त्वादाह स्थानषष्ठीत्वेति अंतस्येत्युरणीत्यादावादेशभावे इदं च फलितकथनं बहिरंगत्वे
हेतुमाह वाक्यैकेति पदस्थानषष्ठीतत्राऽलोऽन्त्यस्येत्युपतिष्ठतेइतितदर्थादितिभावः तदाहेति तदेकवाक्यतादिनिधाये ७६

त्येकमेवान्वयमाहेत्यर्थः एवंचेति तथान्वयेनावयवषष्ठीत्वनिर्णये चेत्यर्थः निर्णयेनेति आर्थिकेने
तिभावः ननुस्यपरिभाषात्वोक्तेरविधित्वान्नियमविधित्वंदूरापास्तमतआह तत्त्वादिति सार्वधातुकार्ध
धातुकयोरित्यादिभिरित्यर्थः अन्यथातेषांकेषांचिदिकल्पमतोऽत एवादेपरिभाषेवमितुतस्यानियमे
ति अंग्र्यमानंत्ययोः प्राप्तावंत्यस्यैवेतिवृद्गिनिकोः प्राप्ताविक एवेतिनियमेनेत्यर्थः तथाचनायंप्रसिद्धनियम
मविधिः किंतुपरिभाषाणामनियमेनियमकारित्वात्स्यानिन्नियामकतयानियमार्थत्वमेवेह
रः एवमग्नेपिदत्तिभावः तदाहयदीतिप्रक्रियाप्रसादेरुक्तेः शश्यइत्यर्थः तस्सर्वमिति मूलटीकोक्तमित्यर्थः॥
नेनैतान्यामनुक्तेनियमपक्षमनूद्यतत्रभाष्यविरोधाद्वेक्ष्यत्वमभिज्ञापयहेत्वसिद्धिशारिकान्तःचैतत्पप
क्षमित्यादिहेतुः किंनेपुत्रैःहरस्तुपंदत्तानां नियमतःचैतत्पोत्ततंडुलयोरिव महप्रभेदस्यस्पष्टत्वेनोऽस्य
स्वतंत्रदूषितत्वेप्याधोरकतंस्येवाभावेनतद्दूषितत्वस्यहेतोसाधितत्वेनोपग्रंथस्यासंबद्धत्वादतआहदये
रित्यादिः विधेरवांतरवाक्यार्थबोधोत्तरस्व [illegible] स्वहेतुवशाद्युगपत्सहत्वाविशिष्टोबेः विशेष्यविशेषणाभावे
कामचारादाह [illegible] स्येति सार्वधातुकादिपदागस्येतिशेषः एवमग्रेपि इदं च फलितार्थकथनं शाद

त्यर्थः यदि क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् अंगस्येति प्रागेवांत्यं अलं नीयते तस्य रांगांत्य
स्य गुण इति। ननु इगन्तेकोः प्रामाणिक एवेति नियमाभावे कोऽस्य विशिष्यते। इकस्तत्य रांगांत्यस्य गुण इति।
तदेवशेषभूता तस्याः षष्ठ्या उपस्थितत्वात् भेदकत्वाद्धः। पदिसाजिका अंगस्य विशेषणात तदंतविधौ विगंते
स्यांतं तरंगस्य गुण इति। ततोऽस्यानेत्यसाशो वृत्तिनियमापालोऽत्र स्यति संबध्यते तस्य कोऽसोऽन्त स्य गुण इति। त
दीस्याः सोऽर्थतः शेषभूतेति न च नियमपक्षेऽपि मान्योक्तरीत्याः तरंगत्व वहिरंगत्व शंकया कथं युगपत्प्राप्ति
रिति वाच्यं सिद्धांतरीत्या शंकायाः शंकाया अभावात् विहितगुणहेत्वोऽस्यानिनियममात्रार्थत्वेनास्यार्थं
तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव महत्तेभ्य। इकोगुणोऽस्य स्यप्राचीनोक्तार्थबोधकाले विधेरप्रवृत्तौ तरवाक्यार्थबोधेः वार्थके नद
वोऽपि समतयावृद्धित्यभ्वे वृतपसंबंधस्यषष्ठ्यादेयसावेधातुके स्यादावित्युक्तेः अंगेनतु विशेष्यविशेषणभावमात्रम
ति पादद्वे तास्त्वर्थं न तु वास्तवं वाध्यायिकाथने इति तद्वत् इत्येवं। एतेन ताद्वृत्त्यात्मो तत्सापरिभाषयोरेकवाक्यत्वं त
च्छेषशहार्थ इति नव्याभिमतं। अत एवैतन्मूलकतयेति प्रागुक्तेर्ग्रंथसंगतिरित्यपास्तं। उक्तहेतोः राजकीय
मित्यादावेवांत्यस्यान्यसाम्यहृतापत्तेश्च। भिन्नदेशस्ययोर्मिथोऽन्विताकांक्षयोर्विध्युपकारकयोरेकवाक्य

त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च। उक्तग्रंथस्तु मतमात्रानुकूल एवेति दिक्। न इध्मनयन्नाहोमपद्येति। पद
दस्थानमिति। तत्सद्भेपादृशोविशेष्यविशेषणभावस्तत्पर्यन्तं च तादृश। प्राचीनोक्तनियमपक्षेऽपीत्यतो भाष्याय
नुक्तोऽपि नातिरिक्तः। नः किं तु तस्यते च्छेषशहार्थमाह तस्यादिदृतिवेति। नं दर्थ इत्यनुषज्यते। एतेन पद
विनियमपक्षोन तच्छेषपक्ष इतिस्फुटमेवं। तथापि तच्छेषपक्षदूषणा दूषितत्वमस्त्येवेति मान्योक्तिः पं
थाष्याभिमायेतिध्वनितं। न इध्मनयन्नाहेवं चेति। तयोरैकं चेत्यर्थः। विरोधादिति तत्वयोस्तत्रैकगीतम
वादि तिभावः। अनयोः परिभाषयोः सर्वादेशोति भिन्नदेशेति समत्वव्यादिति शेषः तथाच मेयतीत्यपि
द्धिः इत्यादौ वतच्छेषपक्षे दूषणमिति भावः। तद्विरोधः भाष्यविरोधः इति भाव इति कस्तु पंडितानामिति शेषः अत
एव नियमपक्षे दूषयित्वेति नोक्तेति तदाह तदाहनच्छेषपक्षमितीति। स्वरूपभेदेत ध्योक्तिर्युक्तो न तत्वं तत्रा
तेत एवमान्योक्तिरित्येतस्तुक्तमितिभावः। आह रिस्यने न गुरुमते क्वचिन्तामहाचिंमूललेकदाहनाच्छेषपक्षेपी
ति। तत्रैकारंसंक्षेपेणाह मिदेरिति। उपधेनोति। द्विविधतस्तु रूपगभः समाहारद्वंद्व इति भावः। आदिनाम

नेरित्यत्रान्वय इत्यपहृष्यत इत्यादि संग्रहः· भाष्योक्तेति· न स्वकल्पितेति भावः· यत्तु एवं सति नियमपक्षमन
घ्रातं च्छेदपक्षमित्यादिकमाहुरिति· तन्न पंचमंतं घटितं तत्तच्छेदपक्षे पीत्याद्यसूत्राभिरत्वंतं परे ह्यकौरि
त्वेन चेद इति स्वंउनकृतं तन्न· मध्यमत्वे स्पशोषी पत्वेन कामसंगतेः अत एव तद्द्वोधका हुरित्यस्य सत्वेन
तदननुवादेनाोधत्वापत्तेश्च स्वीयमर्थयाज्ञानेन मूर्खत्वापत्तेश्च वक्ष्यमाणरीत्या मूले सौषवेत्तदेव स
एव गिरिक्रीतो वः तदेतद्ध्वनयितुं तंमध्यमवतारयितुमलो केर्मोढ्ढंत्वं सत्त्वयितुं च शंकते नचेत्यादि आदि
शब्दः सादृशेप दोष इति· आकारस्य गुणेति गुणप्रवृत्तिरित्यर्थः अत्रेयपस्तु लोपबाधित्वान्नसः लक्ष्यपक्ष सा
हचर्येणापूर्वत्वस्याप्यवगन्तव्यत्वेन तत्यात्तु कौस्तुभे सन्निपातपरिभाषया नायं दोष इति समाहितं तन्न· पुन्निमि
ते कार्ये कर्तव्ये तस्याः प्रवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात्· अत एव दीद्यदित्यादिसिद्धिः इमा यपतीत्यनेन त
या निर्धाह्यसंयुक्तस्य निवृत्तिः तेस समीत्वेन तमानम् अत एव इम्पा यपतीत्यसौ द्वेरसत्तु ध्वनयन्नाह गुण
इति लब्धेति अतउपधाया इत्यनेनेति भावः अंगवृत्तपरिभाषा तु दृष्टेत्यादिनिर्देशादनित्येति तदा हान एव
ति· तदनित्यत्वेन हृद्यः साम्यत्वादिद्वेत्यर्थः तदाहेति· तदेतन्मनाभिनिधायाहेत्यर्थः एवमग्रेऽपि· स्पष्टीकृ
तइतीति यायपतीत्यादौ चोद्यपरिहारयोर्भाष्योक्तत्वेन तद्दूषणादस्य तत्रास्पष्टत्वात्कौस्तुभे वस्तथा
प्रतिपादनात्तच्चिद्घटितस्पष्टीकृतं तदस्तु तत्र सुख्यवेति भावः एवं तच्छेदपक्षस्यानिर्दुष्टत्वे· यदा नियमपक्षः
तको रेकस्यासिद्धत्वेन तस्याविनिर्दुष्टत्वात्तदाह यदेति· तत्रैव दोषसत्वात्तन्मात्रोक्तिः एतेनेत दुत्मापुगंता
शेत दुपस्थितिरस्तीति सूचितमित्यपास्तम्· युक्तितोत्यातः एवं च तच्छेदपक्षोऽपि दुष्टः एवं· तत्समर्थ
नपरभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः अत एवाह विरोधकत्वं प्रकृतोक्ते मूले· एवं चाहारितिनाह विरोधकं कित्वमि
युक्तोक्तत्वबोधकमितिबोध्यम्· तदेवद्ध्वनयितुं केचन आपयगाद्युक्तिंखंडयति कौरिति चितमिति· ज्ञापकमले कृ
वाक्यांतरकल्पने हेतु कल्पाद्यवमौचित्ये हेतुः अत्र केचित्सः एवस्त्वमोऽडित्यस्यसिद्धये नदावश्यकत्वात्सूचयितुं नवानेस
विकल्प इति अत्र तस्य भाष्योक्तयुक्त्या निरादाहः अत्रायं वृत्ते नैकोगुणोति षष्ठ्यन्ययोगेनायोपि स्याहृति सिद्धान्ताने त
दर्थे निष्पत्तः संप्रसारणमिति सत्रभाष्यविरोधापत्तेः एवं चामपदोपस्थिति पक्षोकमिकोगुणोतिषष्ठ्यन्योग

भा.प्र. ७९

कल्पनमेवोचितं अत एवैधितेत्यादौ व्यंजनस्य गुणेन न चेत एवाकृचेरङागमात्स्य पुरात्याहुर्दोपभ्राद
दित्वेपेलक्षणमिति न्यायेन पुनर्हव्यभावेस्मादिसिध्यति। भाष्यं तु विप्रतिषेधानपेक्षयैवेति केचिदर्त्तामे
वास्त्विति वाच्ये विकारान्यानुपूर्व्याश्रमेदेथागमान्यानुपूर्व्यामेदेन लक्ष्यभेदादेहृध्यापत्ते र्हध्यघेर्योगप
द्यसंभवेन विप्रतिषेधाभावाच्चैके यदोक्तमकारस्यैव चिंत्यत्वात् न चात एव मृजे र्ह द्विरित्यत्रांगाक्षिप्तेन त्यप
गाज्विशेष्यते एवं च येन नाव्यवधानन्यायेनासार्द सिध्यतीति कौस्तुभोक्तमेवास्त्विति वाच्यं अंगाक्षेपत्यप
स्योपस्थितांकांक्षत्वेनाक्षिप्तस्याक्षेपकान्वयस्यैवोचितत्वेन च तद्रीत्रे रेवायुक्तत्वात् अत एव तुष्वपक्षे ह
बरोगे द्विरप्रसंगेनेवं विज्ञायते बहुव्रीहिगर्भः समाहारद्वंद्वः किं तर्हि तत्पुरुषगर्भः अवयवं चैतदेवं वि
ज्ञेयं अंगविशेषणे हि सतीहमसज्यतेमिनति च्छिनतीत्यवयवपदपुक्तभाष्योक्तिः संगच्छते अन्यथा
बहुव्रीहिगर्भे तु हेपिमत्ययेनेकोविशेष्यीकरणेनभिनतीत्यादावदोषणात्तथोक्तेरयुक्तत्वं स्पष्टमेवं त
स्मादेधितेत्यादौ व्यंजनागुणाप्यस्यानिर्देशार्थत्वेनापदोपस्थितिपक्षेणावयवपकतमिवादो

७९

त्र्याप्यनुपपत्तिपदं तत्समरीमृजकइत्यादेरनभिधानं अन्यथा ये गल्लक्षणत्वेपितच्चरीकादेः कुत्सनादा
विति वार्तिकोक्तगुणाभावापत्तेः प्रकारान्यत आवश्यकत्वेन अत्रैत्य भाष्यासंगतिः स्यादेवेति तीध्य
मित्याहुः वस्तुत एवस्यानिर्देशार्थमथावश्यकमिदं एवं च मृष्टो मृष्टवानभिन्नमनुवीदित्यादौ गुणनिषे
धसिद्धिरपीति तत्वं अत एवकारस्तत्पक्षे कृदेशो ङित्यादौ योगविभागदिष्टयुक्ते गौरवनिरासायनतु
तदर्थं तस्य भाष्योक्तपाणिनिभावपयेव सिद्धे तस्मात् भ्रादमुपडि त्यादिषि तदर्थमावश्यकं तस्य ष्याग्रह
र स्यान्यत्र सिद्धानि त्वात पये घपिच्चटः संप्रकारेणाभिस्यत्रामाङित्यस्यासिद्धिः स्यदोपस्थितिपक्षेकेने
कोगुणेति सूत्रेणेति सामर्थ्येन तदर्थं प्युक्तं तथाप्यन्यार्थस्यावश्यकीति नत्रैव तदन्ये प्रतिपादितं इदमेवाभि
प्रेत्य प्रकृतसूत्रेनैतत्पाः मीङित्यस्य सिद्धिरिति तत्पक्षेऽजपकर्षेनदोषइति सूचिकेकोगुणेत्यवृद्धिग्र
हणं द्वंद्वभाष्ये कृतं उक्तिः एम जे इत्यादौ नधात्विति प्रत्याख्याने मिमार्जिषतीत्यादौ ष्यङ्इति सूत्रेभा
ष्यप्रयोगे चैतदोषतादेवस्य नत्वेषामनभिधानं वक्तव्या वंतस्मादुक्तहेतौ न तत्केलापक्षः किं तु परेपस्थि

तिपक्ष इति बोध्यम्। लिङ्गलक्षणग्राहद्वेषितत्वेत्यादिभाषीयं वाक्यमपि निराबाधमेवेति भावः। तदाहेति दिभि
तिः प्रसिद्धत्वात्तदग्रे दोषाभावाच्चाह। एतेनेति। सत्त्वे तत्पश्चरमावयवो यस्य निमित्तसमूहस्य तन्निमित्त
क इत्यर्थः। ज्ञातं तावद्विकरतिपावत्। तेन मस्तु जीत्यादिसंग्रह इति भावः। नादिः। प्रथमस्यार्थकौ म्लेः पित्तु प्र
कार्यार्थः। अन्यत्रापि दोषसत्त्वात्तदाहेति। तदितितथावा निदिता मित्त्वादितग्रहणावैयर्थ्यापत्तिः। तत एव ज्ञाप
कात्तत्रादोषकल्पनापेक्षया तथाव्याख्यानमेवोचितमिति भावः। एतेनो...ज्ञापको तत्रादोषेण तदुक्तैवाव्य
र्थः। अतएव मल्लेकृतामथममपितत्यक्तमिति मान्यानुसारायुक्तमपास्तम्। अत्राथादिः प्रकारे तेन यतः पुमूव
चउक्तकुधादिभ्य ईत्यादिसंग्रहः। एवं चतेण ह इत्यादिनिर्देशसंगतिः। तथा च मल्लेभ्युक्तार्थकादिशाहेनहलंत संवे
धिमित्तविधायकत्वे सा हृश्या तेषां सर्वेषां ग्रहणमिति भावः। ननु मित्करणसामर्थ्यान्नास्यां गावि कुजप्रहत्याऽऽ
ग प्रसत्वमेवेति न दोषोऽत आह नुम इति। नन्वेवमपि यतः पुमित्यादावुक्तरीत्या न दोष इति चेन्न। तथा प्रकृतसं
गीकारापेक्षया तत्सामर्थ्येन तथाव्याख्यानस्यैवौचित्यात्। तदाहमुचादाविति। आदिः प्राग्वत्। अंतस्यैवेति।

अलोंत्यस्येत्यनेनेति भावः। यत्तु म्लनेइबेप्राचोक्तं ह...नावपि अत्र इति निर्धारणे षष्ठी न पंचमी जातौ चैकवच
नमिति वैय्याधिकरण्येनान्वयात्तामानाधिकरण्यावशयकमनोरमागंथश्चिंत्य इति। विडूनक्तं। तन्न पीज
न्यासन्न्यासादिग्रन्थार्थप्रतिपादकवाक्यस्यैवहेति। त्वेन तथोक्तेः स्युक्तत्वात्। तार्थेनार्थिकांगं तावत्पत्वस्यवा
धेन सर्वैवैयर्थ्यस्य लोकव्यवहारेण परिहारस्य गौरवदुष्टत्वात्प्रामयुक्तत्वेनासिद्धांतरीत्यातस्य संभवेन च
तेदीर्घिग्रहणाद्वृवितित्यादौवक्ष्यमाणरीत्यागावपनेननुतच्छेहेनाचपरमशेतस्यांतावएतेनोत्समततीत्य
त्यात्तिचासौवक्ष्येत्यादिकुकल्पनापित्तत्रपरास्तेति दिक्। तैथंगस्यानां ततत्वेन कथं दीर्घसिद्धिरत आह तच्छ
हेनेति। यस्येति। तत्ताद्विधित्वोद्देश्यरूपस्येत्यर्थः। तद्धनामस्तुमिदग्नहणाद्दिंनगाद्बुध्येकवाक्यतयेत्यवे
हि अतएवाह समुदाय इति। अतएव समुदायभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्यगततांविहंतुमिति भाष्यसंग
च्छते इति भावः। व्याख्यानेन्नन्नप्रस्तीत्यादौ न दो न दोष इत्यपि चेयः। तत्र हेतुमाह भवीत्यादि। आरंभेणेति। अ
न्येषट्साद्नवेवयवत्वेन ग्रहणप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यस्यष्टमेवेति मावः। ननु नायं ज्ञापकः। तस्य प्रसाख्यानोत्तरं किं

भा॰प्र॰ वपस्मात्प्रत्ययेत्यनेन तदादिग्रहणाड्डानिरूपितांगत्वस्य भविदितितो तेविधानात्समुदायघटकत्वेनास्य
८१ वर्णग्रहणेनाभिवेदोषस्यगावयवत्वं नतु तथेतिगुणप्राप्त्यात स्यात स्यत्नचादितार्थ्यादतआह लोकेति हस्ताद्यवयवस्य
ततद्द्वाराशरीरावयवत्ववयवहारस्य लोके कृप्तत्वादिति भावः। तथा च स्यात्स्यचइतीत्यर्थः। पचारत्नीतिप्रमाणेमा
त्रेचोलुक् विभज्यान्वाख्याने इत्यनेनप्र वैनित्यत्वानुमितिस्सूचिते अपिनासमाहृतत्वंहः रंगतेतीति द्विगा
वेतेषुपरेषु संख्यावाचिपूर्वपदंप्रकृत्येत्यर्थकगं तकालेतिसूत्रविहितद्विगुस्वरेत्यर्थः। किंचवर्णस्यदर्शनित
दवयवत्वासंभवात् एतेनोत्तरंगत्वात्प्राकृस्वरप्रवृत्त्या तत्प्रक्षेपिनदोषइतिमान्योक्तिः। यावामनुरोधेनेतिध्व
नितंभाष्यमपितत्पक्षेएवानुकूलमिति भाष्ये चमः सुचतीत्यादिविषये तत्फलाभावाद्योगत्वांशादवयवइत्येशाप्र
वृत्तिः। अनेमुगित्यादौतु वर्णनेत्रामर्थ्याद्भाष्यादिप्रामाण्येन च वर्णस्य वर्णावयवत्वं गौणं बोध्यमिति दिकून
नुतयद्दिग्रहणेनामन्तत्वेइत्ववपरादित्वेपि त्रपूणीत्यादौ न दोषः न ह्यागमसत्वे विशिष्टएवावार्थवत्वंवत्प्रत्यये
त्वादीतिनियमः यदागमाइत्यस्य तु फलाभावोदग्रहणेतिः शोस्त्राबाधितत्वेपि दंडीत्यादिवदंगस्य नात्वमविह ८१

इमूएतेनपरादित्वेग्रहंलिहइत्यादावनुस्वारादिनस्यादतएवामन्त्रत्वपक्षोप्युपेक्ष्यः त्रपूणीत्यादावनंगत
त्वोदगस्यदीघीप्रसंगश्चेतिगुहनंयेत्रपूणीत्यादेः परादित्वद्दृष्टकत्वेनावपत्तेर्मूलेचिंत्यमितिसंवडनकुदुर्गति
पसत्वा उक्तंपुलेः। किंचाप्रसंगाद्वेतिपचम्यं तपाठस्यतत्रोपहेभातआतएवयाचित्वापग्निमगुह्नंत्रेथानु
वादकमूलसंगतिरतआह नरूणीत्युपेति ता तेस्यादौ नलोपस्य द्वन्द्वत्वंदुपलक्ष्यरणमित्यर्थः। अमासिद्धत्वात्सा
र्थनलित्सिद्धिमाह तानीति अर्थइति इत्यर्थकमसद्धित्वनाहशशहप्रयोगैइत्यर्थः तदुदाहरणमिति नलो
पोदाहरणमित्यर्थः ननु स्यानशाहस्ययोगत्वाभावेन षष्ठ्यात्मदर्थयोगेपि तद्धन्समहयोगाभावेन स्था
नार्थविशिष्टसंवंधस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन च मूलमयुक्तमतआह स्थानशाहेति ननु स्थानार्थस्य षष्ठ + आ
हतत्रिरूपितत्रिरूपितइति संवंधः निवृत्तिसुनिवृत्तकभावादिः अनेन तथाविग्रहप्रदर्शनेन मूलेकृता
तथा + ष्ट्यर्थत्वेसमानाधिकरणवहुव्रीहेस्याप्यत्वेनअधिकरणोक्तिः रयुक्तेत्यत ध्यानुक्तेराह षष्ठ्यनपतीति
अतएव तथाविग्रहप्रदर्शयन्निपातनात्साधुत्वमुक्तं भाष्ये एवं च स्थानषष्ठ्यर्थइति वदंतः प्राञ्चश्चिंत्याएवे

भा·प्र· तिभावः एतच्चोपपादितमधस्तात् अत एवेतीति निपातनादेवेत्यर्थः एवं च मूले मध्यपठितनिपातनादित्या
८२ स्पदे हलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वय इति भाष्य रमूले यत्रानेकविधमिति अस्याक्षरार्थो मत्कृतपरिभाषेन्दुशे
खरव्याख्याने द्रष्टव्यः अनेकविधमिति स्थानेति परिभाषाफलमाह तेनेति स्थानत इत्यपोर्मध्ये तस्माविस्मर्वो
धकपरिभाषागौकारेणेत्यर्थः तदेतत्सर्वं नयन्नाह प्रमाणेति ननु अत्रापामसत्वे शेषिकादिप्रसिद्ध्या प्रमाकरणा
स्य च गन्धग्रहणमनुपयोगात् अस्तु तेष्वाप्रसिद्ध्या ग्रहस्त्वे त्वादेरिति गुणत्वेपीति तथा च तेनैव प्रसिद्धं पुनस्तद्ग्रहणा
व्यर्थमिति भावः यत्तु गोबलीवर्दन्यायेन प्रयुक्तिरिति तन्न तस्यैवासत्वात् तथा हि गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमाना
धिकरणपुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वं तत्रापि प्रसिद्धं अत एव तात्पर्यग्राहक
सापेक्षं क्वाचित्कं यथा गोवाहीकं इत्यत्र तु भावः स्वा गाव इति स्वमज्ञातीत्यत्र भाष्ये अस्यैनो हि वत्सेन कुंगं ओं ग
ति अस्येन द्वौ अन्येन त्रीनिति तत्र द्वित्वाभ्यासवैत्यत्र भाष्यपदगोः सामान्येन विवक्षितः पदगोर्विशेषत्वेन विवक्षि
त इति तस्मिन्नित्यत्र भाष्ये एताना भ्रातुः पश्येति प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये च अत एव गोरित्येतन्मात्रात्पूरस्तेः ८२

स्त्रीव्यक्तिबोधे एव अत एव च तत्र सामान्यविशेषभावाभावात् द्वंद्वप्रसक्तिः एतदेवाभिप्रेत्य पदादीनि सर्वैरिति सू
त्रे पद्मपियो गोः शरको बलोः बस्तुमित्युक्तो भेकं प्रयोजनं संदृष्यते इदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोस्तु द्वंद्वे
वदत्त शब्दयोर्द्वंद्वो मा भूदित्युक्तं एतदपि नास्ति प्रयोजनं ब्राह्मणगार्ग्यमानयेत्यादौ द्वंद्ववारणाय तयोर्द्वंद्वो नैव स्याद
स्पष्टं नेत्यत्रोदित्युक्तापदितत्वात् सन्नेत्युच्यते तर्हि प्रद्युम्नभीमार्जुनाः गोत्वं गोबलीवर्दमित्यादौ तन्न स्यादित्युक्तो अभी
गः जातिं तराशिङ्लपमित्यपोना मध्ये पदः गावः उत्कालितपुंस्काः वाहाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते इत्यादिना सामान्य
विशेषभावाभावः प्रतिपादितो भाष्ये वाहाधैर्पानिकाशितत्वं यत्र पः स्त्रिय एव गावः नादृशगोशब्दव्यवहार्यत्वेनाव
शिष्यन्ते इति तदर्थः गोत्वमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन सामान्यविशेषभावस्य सत्वेन निषेधेन भेदघटितसाहित्यरूप
चार्थाभावेन च द्वंद्वप्राप्तौ भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः एवं च बलीवर्दसमभिव्याहारे गोशब्दस्तदन्यपर इति कथाचिंत्य
तिसन्नापो भाष्यविरुद्ध एवेति दिक् तदेवं नयन्नाह प्रमाणेति प्रत्याहारमाह हितवसिध न्यायपदति मध्यमपदलो
पिसमासगर्भस्य समासः द्वंद्वस्तुतौ नञ्च अत एव साहित्यमेकमहावाक्यार्थघटकत्वेन एवं जातीयकेषु सर्व
त्रैवमेव ध्वनितश्चायं न्यायस्तत्रैव स्तु वशेषे भाष्ये इत्यलं ननु स्थाने स्यादि परिगणनमयुक्तं तदन्यानोत्त्पे दृष्टा

तदर्थस्य स्थानेऽन्तरे कृत्वे भाष्ये कृत्वा तत्प्रागभिमतं गावस्थायामेव परत्वे विधानान्न तस्योपयोगस्तथापि पक्षां
तरे उपयोग एवेत्यत आह गुणागिनो केति अन्यथा तदुद्देशानर्थकमिति भावः धर्ममात्रमिति नतु विजानीय
पतत्व एवेति भावः आदिनात्र तत्स्य स्याणोऽस्त्रणो प्राक्त्वा णीरित्यादेः संग्रहः एतेनानात्वं र्थमेवितिप्रतीकष्ठत्वानाहि चतु
र्विधमेवान्तर्यं पुरिभाषितं रूपांतरेणापि सादृश्यसंभवात्यादौ दंतेत्यादौ स्थान्यादेशभावमन्ते वर्णसाम्यकृत
सादृश्यस्य परिग्रहो वेति कैयटोक्तिरूपांतरपरेति ध्वनितं अत एव तद्भाष्ये कैयटश्चिंत्य एवं प्रसंगादस्या
यामेव परत्वविधानात् त्सोष्मणाद्येनेन गुणकृतान्तर्यमुत्तरे वोध्यौत्तरभपस्तोदित्यनेन स्थानेहुंनांतर्यमुच्च विव
क्षितत्वाच्चेति भाष्योक्तिः भावामनुरोधेनेति वोध्यं पक्षांतरे तस्यावश्यकत्वात् पादंदंतेत्यादावनिर्वाहाच्चेनिदिकन
न्वभावप्रतियोगिनो विरोधाद्वंनांतर्यस्यांतर्यत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह तारेति स्थानकृतातिशयितांतर्यवदभावदर
स्यार्थः गुणेसु पलेक्षणांह दूरे पितथा वांतर्यपदस्य सादृश्यपरत्वाद्नांतर्यपदस्य च स्वार्थ्य ज्ञालक्षणापाचो
क्ताभावपरत्वान्न स्यच कते त्यादावुभवत्राधारणां धर्मरूपत्वेनैव तथास्वत्वेनानेति प्रसंगेनन तत्वांगीकारे
नतयोरविविरोध इति स्वतत्रैव दूषणोदावच्यकमस्थान्तरतमत्वान्तद्रूपसादृश्यप्रनचनिर्वाह इति भावः तदर्थं उक्ते

भाष्यार्थः ननु विवारादिगुणकः स्वकार इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः तेषां गलविवरविकासादिकार्यकरयत्न
विशेषरूपत्वेनात्मगुणत्वेन वर्णगुणत्वाभावात् आभ्यंतरवत्परं परयापि वर्णजनकत्वाच्च अत एवाभ्यं
तरेषु नाशंका तत्कयन्त्रसाम्यत्रीत्यतमनुपयोगाच्च तथाचतत्कांतर्यस्यासंभवेन वाग्वरिरित्यादौ दोषः तत्र आह
वाह्यानामिति आद्यप्रभृतिकाकलकपर्यंतरूपस्य वहिर्भूतदेशे कार्यकरयत्नानामित्यर्थः नान्तेकायोगानां तदो
हविवारादीनामिति साक्षात्संसमवायादिना औपचारिकमिति वर्णाभिव्यक्त्यनंतरभावित्वात्परं परया वर्णजन
कात्मेदृतित्वाच्च वर्णोहृत्तित्वारोपादिति भावः गुणत्वमिति वर्णगुणत्वमित्यर्थः यथाश्रुते तत्रात्मगुणत्वसत्वे
नोपचारानुपयोगादसंगतिः स्पृष्टे वएतेन गुणगुणानंगीकारात्कथं वर्णगुणत्वमित्यपास्तमुक्ताभाविकासत्वे
पि तथांगीकारे वाधकाभावात् तंत्रांतरे तथानियमप्यत्त्वतदनाश्रयणाच्च मोष्यमते शाहूस्मदृष्यत्वाच्चेति दिक् ननुउ
णात्मकशद्वानुकारणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीकत्वस्य गवित्यादौ दृष्टत्वेन तेस्मिन्नणीत्यत्रैवोपस्थितिः स्यात्तत्र
वीत्यादावितिमहदनिष्टं समग्रमंतानामिति वहवचनासंगतिश्च न होकमिति न्यायेनास्यैव पर्यायापत्तिश्चेत्यत

भा॰प्र॰
८४

आहाचीत्यादीति। अचीत्यादीनि समभ्यस्तानि पदान्यर्थो वाच्यो यस्येत्यर्थः। एतं चेत्यनेनानुकरणत्वनिरासः
अचीत्यादिसमभ्यस्तपदबोधको ऽयं तत्कृद् इति यावत् तेनान्वनुकरणत्वाभावे ऽप्यस्य सर्वतत्त्वबोधकत्वासंभवः स
र्वनाम्नामप्यर्कार्थबोधकत्वनियमात्। किंच स्वरूपमिति बाधे मानाभावात्। एवं च द्विर्वचने चीत्यते तस्मिन्नगृहीत्य
नैवबोधस्यिति। स्यात्। अस्ते फलं तु हेयोष्माकीणात्स्मभ्यं देहीत्यादौ स्वत्रः। परस्यादेशनिवृत्तिरित्याशयेनाश
कते न स्वरूपेति। व्याख्यानादिति अयं भावः पदेहत्यादिसादाविवांगाक्षेपे तत्र चाक्षेपकस्य जगणः संबंधेन
तन्नादोषे णापकत्वात्तत्रानुपस्थित्यात्र स्वरूपग्रहणे हेणफलाभावेन न होकमिति न्यायेन किंचोक्तनियमो नाद
राह। तस्मापत्तमित्यादौ व्यभिचारात्। प्रागुपस्थितबोधकत्वमित्येव हि सार्वत्रिको नियमः सच्चाश्चतोऽत्र। किंचेत
यात्वे द्विर्वचने चीत्यरोऽवपाठो चितः। प्राप्येवेपथ्यापत्तिः। तत्रैव पूर्वसूत्रस्यस्मसूत्रकोत्त्वेन। एवं च स्वरूपमितस
स्योक्तनियमस्याचात्रे बाधेन पाणिनीति बुद्धिस्थसर्वशास्त्रीयसमभ्यस्तपदबोधकत्वं सिद्धं। न चैवमितिर्व्यर्थ इति वाच्यं
तदभावे सतम्भ्यस्तेपदे ऽव्यवहितोच्चारितत्वस्यार्थाप्राप्त्या सर्वव्याप्तिव्याप्तेः। तेन तु तस्येतदर्थपरत्वबोधनेनाज्ञा

दिपदबोध्याकारो दोसिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः। एतेनेति। पदार्थविपर्ययासहत्वेन तेनैवानर्थास्त्रेवं स्वरूपमि
तिवचनात्सर्वत्र स्वरूपग्रहणप्रसङ्गेनेति विभाषेति वदर्थपरत्वज्ञापनेऽप्याख्यानादिपर्यन्तधावनं निर्बीजमप्रति
कारितकं चेत्यपास्तमिति। ननु नेदं युक्तं जातमुत्तरसूत्रे संभवति तस्माच्चेड्डचितस्मान्नुड्दिहलः तस्मादिसर इति
त्रिषु अर्थमनर्थकोरनभ्रः चैवं आनजेडचो रत आनुपलम्भत इत्यादौ दूर्वेनिर्हृतिरूपफलसत्वेन न होकमिति
न्यायाविषयत्वादाक्षेपकाभावेनाक्षेपासंभवात्कचित्तत्संभवे ऽपि तेनाप्यनिर्वाहाच्च अत एव सार्वत्रिकनियमोऽपि
कारेणापि नेतव्यैवेसिद्धिः शाद्रुत्वापूर्वमदसोमादित्येकत्रैव फलसत्त्वेन तदन्यथाठोचित्याभाव इति स्तुत
दर्थपरत्वबोधकतयास फलमित्युक्तमेवातआह [illegible] जस्येति। तत्तद्विधिद्रढेति शेषः। तथा च तथानियमो ऽक्तं
रित्यावृपर्थ्यापत्त्यातत्तद्विधेः वचनेव्याप्तिन्यायाश्रयणात्तद्विधेः यथा तथा ऽत्र व्याख्यानापाश्रयणमिति भावः। ननु
न्वेवं सप्तमीव्यर्था। साधुत्वार्थं तु सूत्रे वोचितरूपतआह [illegible] माविति तेनामेव पाणिनिबुद्धिस्थत्वमित्यत्रतास्य
स्याहकत्वेनानुवादिके पानमितिभावः। अत्र सप्तम्यर्थबोधस्तात्रैवेतदुपस्थितिरितिबोधनमाशयोपि सा। तदुत्तरमेपी

भा.प्र.
८५

ते: सत्वात्। अत एव नेदुं वृश्चित स्मान्नुडचिड: सीत्यादेर्नोपस्थिति: वशीत्यादि सप्तम्या: षष्ठ्यर्थत्वात्। एतेन सप्तमीनि
र्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रमपि तु पूर्वमित्यपास्तम्। सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीत्यापत्तेश्च तस्मिन्निति। अत्र त्यत्तत्पदवो
ध्यावीत्यादेरर्थस्येत्यर्थ:। अन्यथाभिन्नविभक्तित्वान्न न स्यात्। एवं च निर्दिष्टे इति विशेषणे दशात्रापि विशे
ष्योऽधिकरणत्वबोधार्थस्तावश्यकीति भाव:। ननु मत्वे सप्तम्यर्थत्वेव कृतो नाभिहितमत आह शब्देति। शब्दमात्रबो
धतात्पर्यकोच्चारणकस्यैवानुकरणत्वेन तत्स्यात्तत्वविदिहापि सर्वथा तत्वेन तथा व्यवहारो मत्वहेतो मुख्य एवेति
दिनिगमकाभावात्तेऽवबोध्यं। एतेन तिशब्दवत्त्वान्नस्यात्तदर्थबोधकत्वेन शब्दबोधकत्वौ ज्ञाणस्यापि तथा व्यवहा
रस्यासंभव इत्यपास्तमिति भाव:। [illegible]शिरिति। एवं च सप्त[illegible]म्यंतार्थे व्यवहितीच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वा
च्यार्थ: तथा च प[illegible]रिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यंतपंचम्यंतपदयोरर्थोपस्थितिर्लिंगमिति भाव:। उक्तार्थ
के निर्दिष्टपदव्यावर्त्यमाह तेन एवेति। आदिना पक्वादिभ्यो गोत्रे इत्यादिसंग्रह:। नदो[illegible]वदति। अस्योपस्थि
त्या जनपदे देशेऽर्थे लक्षणा: पात हाचिनिवापूर्वस्येत्यर्थेन याभिष्ट अव्यासमिव्याप्ति: पंतत्वेऽत्यर्थ। अत एव ८५

त्यपस्यार्थमाह नहितिं अर्थ: देशहृप: [illegible]वान्तिइति। असंभवादिति भाव:। [illegible]हृस्यप्रहृते:। निरंतरइति तत्वेनाव्य
वहित पूर्व परान्यतरस्यत्वं। तत्वं नार्थस्तत्र व्यवधिमतो: साजात्यस्यैवौचित्यात्। असंभवाच्चलक्षणाणांतु
नमानं याऽरोपित तत्वकस्यापि ग्रहणोऽनिर्दिष्टपदानर्थक्यमनिष्ठापत्तिश्च। लुवादिसंज्ञाया: प्रत्ययादर्शन
स्यैव सत्वेन जनपदेऽव: प्रत्ययइत्यत्र येन चानियमाभावान्नियमफलपरिभाषानुपस्थितिरिति कश्चित्। एवं च
शब्दमात्रबोधतात्पर्यकनिर्देश एवास्योपस्थितिर्नतु तदतात्पर्यकार्थबोधतात्पर्यकनिर्देश:। एतेन लाघवादव्य
वहिते स्येव ग्रहणास्यादिति किंनिर्दिष्टग्रहणेनेत्यपास्तं। व्यवहिताव्यवहितसाधारणपूर्वत्वस्यनोकोऽच्: वरस्मि
न्नित्यादौ चेष्टत्वाच्च। एतेन तस्मिन्निति शब्दे एवं स्येति न्यासे नैष सिद्धिरित्यपास्तपरपक्षे लेशाहिताधिकारस्य
परिभाषाविषयेषु परत्वविधे: प्रागुक्तत्वात्स्य तत्र[illegible] विंस्थेवा[illegible]वमिति। पत्र इकोयणचीत्यादेव स्पष्टभावेनेति स
प्तमी अतरंगत्वोदश्च यमाणाक्रियत्वाद्वात्स्यर्थत्वाभ: तेनाविसतिपराणस्यादित्यर्थइति कश्चित्। तन्नप्रधानक्रि
याच्चयसतिसीत्यध्याहारे सानामावात: किंचतदध्याहारसामर्थ्येन तत्रास्या अप्रहृत्यापत्ते:। सप्ताचेयंरीति:। आ

न्नलोपस्तत्र भाष्ये अत एव कर्तृकर्मणोरित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः। कृतिसतिमप्यासत्या तत्र कृत्सर्थानिरू-
पितकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात् अन्यथा कृत्सस्य कृतिरित्यादावेव स्यात्रतु विपरीतेः किं चोपपदे
विभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणस्य स्याएवौचित्यात् तदाहास्य पेति उपश्लिष्टपदाध्याहारेणापश्लेषवि-
केऽधिकरणे सप्तमीदमेव बोधयितुं सत्रस्तु पादानमन्यथा तु पश्लिष्टस्येत्येव वदेदिति भावः
न कृत पुनै ष्येवमेवेति स्पष्टं तत्रैव चेदीयते इति सूत्रे कैयटः उपश्लेषः समीपवृत्तित्वं अत एव पश्चात्मा सेऽति
क्तौ तेदीयते तस्य मात्रश्लोपश्लेषो पि क्रमधिकरणमित्युक्तं तत्रैव भाष्ये तस्य तपो वीर्यं दृ वीर्य अत एव वर्णानां
स्थ्यादिमते दृष्टत्वात्तस्यो गवतः वपस्योर्वोढाधारत्वस्यानुपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेणोकोपर्णिल्याद्वादिपं
सप्तमीति संहितापामितिसूत्रे भाष्ये संगच्छते तदहितं चेति एतेनार्धमात्राधिककाले नव र्णोत रेणाव्यवधाने
उपश्लेष एवेति निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्चापि कलेरमपि तत्रैत्यब्धनितं दीक्षितादीनां तत्प्रमाद एवेत्यत्र वि
स्तरः ननु यत्र हिनार्थकृनिर्दिष्टपदस्यैव नकर्थफलितत्वमतआह समस्ये ति तथा यत्र हितेदत्पुत्रानाऽज्जादे

८६

रिणाघव्यवहितत्वम्नहेणतुल्यविधित्वे घते न ते पामपि सूत्तथैवेति त्र्यहेणाषक्तं तार्थः फलितइति भावः
नपन्नाह तत्रपमिति नन्वेकार्थकैकयोगेनोद्देस्येपादौ निर्वाहे विगाडुकुटेत्यादौ दोषाः तत्राह तत्रे
ति एकयोगेत्यर्थः तस्यागिति अत एवोत्तरस्येति व्यक्तोक्तिः नन्वेवमप्यादेरितस्यैकपदात्वेनावाक
त्वादपार्थकेन गाडुकुटेत्यादौ दोषस्तदवस्थ एतत्राह तत्रोत्तरेति आदेरित्यंशेऽइत्यर्थः एकयोगे
प्यनुवृत्तेरंशांशेण तत्रैकत्वात्तादिति भावः ननु पूर्ववाक्येस्मात्स्यान षष्ठी आगमादिविधावश्रूताप्तेः
तत्राहुः धिमिरेवसंबंध विशेषनिर्णायेन षष्ठी स्यानेइत्यस्मात्रा मेश्च एवं चतथैवानुवृत्तात्राऽऽन्तरस्तुगि
त्यादौ दोषः तत्राह स्थानेन षष्ठी चेयमिति इष्टोनुरोधे न शब्दाधिकारश्च वणषष्ठीस्थानेइत्यतः स्या
नपदस्यैकदेशस्य स्वरितत्त्वं वल्ात मेऽकृतुत्राच्चानुवर्तीनेनुरोगेणनाभित्यस्यानित्यत्वेन परिभाषो
पस्थित्यादी स्यान षष्ठीत्यर्थः इदमेवध्वनयितुमनयोः क्रमेणवाक्यशेषस्य षष्ठमाह पञ्चमीत्यादि यत्कार्यं वि
धीयमानमित्यादि संबध्यतिस्तच्यास्यादेशाभावोऽव्यवहितपूर्वापरस्यत्वं चेति भावः अत्र प्रकरणोचा

स्त्वर्थे· [illegible]मिति· सिद्धान्ते इवेति भावः· अत एवाह [illegible]भेदे इति· तद्बोधकाभ्यासमन्त्यासकरणसामर्थ्या
दित्यर्थः॥ [illegible]विदं शान्तरेति· गाङ्कुटेत्यादौ षष्ठ्यर्थाशाविकलत्वस्मादित्युत्पत्त्यर्थः॥ नन्वेवमादेशिस्यस्या
पित्त्वेव नित्यं ङित इत्यादौ महेत्यापत्तिरत आह [illegible]देशेति· नैचातायमेवदोषः॥ किं चादेशेतिवाक्यार्थबोध
कालेन तस्योत्पन्नत्वेन तत्यागायोगात प्रत्यासत्त्या पूर्ववाक्यप्राप्तिताटेशस्यैवग्रहणसंभवाच्च तयोक्तिर्व्यर्थे
तिवाच्यं· यथान्यासेऽप्याहेत्तैरावश्यकतात्त्वचापि तु तथोक्तेः भिन्नप्रकरणगुणयोरनयोः पाठेनेतताभा
वेनतथोक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात· अन्यथा पचापेत्यादौ शवादिव्यवधानेऽप्रवृत्तेर्युधातोरित्यस्य विहितवि
शेषणत्वापि वस्तुतः परस्य विधानेसत्त्वेन वादेर्लोपापत्तेः॥ धातुसंबंधावश्यकत्वं तु स्पष्टमेवंविधान्तेति
भावस्तदाह[illegible]रत्वेति· अन्यथोत्तरत्वेपुक्तस्यादितिभावः· [illegible]विधानं· परस्यस्थानेरत्यादिः॥ तत्रैवेत्यग्रेऽप्रवर्त्ते
तरत्यनुषंगः· एवेन प्रागुक्तपूर्वत्वव्यवच्छेदः· निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थमाह[illegible]स्मिन्निति· उक्तरीत्या वाक्यभेदे
पिसत्त्रस्यैकत्वात्सूत्रे इतिद्विवचननिर्देशः· कुतो नेति· प्रत्योक्तविपरीतबाध्यबाधकभावाभावात्· स्वरूपमपु

दित्त्यपरत्वेनैते पूतदसंबंधरवेष्ठ इति भावः॥ पतुर्दं आदयः एवं पाठे तस्मादित्यस्याप्यनेकाल्शित्पनेनवाभ्यपेक्षो
वीकृत्य स्थानिरूपत्वे ब्राह्मणाश्वमश्वष्टनश्चसित्यत्राष्टाभ्य इतिदीर्घेण पत्त्वाप्यापत्तिस्यायेनोभयोरप्याहारेः
ष्टत्वेः गात्पूर्वयोरविजन्तुशतो रोरापत्तिः तत श्रुतदवाधार्थं निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थं च स्वरूपमित्यतः प्राकृ
तथापाठे मनो[illegible]मोक्तविपरीतवाध्यवाधकभावापत्तिरिति[illegible]त्रितमिति मनोरमातात्पर्य· पद्यस्वरूपमि
त्यतः प्राकृतथाऽनुतसूत्रपा[illegible]ठनिराकरणपरोऽन्तरगत्यानुरोधेन एवं पाठे दोषएव नं· उक्तरीत्या निर्दिष्ट
पदानुवृत्तेः सौलभ्यात्सूवाक्यभेदसामर्थ्यादादेशस्यैवानन्तरस्येति न्यायेनवोधेनतदवाधाच्च किं चेज
गशः सूत्रमात्र्याद्विप्रकृतेरंगस्य च संनिधानादष्टरूपस्यैव ग्रहणे नक्ष्टत्वाभावात्· एवं च पंचमीस्थादिष्टा
व्यत्ययसंबंधिकार्ये तस्मादित्यस्यप्रवृत्तिरित्याहुः सूत्रेति ध्वेना[illegible]वितु षष्ठीस्थानेऽत्यधिकारं विके
स्थ स्वेडपति[illegible]आदेशस्यादिनो· [illegible]ष्ठीस्थानेऽरसेति तत्रस्थस्थानेइत्यस्येत्यर्थः॥ तत्रस्वरितत्वमनितापाः
कृमत्वात· स्थानेतरेति सूत्रस्यतत्वयामात्रमापषष्ठीस्तुक्तं अत एवपष्ठ्याधिकारेवचनादिति भाष्यसंगच्छते·

भा॰प्र॰
८९

एवेनततत्सूक्ष्मत्वव्यवच्छेदः ज्ञानेनाविधेयकज्ञानेनेत्यर्थः ग्राहेनार्थिकेनवेतिभावः परदेशेइति॰ अज्ञाता
नुवंधरहितेनानादिः स्वरूपज्ञापकस्थाणिभ्याधुवाद्युगामिभूतोव्यवहितकालेनादशदाकार्यबोधसम
येइत्यर्थः यथाचैतंतंत्थास्यषष्ठमन्यत्र॰ अनेकालत्वोतोहतुरयंतद्भुतरं प्रत्यपत्वेज्ञानेनेतरं॰ अस्यैतेपीय
त्रान्वयः॥ अपि नोत्वोयत्तंत्वहः यहइत्यादेस्तदानींग्राह्येतिभावः॥ एवंचततएकालेत्विविनदोषः॥ उपजीव्य
विरोधापत्तेरितितात्पर्यं॰ तस्यमहतिकालेइतिवुभूषेत्यादौतादृशावाक्यार्थबोधाधाररूपतत्पहृतिप्राक्
कालेइत्यर्थः अत्यानेकान्तत्वाक्षेतेरित्यत्रान्वयः इदमपिमूलाशयवर्णनमात्रं॰ तदाहेतिभाववरति॰ सिद्धान्ततत्त्वम
त्रद्रष्टव्यइत्यतिभावः॰ उपपादितमितिनसन्नितमितिप्रतीकं तत्राद्देरित्यादिग्रंथेनेतिभावः भाष्योक्तेवक्तव्य
चनत्रेपतंमहापसंबंधसामान्यघटसामासेनाहमूलेशब्दं नतरेति एवंपरतोपीत्यापनात्तत्रशीदिसमुच्चयः॥ य
दृष्टीतिमहर्षिः शास्त्रस्यकार्यस्यवेतिशेषः प्राचतुस्यात्ततः परस्यात्तत्रपरतोवेतिभावः निरूक्तं तदागमाइत्या
दिपदेस्वकबोधकस्यसत्वातएवंचयघटतौत्यादौतदस्मैवव्यक्तिगं हातेअतएवतत्रमुद्यायकोपिमूलअतए

तुदतीदौनिर्वाहः शादेः शितइत्यत्रत्वमाघ्यसंगतिश्च एवंचयथाश्रुतेविरोधंमात्रपदानर्थक्यंचपरिहरति॰ व्यक्तिवि
शेषेतिप्रसिद्धमितीतिसंख्यावदनादोगुणान्नित्येकादेशकेचेतिशेषः विकारादिज्ञानुपपत्तावभिन्नेतिभावः॰ केतेद्वित्वी
येनित्यत्वेनाभिमतस्यप्रसंगमात्रंतेनघवहारेमयोजकनतुतथेतिपर्यवसितमनुगतपरिमाणरूपमितिभावः॰ द
दमपिनसर्वत्रेत्याह मूलेघटकचिदितितुदतीत्यादावित्यर्थः॰ अक्रप्राभावकस्याप्यावकल्पनापेक्षयाक्रमाभावक
ल्पनैवलाघवमितितिनित्यस्यवलवत्वेवीजमितिभावः॥ नन्वनुमानास्तु अत्र एवंनित्यत्वपूर्वंविप्रतिपत्तिवेधनेषु सि
द्धवतार्केल्पनमुचितमितिनित्यस्यवलवत्वेवीजमितिभावः॥ ननु॰ साहचर्येणः श्रोत्रादिभिर्भिथः
द्धः तथाचकथंरंधयतीतिनित्योदाहरणमतआह तथ्योत्वेति॰ अत्ररंधयतीत्यादौ॰ साहचर्येणः श्रोत्रादिमिर्मिथः
साहचर्येण॰ तेनेनादिशब्दवैव्यर्थ्यमितिचेत्त्वेचेस्याज्ञितयापरतयाराबोध्यं तत्रवातिकेअस्त्रीत्वेहेतुकएवतेन
त्र॰ ज्वद्रावोग॰ घते॰ तत्रनुमोऽग्राभ्रंशतेननसाहचर्येभगइतिबोध्यं॰ ननुसाहचर्यानित्यत्वादत्रयैतेनैवनिर्वाहः
किंचहृदुः क्वापिश्रोत्रादिवततन्निमित्तेकत्वाभावेनेतद्दृषयाभावायत्वातदाश्रयगस्याव्यवसत्वादतआह नि
त्यत्वेनेतिध्वंकं वार्तिककृदुक्तोद्राचनिकत्वं याश्रयणे॰ रंधयतीत्यादौदिशिति॰ कचिदिष्ठानुरोधेनपूर्वशा
स्त्रस्वरितत्वप्रतिज्ञयास्वरितेनाधिककार्यमित्यर्थोगीकारेणपरशावस्यघवाचितयावास्यकलेनिर्वाहेनपूर्व

भा॰प्र णातेनैवप्रकृतेऽनित्यत्वेपीष्टसिद्धिरिति न तदस्योदाहरणं किंतु तुदतीत्याद्येवेति तदमित्याद्युगिनमम्ऽनकृ
५० द्धित्वात्स्यात्। अत एव वक्ष्यति तत्रैव टीकाकृत् पूर्वोत्तरमि॰ पुक्तं चेत्तत्रायमर्थः तस्यानाज्ञानंतर्य इति निषिद्ध
त्वाऽयजे इंद्रमित्याद्यसिद्धाधृतेऽनचेपवमनिषेधसूत्रभाष्यप्रत्याख्यातेति वाच्यं लौकन्यायसिद्धायाः प्र
त्याख्यातुमशक्यत्वात्। नाज्ञानंतर्य इति न्यायबोधकभाष्यविरोधेन तद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वाच्च अत्र ज्ञापक
कमप्यो माङोऽभ्यैत्याद्युदाहरणम्। तद्धि च वद्धा आकं ठेत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाधित्वा धातूपसर्ग
कार्यत्वेनांतरंगत्वाद्गुणे कृते वृद्धिः प्राप्तो पररूपं यथा स्यादिति क्रियत इति स्पष्टं संप्रसारणाच्चेति सूत्र
भाष्ये। इयं हि विप्रतिषेधेनेति सिद्धमिकोगुणेत्यत्र भाष्ये। शीघ्रोपस्थितिसूत्रेवलवत्त्वबीजं अत एव भाष्ये त
त्रैतयोर्देनैस्त्वः। एवं च तन्मायो युगपत्प्रसक्तावेवास्याः प्रवृत्तिरिति मूले ध्वनितम्। इगाः नन्वेवमपि प्रकृते युगपत्प्र
प्रसंगाभावात्कथमेतत्प्राप्तिः। तथाहि किं कार्यकालेइदमुच्यते यथोद्देशे वा न्याय्यः सर्वादीनीत्यस्यापि ज्ञानस॥
शीत्येकवाक्यतया विभक्तिसापेक्षत्वेनांतरत्वात्तेनास्यः तदा हि विभक्तेस्तुत्वात्ः प्रागेव भविष्यति किंचिदन्य ५०
कार्यमित्यभिसंधिमात्रेणानतप्रवृत्तौ ततो विभक्तिस्तुत्यतो विकल्प्यप्राप्तः। न च तत्र जसीति विषयसप्तमी श्री

तिवाच्यम्। आकडारीयान्यसंज्ञानामवाध्यबाधकभावेन नित्यसंज्ञानामप्यातिपदिकसंज्ञयोर्युगपत्प्रवृत्तेस्तु
त्तरमेव जस्तु विषयत्वेन तावत्तोयमिर्वाहात्परिभाषाबाधे मानाभावादिति चेत्तन्न कौपिचित् तदनुपप
पिनः पूर्वप्रवृत्तमष्टांतरंगं वहिरंगं पश्चात्प्रवर्तमानेन वहिरंगाहलीयं तस्य निवर्तकमित्यपि परिभाषार्थः
एवं चांतरंगशास्त्रप्रवृत्तिस्तु तरंगशास्त्रस्य प्रावपीयं प्रवर्तत इति यथोद्देशाभिप्रायकोऽयं ग्रंथ इति त
माहुः अन्येत्वंतुतेपदावधिकेऽन्वाख्यानेतुभयजसित्यत्र तत्पाश्त्यस्याः पते द्वयोपि सत्त्वेन परिभाषाप्रव
त्यात्तथाऽर्थकस्यन्वेमानाभावः मूले काप्यप्याप्यात्ततथाहि कार्यकाले जसः शीत्यादौ द्वयो रूपस्थिता
वपि पदार्थज्ञानार्थमाकृसंज्ञाद्वारबोधकत्वातो विधिशास्त्रस्येति वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयेपि नित्ये
तस्मिन्नेदभावादेंतरंगत्वविवेक्ये तु जसीति साक्षाद्भूतत्वाद्वहिरंगत्वमिति न तस्यष्टोर्णादीषावकाशः हि
तीयेपितयोद्वितीयेपितयोस्तस्साः स्पष्टत्वेन ततत्त्वप्रष्टोक्तेः सइत्याहुः तदेतत्सर्वमपरे न क्षमन्ते तथाहि तथा
हिः तत्र केचिन्मतेद्रोषडेतौ एवं वक्ष्यते पि॰ पदायुधिकेऽन्वाख्यानानिर्वाहोर्हि पि पश्चात्तेरेः निर्वाह इति दोषो हि
तीवस्यानिवट्तिदेशप्राप्तितानिरवकाशत्वात् अपि च प्रत्यक्षस्यानिबद्धावास्यानुमानि॰ नयाबाधा

भा·प्र·
८१

योगः एवञ्च परस्मिन्निमित्तत्वभाष्येऽक्रमत्वं तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वे तस्मात् ज्ञापकेन तु सर्व
विषयता बोध्यते इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ सूत्रे कैयटोऽन्तरङ्गस्यान्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थं
गीकारे लोपस्य सिद्धत्वेनासिद्धत्वमाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये स्यान्तरात्स्यानाज्ञानन्तर्ये इत्यस्य स्वर्थमित्याह
क्रमेणैव प्राप्त्याऽग्रहणेन च बहिरङ्गकार्यप्रवृत्तेः प्रागुपजातान्तरङ्गकार्ये [illegible] प्रवृत्त्ययोग्य
तान्तत्रैव प्रवृत्तिरिति भावे वस्तुतस्तु ज्ञेइद्धि मित्यादावदोषाच्च अत एव तन्न्यायबोधकभाष्यविरोधोऽपि न· तेन भाष्ये
ण तत्रैव प्रवृत्तेस्तत्स्याजन्नित्यत्वस्यैव वा ज्ञापनादिति बोध्यम् न चैवमपि सिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिर्विदेहलीदीप
न्यायेन मन्नाभिमते निषेधत्वे सत्त्वेन प्रागुक्तदोषापत्तेः किं चोक्तग्रहणान्तर्ज्ञापकादन्तरङ्गे कर्तव्ये जातब
हिरङ्गस्यासिद्धत्वे वितत्र परस्तु तत्रं बहिरङ्गप्रवृत्तेस्तत्र वा वारयितुमशक्यत्वात् नित्यत्वात् समपि विकल्पप्रवृत्त्या
पूर्वादिविधिविषये तद्भावविशिष्टस्य धुत्वबोधनस्याशक्यत्वात् जसीति विषयसप्तमीतिपक्षेऽप्यनिबहि
प्रागुक्त एवेति परिभाषार्थस्तु इत्यत्रेति तत्राङ्गपदेन शक्यत्वात् जसीति विषयसप्तमीतिपक्षेऽप्यनि
बहिः प्रागुक्त एवेति परिभाषार्थस्तु इत्यत्रेति मत्राङ्गपदेन शक्यत्वात् जसीति विषयसप्तमीतिपक्षेऽप्य ८१

निबहिः प्रागुक्त एवेति परिभाषार्थस्तु इत्थं तत्राङ्गपदेन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणेनाक्षरमर्यादया पर
स्पराश्रयस्य व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गं व्यापकनिमित्तकं बहिरङ्गमेकस्य निमित्तकं बहिर्निमित्तकं चेति याव
दित्युत्सर्गः तत्राधिस्य बलवत्त्वे बीजं तत्र तत्स्यासिद्धत्वं च तद्बोधिका च परिभाषाः अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वमस्याः
लिङ्गं क्वचित् तत्पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेरूपान्तःकार्यत्वरूपमन्तरङ्गतद्भिन्नं बहिरङ्गं इत्यादि स्पष्टं परिभा
षेन्दुशेखरे एवं च युगपत्प्राप्तौ तस्याः प्रवृत्तावप्यत्र प्रागुक्तरीत्या तद्विषये एव अत एव तयोर्देशे उभयप्र
सिद्धिभाषायां प्राप्तौ तत्र प्राप्तिनिवृत्तेस्तस्य वार्तिकमपचेप्रत्ययान्तरमि
तिषेधः तयोग्यर्थे लोन्यग्रहणं जसि विभाषायां प्राप्तौ तीतिस्यादि निवृत्तेस्तस्य वार्तिकमपचेप्रत्ययान्तरमि
ति सूत्रांशपदेशिनेनेमगत्र तामस्यास्यातेनान्तरङ्गस्याप्रबलेन तेदे तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये त्विति उक्तमि
ति सूत्रांशपदेशिनेनमगत्र · भवन्मते इति सूत्रस्य मात्रस्य माशब्देस्याचश्च कारे लो
पश्चान्वयः तेन वारणं भाष्यादौ नाभिहितत्वात् पङ्क्ति अङ्गस्यापि तत्र ग्रहणं च यण
तिशेषः अत इत्यनुवृत्त्या चक्रतीत्यादौ नोतिप्रसङ्गः पर्युपतदे तदेतत्किमादिभ्यो ङीबापेति तन्न ग्रहणं चयण
प्रत्ययानामेव तन्त्रग्रहणात् तत्प्रत्ययग्रहणं तु सूत्रे स्वपुत्यानुवादे द्वित्रिशब्दप्रकृतिकापजातेस्य जसः शी वि
धेयपुंस्त्ववतो ऽनभिधानेन चैवं महिष्टी ड· स्येवेचेत्सम् मुदायान्तेवेधत्वेनावयवानन्तुवर्षत्वाल्केयञ्चित्का ये

मिति वाच्यं त [illegible] सूत्रभिप्रायमित्यादि तज्ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेपि तत्र तत्त्यांगीकारे प्यत्र तथांगीकारे
मानाभावादिति भावः फलितमाह एवं चेमेति। अन्यपेक्षनिधाध्यायस्य यांतरत्वे चेत्यर्थः। एवं चेके च परिभाषे
त्याहांतरंगस्येति भावः। ज्ञापकं [illegible] ग्रहणे चेत्यर्थः। अन्यत्रैव परिभाषेंदुशेखरादे
प्रपंचितं तथा च तत्रस्यैव तरत्वाद्व्रीकर्थनमिति भावः। नन्वेवं पूर्वोदस्य वचनप्रामाण्यापाया वस्वेन कथं वैप
रीत्यमत आह निरवकाशेति। इति यांतरंगत्वस्यापि विषयः इदं चापांतरंगत्वापेक्षयादुर्बलमिति स्पष्टमन्यत्रेम
ज्ञोनुरोधेनो हेत्वीत्विति। उभयेइत्यत्र मूलोक्तेत्यर्थः पुगपदित्यत्र नीवीजंता विरुद्धतमपक्षातं वस्तुतो ना
त्येव [illegible] तिरिक्तेत्याहेति भावरूति। नन्वकेतेत्यस्य स्पष्टत्वे किमर्थमाध्ये कृपिनो [illegible] चोमिदं वदत्तो भादि
त्यत्रैके पठोक्तप्रकारद्वयेन निर्वाहः तस्य तत्रैवोद्घाते [illegible] तत्वादतत्थाह यदीति क्रमेण न्याय्याने तां वि
नाश्रनिर्वाहाह यदेति। यद्यपि [illegible] नवकाशत्व एवबाधकाभावस्तदाह एवमिति। इदमपि परमित्यादि सम
वधाने एवं परिनित्यांतरंगप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषामिथः प्रसंगे पाबल्यपत्वमिति
प्रत्ययांतरपदयोश्चेति सूत्रे संवदीपपाठात [illegible] एवं च रमेइत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्सर्वमेतेऽप्याकारमत्यया

इत्याद्यादिलोपेन समाहितं। एतेन निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यैव प्राबल्ये प्रयोजकत्वाद्धित्यमिदं। अत ए
व परत्वानामेव तत्तेप्रयोजकत्वात् परिगणितं इहेदं। पभवद्दीव्यातस्यातिरिक्तित्वे तदसंगतिः स्पष्टैव। किं
चैवं त्वापीत्यस्यापि साधुत्वापत्तिः न हि व्यवस्थाभेदेन साधुत्वासाधुत्वे उचिते इत्यपास्तं। बाधप्रयोजकानां
परिगणनेपि तस्य तथात्वापीगीकारे बाधकाभावात् त्वापीत्यस्य साधुत्वांगीकारेणाव्यवस्थाभेदस्यैवासत्वा
चेत्यन्यत्र विस्तरः। अत्रपक्षेपाद्येत्यादौ न दोषस्तथा सर्वमुक्त परिभाषेंदुशेखरव्याख्यानेन तत्वमेवमपि पक्षांतरे
दोष एवात आह [illegible] स्येति शाब्द [illegible] इत्यादौ। नन्वेवं [illegible] अन्यथासिद्धावपि फलांतरसत्वादनेकज्ञापकसत्वा
देकं [illegible] तेत्यमत आह। [illegible] एवं रीत्या फलांतराणामन्यथासिद्ध्या निष्फलत्वाद्वैषेत्यर्थः
ज्ञापकानां त्वेतरंगपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकत्वेनेति निर्मूलत्वमेवेति भाववत्तदाहान्येति। परिभाषेंदुशेखर
त्वरेद्रत्यर्थः। इति परिभाषाप्रकरणम्॥ ॥ व्यक्तिपक्षे गुणवृद्धिसूत्रेनेजातिपक्षेइति प्राचामुद्घोषः तस्यापं
भावः पक्षादातद्वैत्रे जातावेव शक्तिरित्याहेणाद्यार्थत्वं व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिनेति न तत्रापितत्कसंना अस

भा.प्र. लभ्यत्वात् तदापि पदइउण्णित्यादौ व्यापकजातिपरनिर्देशः तत्र कार्यबाधात् तदाश्रयपापाव व्यक्तिषु
५२ तत्सिद्धिः जातेः साक्षादुच्चारणासंभवात् किंच घटत्वादौ रणाभिनितस्याविनिगमकत्वाभावात् त
दातत्सत्त्वेऽग्रहणं न अप्रत्यय इति निषेधसत्त्वस्य तु वक्ष्यमाणत्वेन त्यदादीनामः इत्यादौ न दोषः एतत्के
यनेएव मुख्यतात्पर्ये तेषां अत एतदन्यपक्षानुपपत्तौ तदावश्यकताबोध्या अत एव व्यक्तिपक्षे इति दिगम्र
दर्शने तत्र ते च पक्षा एवं व्यक्तावेवाकृतिः जातिविशिष्टव्यक्तौ वा व्यक्तिविशिष्टजातौ वा व्यक्तिविशिष्ट
जातौ वा तत्सत्त्वेऽपि तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशो वेति एषां यथासंभवमुपपत्तिरेषु तदावश्यकत्वं
चास्मत्रस्पष्टमिति एवं सत्याद्यपक्षे भाष्याभिमते तद्ग्रहणापत्तेरावश्यकता तदन्यपक्षे चतुष्टयेऽनु
त्तत्वेऽपि तदाश्रयणमावश्यकं इत्यर्थः प्राग्वत् प्रसिद्धत्वादित्यर्थो ज्ञेयः एकः उच्चारणेन तत्र सत्त्वे चारि
तार्थ्यमिष्टसंसिद्धिर्भवति आह यथा कारेति दीर्घादीत्यादिनाप्लुतानामुदात्तादीनां च संग्रहः अ
त एव किमर्थमिति दृश्यते उदात्तादीनामपि ग्रहणं यथा स्यादित्यागम्यसंगच्छते दीर्घादीत्यु ५२

क्तिस्तु तद्व्याख्या वाच्य इस निमप्रत्यानुरोधेन तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशे तेषां ग्रहसत्त्वेन वाच्य अत एव
व्यक्तिपक्षे इत्युपलक्षणमिति त्रिस्वपक्षे व्याख्यानितं एतदर्थमेव तथोक्तिरिति तत्त्वपक्षे वर्णसमाम्ना
ये एकश्रुत्यापातदभेदकृत्वाद्गुणानां तद्ग्राहित्ववाद्या मुख्यत्वाद्दीर्घादीत्युक्तमिति अन्ये अप
उदात्तादिसंग्रहेऽप्यनुनासिकासंग्रहतो दूषणं स्यात् अत्र पक्षे ग्रहणे दृष्टकतस्यैव सत्त्वाच्चेति दि
क् उच्चारितः तत्त्वेनगृहीतः अन्यथापाणिनिसु च्चारणस्यैतानीयसत्त्वेनीसगतिः स्पष्टैवस्वप्रनै
पि एवोच्चान्येवेति भाष्योक्तेरिति प्रत्याहारेसवर्णग्रहणमनुपदेशादित्यादिनेति शेषः अत एव केचि
त्तु तैतोत्पर्युपस्थाहिशिष्टं निशेषेरणाया अग्निमीलेइत्यादिकाया अपि ततो बोधे पितरो माप्यप्रत्य
यः अत एव च गणनापेत्याहत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपि न ततोऽर्थबोध इत्यनुभवइत्याद्यन्यत्र वि
स्तरः जगत्त्राथोक्तिः एवं उपतिन चवेत्तिबोधनपत्तिरिति अनुच्चारणेन तत्त्वेनाग्रहात् एवं च बोधकज्ञान
स्यप्राप्यस्यैव बोधे वैतत्त्वेन भाष्याद्यपुक्तिरिति भावः द्योच्चेति तत्स्यमतेरेत्यर्थः अत एव तत्रस्थायत्वे तद्य

भा·प्र
९४

स्वभावत्र्भाव्यत्वं अयं भावः जपे मंत्राणां त्रैस्वर्यनियमेन तत्स्थानेरव्यदिदेशोपलभ्यमानत्वरूपो
दीर्घत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपहस्वत्वादेश्च विनोच्चारणमनभिव्यज्यमानमसज्जपस्य त्वैद
वात्रापि सूत्रस्मृतेरतोऽच्चादिकार्यं रणा[..] दर्शनं तदस्त्येव· एवं तेन लिपिस्थतशब्दादर्थबोधाना
पत्तिरनुच्चारणादित्यपास्तमिति। एतेन नन्वित्याद्यसिद्धमिति भावः अपेतमनेघलिथाप्रतीतशब्द
स्य तत्त्वे बाधकाभावं दोषमुक्त्वा उक्तं भाष्ये रूपाप्रतीतशब्दस्य तत्त्वे बाधकाभावं दोषमुक्त्वा उक्तं भाष्ये ह
त्याप्रतीतशब्दस्य तत्त्वाभावबोधकं अन्यथा स्फोटस्य तद्व्यंजकत्वं स्यादिति भेदोक्तमयास्तमः उ
क्तयुक्तेः शाब्दं मर्यादयाभाष्यात् तथार्थामतीतेऽश्च स्फोटे ऽध्यारोपितसंकेतसत्वेन बाधकाभावाच्चेत
त्रापि वर्यसंपत्तसत्वेन तत्व मतेऽध्यगते श्वेति टिकः ग्रइस्जोः भतिबंधे इत्यादिकारको सावर्यपनिबंध
शंकासमाधानपरभाष्यके पदादिकं तु वार्तिककारीत्येति न तद्विरोधः संसन्मन्त्रे विस्तरः रत्वोकरापुक्तमा
सशापूर्वडयति एतेनैति उक्तरीत्यानैत्तदम्रह्लोनेऽत्मर्थेऽन्मस्यपाद्यानन्वयेति समभीसमायं सं ऽनेवामि ९६

तिस्वारस्यात् तत्रैत्सष्याहारे तु षष्ठीसमासः अयं भावः अन्यथा नाम कृत्स्य धान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति
व्युत्पत्तिस्ताभ्यां मिथः संबद्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति बोधयति· तस्याश्च महते त्रार्थे प्रत्ययो भवती
त्युत्सायपत्यासत्त्यो मिथः संबद्धार्थबोधे एव तत्तेच्या त्वेण तयोः साधुत्वबोधनमेव मूलं· अत एव सार्वधातुके
पगित्यत्र भाष्ये पच्यमाने इत्येव कर्मणि शानच कर्मणिपगास्तित्या शं कामहं तिप्रत्ययोस होर्थं वृत्तेद
तुक्तं तस्यापि शप्स्त्ववासनप्याततत्छ्कत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ सह वृत्तेन तु भेदेनेत्युक्तं एवार्थः। तं पा
चप्रकृतिहत्यर्थबोधेतद्उत्तरमस्य पश्हत्सर्थोपस्थितिः कारणमिति व्युत्पत्ति शरीरं सा च विशिष्य तथा विशेष
णात तथा प्रतीत्यनुरोधात् विशिष्य कार्यकारणभावात्तद्ग्रहः अत एव गुडं पश्येत्यतो माधुर्यबोधेऽपि स्यपा
र्थान्वयः एवं चात्रापि तत्रैतस्य शत्रस्था चोदितस्य णांनेगीकारश्चेत यं परिस्थितानामपि तेषां स्यानिता न
स्यादिति ऋग्मपदे त्साधा ह[..]ति प्रयोज्यपत्तिमकृतिहत्तिप्रयोज्यपत्यर्थः इदं च प्रकृतामिप्रायं नन्वयुत्पत्तौ त
थानिवेशः घटमानयेत्यादौ सह्यहापत्तेः किं तु जनत्वेन तत्र ज्ञानज्ञाभसंपरामाधारतानिविष्टः एवं च सत्तेन तानिवी

भा॰प्र॰
५५

हे नियमाभंगेन तत्वन्मतेपि लक्षणा तद् इति तथा शापवर्गीन मप्रयुक्तमेवेति भावः। अत्र रूढिमतीति पाय
वन्हिपते सर्वैस्तैर्वयं मुख्यार्थबाधतत्संबंधरूढिरूपकारणत्रयसत्वात्। यथा त्वेगाद्याशब्दानां लत्तेयाज्ञातमि
त्यादौ त्वगिंद्रिये। त्वक्शब्दसंबंधस्याद्दङ्ग्राणेत्यादौ संध्यभावेन मुख्यार्थबाधस्यानादित्वान्तत्वपयस्य चतद्दर्शनावि
शिष्टत्वमश्चतएवासतिप्रयोजने शक्यार्थबाधप्रतिसंधानपूर्वकं तत्संबंधप्रपरार्थबोधे निरूढलक्षणेति
व्यवहारः। यथा रूढिशक्तिरेवेति सिद्धान्तो वैयाकरणलौकिकयोः। इयमेव द्विरेकपादौ मीमांसके
जरन्नाकिंकैर्लक्षितलक्षणाशब्देनव्यवह्रियते। शक्यसंबंधइत्यत्र साक्षात्परंपरासाधारणसंबंधनिवे
शात्। नव्यनैयायिकमते तस्या अतिरिक्तत्वेऽत्राधितत्वैवास्तां अत्र मते तत्र साक्षात्संबंधस्यैव निवे
शः। लक्षितेनबोधितेन लक्षणं यस्यामिति व्युत्पत्त्या कमेणैवोपस्थितेस्तनियमेस्तानपमेतथाज
न्यत्वनिवेशआवश्यकइति केचित्। वस्तुतु द्विरेफादौ रूढिशक्तिरेव न लक्षणा बाधप्रतिसंधानं विनैव
बोधात्। अतएव तात्पर्यार्थबाधार्थबोधः कोशेषु भ्रमरपर्यायेषु पाठश्च संगच्छतइति सप्ष मन्य ५५

न्नः। प्रकृते तत्र रीत्या निरूढलक्षणैव। एतेन शाब्दिकमते निरूढलक्षणैव। एतेन शाब्दिकमते नि
रूढलक्षणा नैकत्तिपद्यस्ति तर्हि तस्याः प्रसिद्धत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसत्वान्नेः ज्ञानार्थमेवाणुदि
त्सत्र मिति मिथो विरुद्धम्। किंच निरूढपदं व्यर्थं लक्षणेत्येव वदेति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः तत्प्रसि
द्धमात्रेणप्रकृते तज्ज्ञानस्यप्रसंगेणापिवक्तुमशक्यत्वात्। निरूढपदस्योक्तरीत्या सफलत्वाच्चेति दि
क्। नन्वेवं जातिपक्षादुवेव्यक्तिपदार्थमित्युरद्योतमाध्याघसंगतिरित्याशंक्तेन वणुदिदिति अत्रपद
विशिष्टमत्रमित्यर्थः। आयतिते घामुख्यारितत्वेन प्ररूप्यकत्वसंभवादिति भावः। नास्यात्राविति। अप्र
त्याहारहरणे न लक्षणानोगीकारादुच्चारितत्वेनतत्वेन तत्वसंभवाद्यो। अतएवमासीभवतीत्यादौ सिद्धिरिति
भावः। श्लोकानुरोधेनाहयत्रकीतिश्चेत्यस्य आसच्चाविन्यादित्यत्र स्याकारादिवर्णस्य प्रत्याहारेतिप्रत्याहारमति
पाद्यकारइठणित्यादि सत्र स्याकारादितइत्यर्थः। प्रत्याहारापर्वर्णोषु सुत्रेत्संकृत्रकणादिस जातीयचिन्हरूपतास्य
पिप्रत्याहकवलान्त्वमसमिति ज्ञापनमपित्थन्त्वतथागमकाभावादिति भावः। प्रद्गधेइतितत्रानुवृत्तिर्निर्देशोस

भा·प्र·
५६

वर्णग्रहणमनर्थकत्वादित्यादिनेति भावः। पात्वप्रत्ययइति ज्ञापकेनतत्सदृशोपि कार्यं· अन्यथास्यदादीना
मरत्यार्थत्वनयत्वात्तदप्रसक्तौ किं तेन· तेनावर्णानामित्यादावपिनदोषः प्रत्याहारः स्यत्ततकारसदृशान्यत
कारेणापरेणोपग्रहःनेरितिमंदत्त्वपालिस्यादावुक्तरीत्या अप्रत्ययइत्येस्यचारितार्थ्यात·अवर्णानामित्या
दावन्यथादोषाच्च· तत्राणत्वाभावाच्च· एवं ज्ञापनेऽणग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च तदभावे· ज्ञापनासंभवाच्चे
ति कुं· ननुअकालेरत्यत्रेहसंज्ञाविधायकप्रथमवाक्ये उकारेणसवर्णानग्रहणीतीतिद्विमात्रादेरपिहूस्वसंज्ञाप
तिरितिभाष्यासंगतिरतआह· पुनरिति· तथाच अनुदित्यनेनाप्रत्ययइति किमर्थमनाशंसमभिव्याहृतः अर्थं तिकेयत्
त्यमिद्गमुच्यते· अप्रत्ययादेशादितुकि म्भितदिति वक्तव्यं इदमइति इयाइत्यादि भाष्यासंगतिर्नेत्
व्यक्तिपक्षेलक्षणापरत्वेन जातिपक्षपरत्वेन वा दोषात्· तस्यैतेतिततश्च नं स्वयाव्यसवर्णत्वं पुनः स्व
व्यमपरेदृश्यादौ दोषापत्तेः किंतु सवर्णस्यैवाव्यत्वमेवमन्योन्येतत्स्यचग्रहणंलोकतः तत्रेति तथा हि·माको वातः
नाप्यत्रशास्त्रे· स्वव्याकरणेपुद्वेत्तन्त्रे विनाग्रहइतितदर्थनदावस्यकतया चतत्रेतरहूस्वेकारादीनाम

५६

दिनंत्यनेनेति कूपत्वाच्चत्वग्रहे आद्यवर्णे पूर्वस्थापितत्वग्रहसत्वेन तत्त्वेनप्रवृत्तिस्यात द्वाच्यत्वस्यतद्दीर्घादि
पुत्रापिग्रहणेनसमुदितत्वेन संभवइतिभावः· एवेनाद्यवर्णार्थमपिनापत्त्यापागइतिमवितं· पेनेहरवेका
रादीनांतद्वाच्यत्वेनयुगपद्वृत्तिद्वयद्वयविरोधइति· तत्रसतितात्पर्यग्राहकेगंगायांमीनघोषावित्यादौ
विवक्षितत्वगंगाकारात्· तत्रसमपिमित्याहीरस्यवाचेत्यादिम्योमत्वर्थइत्यादिनिर्देशस्यैवतत्वात्· ह्रस्वाना
मपितद्वाच्यत्रातएवघटीभवतीत्यादावितेशकार्थोपस्थितिं विनालक्षणायाअसंभवेशातत्रान्यत्रवेशक्ति
ग्रहोपयोगइतिमतदानर्थक्यमितिदिक्·नन्वेवमपिव्यक्तिपक्षेऽस्याविदादौदोषएव· तत्रोक्तरीत्यासत्रा
महत्तेरतआहैवलक्षणामितिमध्यमरीत्यापेनासाग्नेयन्वयः। एतेनमूलेन्यूनतापरिहृताग्रहताभिप्रा
येणतथोक्तेश्चकमेणभयोहूस्वलक्ष्यद्वयमाहास्मृतिअत्रापिस्वकार्यशप्रसमसक्षम्यासत्वेन तत्रोक्तरी
त्यातद्वाच्यत्वग्रहणतादृशलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसंभवइतिभावः ~~नन्वेवमप्यदादीनामद्यसादौदोषोनाअ~~
~~हेणहस्वलक्ष्यत्वंमवच्छेदकज्ञानसंभवइतिभावः~~ नन्वेवमप्यदादीनामदृष्यादौदोषोतआह अत्रेत्यादि

भा॰प्र॰ तिङ्ग्युक्ते इति तथा च नन्दस्यैवस्यादिपदार्थत्वेन निषेधवशात्सूत्राग्रहणात्प्राचनलक्षणतावच्छेद
५७ कग्रहणस्तत्रेति भावः लक्षणेति तथा च हस्वैरेवतत्रविधेय इति भावः इदमुपलक्षणम् प्रिकोपणावी
त्यादेवणादीनामपि अनुवादत्वेनोक्तबाधकाभावादुक्तरीत्या वारणाभावेन तद्वैलक्षण्यसूचकस्तु श
ब्दग्रहणादिति तीरत्वलक्षणाग्रन्थेन शक्यसंबंधयोर्ज्ञानं विभाव्यथा तीरेन लक्षणा तथा वापि वाक्यप
दिसमाप्तिस्या येन वा व्यवाविकुभावस्य तादात्म्यस्य वा स्वशक्यसंबंधस्याज्ञानवतस्तस्याप्यग्रहणात् दुर्दर्चेव
इत एवादिरत्येनेति सूत्रापि सफलमिति भावः इदं चेदं कूपप्रतिपादितं तत्र लक्षणायां पदत्तवृत्यातीतैस्पष्टमु
क्तावापीकूपदेन प्रतीतो कारादेर्दीर्घादिग्रस्यापकत्वेन स्यादनुच्चारितत्वादेत्पाशकोक्तत्वोक्तिपक्षेऽनु
दित्सते णोदीर्घकारादीनामपीकूपदवाच्यत्वग्रहणादिति समाधानप्ययुक्तरीत्या आघवर्णेषु वशात्किंग्रह
कमित्याशंकादीर्घादिज्ञापकानां त्योहारांतर्गतानुच्चारितो कारादि सवर्णपीणादिपदस्यानुशासनिकोश। नेत्तत्स्वर्णत्वेणुदि श्री राम
तित्सूत्रमित्यर्थोगी कारादिति समाधानथा च हूस्वैपादिरत्येनेत्यानुशासनिकोश। ५७

त्सत्रमिति विवेकः अत एव निरुक्तं प्रसिद्धं लक्षणाम्य कुदित्सत्रं यस्यास्यार्थेन मूलमपि संगतमिति मंदआह
तत्र रकूपस्यानणत्वात् अनुच्चारितो कारादीनां प्रत्याहारांतर्गतत्वाभावेऽपि अप्रवृत्तवचनकल्पनापेक्षया
लमलक्षणांगीकारे लापवाच्च वर्णेभ्यो कौवा जाभावाच्चेति दिक् ननु प्रथम वर्णेस्तत्रानुवृत्ताको कारेउक्तरीत्या
सूत्रमप्रत्यासर्वग्रहणो विश्वपावित्यादिवारणार्थत्वेनत्याफलेदीर्घादिसम्यकसंथं ज्ञापकत्वमत आहकूप
दीपति तत्रतद्विषयेविश्वपावित्यादौ नादिचाति पत्वमप्राप्तित्यादावित्वात्रेऽपि सूत्रात्राप्त्यालक्षणातः पूर्वं मि
ध्याभावेनतत्स्यप्रमाणत्वासंभवदिति चिंत्यमेतदिति तत्र अभिपूर्वइत्यत्रावश्यकानुवृत्तिकाकूपदस्यात्रापिसं
बंधेनतस्याकारविशेषणत्वेऽप्रत्याहारांघवर्णेषु तत्यहृतेनिष्प्रत्यूहत्वमितिमलोशपातं यदितुनिराकां
क्षत्वत्प्रतत्रसंबंधोनेत्युच्येततर्हितत्रकृत्वादिग्रहइतिदिक् नीयत्तहत्तमूले तत्रैकारांशोऽनुक्तिः प्रागुक्तरीत्याऽ
णुदित्सूत्रे लासिद्धेरितितो व्यंतरितिध्वनयन्नत्राहतं भावइति पत्ततेनेत्सनेनलक्षणापरामर्शः भित्रलिंगत्वात्
अव्यवहितनिर्देशस्यन्याय्यत्वेहेतुत्वमानाभावात् अस्मेवाद्ययथासंख्याभावेहेतुरतरस्मकेतिनतत्राप्यस्य

भा॰प्र
५८

यथ घटो ऽततो नेति व्यर्थमेवेति तन्नेति ध्वनयन् व्याचष्टे लक्षणांगीकारेकेति। सूत्राभिप्राय स्मपि स्मलं
प्रागुक्तमिति द्वितावि रोधाय लक्षणापाधाज वति विधी वेति। उक्तरीत्यातत्र लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहस्योक्तत्वादि
ति भावः। नन्वमेदकत्वेसमेत्य पुक्तं तत्त्वसमेदान्वियुधुनत्वादत आह श्राबेरिति। नतु लोके श्वेन उ दान इति सो
पके न तच्चैव तत्त्विहेः स्पष्टं चेदं हरिदत्तग्रन्थे भाष्ये उक्तादिरनेति नतः दोतादि संशब्द न विहितानामिति भा
वः भाष्ये पीति तेन कार्यप्रवृत्तिस्मादौ न तु स्य विधायकत्वमिति भावः। स्वरूपेति। वाक्तवतत्तद्धर्मवैशिष्ट्यादिना तत्त
द्व्यक्ति भेदस्याप्रत्यक्षासिद्धस्य स्वरूपग्रहणापि दुर्भिवारत्वादिति भावः। सानुनासिकरेफाभावस्तु प्रत्याहाराह्निके
भाष्ये स्पष्टः। ग्रहणादिति। नचेमुदुपादिग्रहणेनान्येषामपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं पदि चत्वे
वितत्पक्षे तदाश्रयणात् तहीं षसिद्धेरेवस्यज ग्रहणमेव कुर्यादिति भावः। यद्यथ्युक्तज्ञापकेनाण्विषयेतद
नाश्रयणासिद्धिस्तथापि स्मकृताश्रयेनोश्रयणासिद्धिस्तथापि स्मकृताशयेनाह। पणिनीति वोचीति सूत्रेमतेशे
षः। भाष्यमते जातिपक्षे तस्यैवासत्वात्। एवं च समतो किरभेदकत्वेनेत्याद्युक्तिश्चासंगतैवेति भावः। वि ५८

विभाष्यते इत्यनेन स्वानभिमतत्वं ध्वानितं योगविभागेनाप्रत्यय इति भाष्यमनिनेति वानिषेधेन गु
णाभेदकत्वमाप्यस्य तज्ज्ञापकत्वं मतेपि फलाभावादिति बोध्यं। तथापि मूले षष्ठ्याग्रहाभिरित्याह तदापी
ति भेदकत्वेपीत्यर्थः। दाधारारेति। ग्रहणमेवतेषामुच्चारितत्वात्। अत एव न कौस्तुभविरोधो मूलस्येति भावः। य
थासंख्यमिति। प्रक्रियावतोनेनसूत्रेसर्वोलिङ्ग्यक्तमिति भावः। तह्र्येवं ध्वनयन् तदेवं ध्वनयन्नेन्दु फलान्तरमाह
येन तस्य सार्थक्यं भवेत्। अतः उक्तरीत्या पक्षद्वयेपि वैषम्यात्। तदाह तत्र खंडनेइति। प्राचीनोगीकृतयथागीकृत
यथासंख्यखंडनेइत्यर्थः। अन्यथा अतोनात्तीत्यादिषाकं विधेयमूलमेव स्यात्। एतेन गुणानाम भेदकत्वे
कथं समतत्वे नुनासिक पवलग्रहणं हेतुरितिखंडनेऽलं दुरुक्तमपास्तमिति भावः। प्रकाशदुदुक्तं तदाशयं
खंडयति मूलेनचतुष्ट्यार्थेति। ननु लक्षणायैव सर्वेषां बोधसंभवे केवलनशक्यार्थबोधस्यैवाभावोऽत आह तदाशय
माह तत्रादिस्य इत्यादि। दीर्घोऽज्झेरित्यस्येकरीत्या चारितार्थ्यात्। गः लक्षणानंगीकारेऽनुपपत्तेश्चोदीत्यादि
निर्देशात्कल्पितदीर्घाधिकरणसिद्धिमहस्येतस्यैकमेव लक्षणाप्रसरणत्रह बीजस्य शक्यार्थबोधसत्वे एव
संभवेनेत्यर्थः। अयंभावः। शक्यार्थोपस्थितौ तद्विषयकान्वयबोधे जातेतस्मिन्ननुपपत्त्यात्पर्या विषयत्वे ना प्रा

भा॰प्र॰ ९८

मात्रापगन्नहेतदन्यत्रवक्रीतात्पर्यग्रहे च सति लक्षणाग्रहात्फलक्ष्यार्थबोधः तदन्वयबोधं विना तत्र तात्प-
र्यविषयत्वग्रहासंभवात् संसर्गविषयबोधत्वादितात्रचेति आवश्यकशक्यार्थस्य तावित्यर्थः निष्पत्तौ
हेतुरयं वासार्थे इति वाक्यार्थचतुष्टये इत्यादिरूप इत्यर्थः बोधे इति विषयत्वं सप्तम्यर्थः दीर्घादावन्वयः तातिस
प्तमी वास्वेति स्वस्य दीर्घादेर्वाचकौ वक्तत्रय इकारादिर्ह्रस्वस्तस्योक्तरीत्या कृमान्चयावतियका एदावित्यर्थः विभ
क्त्यर्थद्वारेति शेषः उपक्षिप्यते परित्यज्यते इत्यन्वयादिति भावः एवं च मूले एवमपीत्यस्य मक्षितेपीतित्यापत्तेश्च का
पिना एकदेशानिर्वाहेपीत्यर्थ इति सूचितमिति बोध्यं उभयत्र मात्यात्रिस्तु मावामनुरोधेनेति स्पष्टं सिद्धांत
विदां एवंकारसूचितं हेत्वंतरमाह सत्यंत्वीति आनंत्येनेति देशकालोपाधिभेदात् संख्यानन्त्येनेत्यर्थः
अर्द्धत्वपादशानामित्यादेस्तु तज्जातीयानामित्यर्थः एवं षट्त्रिंशदित्यादेरपि वक्ष्यमाणप्रीतिपत्या संख्यामि
त्यादिग्रंथात्तु जातिपक्षाभिप्राया एवेति भावः ननु जात्या सकलव्यक्तेरनुगमेनानानंत्यं दुष्टमत आह ल
क्ष्येति अनुनासिकवकारघटितत्वौ जसित्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थः एवं चानुनासिकावकस्यार्थस्य भाव
श्यकत्वात्तत्रान्तरेति परिभाषेयवनिर्वाहे तत्प्रत्याहृत्ति निष्फलं अत एव यथासंख्यसूत्रस्थभाष्यसंगतिः तत्रस्याऽ ९९

विः स्थानेन्तरेति सूत्रभाष्ये च द्वयोः सिद्धांतपक्षे समपक्षत्वबोधकमिति न तद्विरोधः एतेनैव वकारो धः एतेनै
वकारो घुक्तभाष्यविरुद्ध इति मंदोक्तं यथासंख्यानंगीकारे उक्तभा[ष्य]विरोधः किंच अनुनासिकांशे तद
र्थापारे गांतरमपरिभाषाग्रहत्ताव्युत्पत्तौ रीत्याऽल्पांशमात्रमपि तावरत्वाद्धिप्रत्यवाद्या तातोपिन्निवास्येदि
ति जगन्नाथोक्तमपि विरोधात्मा यमिकुलोधे एवं परिभाषाद्वयस्याप्युपस्थितिरितिरत्नाकरोक्तं चापास्तम्
पत्नुतस्य स्थेत्यादावव्यानंत्येन तदसंभवात्सूत्रं निर्विषयं स्यात् किंच स्थानेन्तरेत्यस्य प्रवृत्तौ तमन्नह गा
चेतुर्मुखादावनुनासिकस्य वस्थानप्रमाणाभ्यानं तमेह विचारितार्थस्य वर्णोदीर्घऽप्रवृत्तिः स्यात् चादीत्यादिनि
र्देशाच्च परो गुणौरवमिति मंदस्तत्रे उक्तोत्तरत्वात् जातिपक्षे सूत्रे चारितार्थ्याच्च स तस्मान्तपाठस्य भाष्ये ख
डितत्वाच्चेति दिक् ननु वेदुमध्यमुदितस्तत्र भाष्यविरोधोऽत्र पक्षे मलादिष्वनिर्वाहश्च अत एव जातिसंख्या
सामान्यमादाय संख्यातानुदेशो भाष्यकृतामभिप्रेतः नित्य लक्ष्येणाप्येवं सति नांगीकृत्येति जगन्नाथोक्ति
रपि संगच्छते तत्राह पत्तिरत्यादि सा घाहुरित्येतेन भाष्यानुपायिनः तत्रत्ते वै लक्षणाय मलादिप्रत्याहारेतिव

भा॰प्र॰
१००

दुव्रीहि॰ समलोहलीत्यादिसत्त्वेऽपीति तत्पर्थः प्रहास लादिग्रत्याहारफलकस्मिन्नित्यादिसत्त्वेऽपीति तत्पर्थः॰ सर्वेगम
कारेति पाठः॰ पावदिषमकारादीनामित्यर्थः। एतेनग्रस्यपंचवर्णे कालत्रयसंबंधेनांतेषामेकत्वग्रहणं संभ
वइत्यपास्तं॰ दुरूपपादमिति॰ एकव्यक्तेस्तत्र पाठात् ततश्चावालामित्यादौ च सेर्लुप्ध्यदित समस्तामितिसि
द्धिस्तः सीतितत्वेऽस्लोसजीतिसलोकोनस्यात तस्यत्वमित्याहत्यादिरवकाश इति भावः॰ ग्रहादिति॰ अपुं
दित्स्कत्वा महत्त्वेरितिभावः॰ एवं चेति॰ लक्षणकादुर्बैचत्वे चेत्यर्थः। तत्रेऽसमवित्यादिषु जातीतिजातिता
त्पर्यक निर्देशेनेत्यर्थः। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेके सूत्रयितुमेव व्याकर्यमाह नान्यथेति॰ जातिपक्षानाम
पर्णोऽत्यर्थः॰ एवं चेति॰ तत्पक्षाश्रयणावश्यकत्वे चेत्यर्थः॰ जातीति॰ व्यापके जातीत्यर्थः॰ एवमग्नेपि व्यक्तिपक्षे ऊ
इयतोहशा जातिपक्षेणापि तत्रानिर्वाहादिति भावः॰ चितइति लक्षणाभाव जलाघाबादिति भावः॰ हेत्वंतरमा नन्द्रोणप
तर्पेतिश्रणांशे लक्षणाहलं ग्रो जातिपक्षे इयेवं रूपस्येत्यर्थः। संभवत्येकहेप्येवं [redacted] स्यान्याप्यत्वादिति भावः॰
तन्त्वणग्रहणलामाशाकतदंगीकारेनदोषो॰ तत्राहात एवेति अर्धजरतीपाघन्नो चित्यादेवेत्यर्थः॰ उक्तामि १००

तिःमत्याहारेसवर्णग्रहणमनुपदेशात्तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णग्रहणमनणत्वादित्यादिनामागुक्त
रूपामित्यर्थः॰ एवं नलक्षणमवबोद्धः तथां चेपधोत्तरं मुनीनामामाणात्तदसमाणमिति भावः॰ हमिति॰ आ त
हतिग्रहणात्तु सिद्धे तदद्वैत परकरणं हलग्रहणपुचेत्यादिनेति भावः॰ ननु ममापि न तत्सिपादनेऽसमहः क्व
तुवध्या सेत्यविउने इत्यत्वेपक्षेपितास्ति द्विरेवः॰ व्यक्तिसाम्यएवतत्प्रहेतरतत्राह यथा सवर्णेति॰ समूलाहतेत्या
दाविवावापीति भावः॰ तत्र च प्रमाणापाद्य दृष्टांतमाह सेतिं तिद्यथा तत्रेसामान्यग्रहणेपि भाव्यर्थकादि स्तु इ
साहत्वपी हृउवंग हेतेतिभावः। एतेन म्रलोत्कमयमदोषः षष्ठीकोत्कटेषां नं स्यमपुक्तेदोषश्च उद्भूतः एवं व्य
च प्राचीनग्रंथसोवलेमूलमेवायुक्तमिति भावः॰ एतादेव ध्वनयितुं तदुक्तदोषान्तरमप्युद्धाटितनापीति एतेनेव
मपीति मूलोक्तदोषो व्यक्तिपक्षे इति ध्वनितं॰ तस्योपपादितं प्राकुलेकाराघेति पातुः॰ भावादिति॰ न चोभये
वाच्यत्वे जातिरप्यावि॥ शिष्टे च सर्वव्यक्तिश्चत्वादिति वाच्यः सा च रूपविशान्तत्वात्ताव्यवहारोपपत्तेः अत एव दृष्प
कृत्स्नकोपदेशः सार्थक इति भावः॰ एवं मूलाभिमतसर्वदोषोद्धारेपि प्रकारांतरेणाश्रं कतेनचेति॰ प्रत्याख्याने

भा.म.
१०१

इति सवर्णेऽण्ग्रहणमविशिभाष्यमाकृतिग्रहणादित्यादिनेति भावः। एतेवं वार्त्तिकस्याप्यमूलत्वादसत्वे
न त्रिंशदनुपपत्त्येकं न दोषः न चैवं होतॢ्लकार इत्यादावकः सवर्णे ऋत्यकः इत्यनयोरप्राप्त्यावतिरिक्तोऽत्र
वर्णे इत्यस्यापत्तिरुपसर्गादृतीत्यादौ दोषश्चैवं कृवाच्यं कृतत्रे भाष्ये तद्दोषाणामन्यथोद्धृतत्वात्। न चैतर्हि न
चेत्यादिग्रंथासंगतिरेवेति वाच्यं। गम्लृ सृप्लृ इत्यादि लृकारानुकरणे दोषान्यथासिद्धेरभावात् तदिति तन्त्र
न्त्रतो वार्त्तिकमतत्वेन त्रिंशदुपपत्त्यादोषो मुक्तमत्र स्वभाष्यसिद्धांतातज्ञानात्। तथाहि तत्रैहि लृकारो
पदेशस्य स्वोक्तफलत्रयस्य वार्त्तिककृता खंडितत्वेपि भाष्यकता शक्तिज्ञानुकरणार्थत्वे व्यवस्थापितं तत
था वेकुमार्य्यॢतक इत्याहेत्यादौ परणादिसिद्धेः। न चैवमपि होतॢ्लृषकः प्रहृतलृकापतीत्यादौ दोष इति वा
च्यं व्यक्तिपक्षे सावर्ण्याणग्रहणलक्षणामपि जेतिपक्षे सावर्ण्यप्रकग्रहणाभ्यां सावर्ण्येन समानेजातित्वा
तिदेशेनैवातिदेशे नैव वा निर्वाहात्। न चैवं तदेशव्यर्थः केवलमतेवार्त्तिकोक्तसावर्ण्यमनाश्रित्यापदे
शाकरणात्। मूलमते वार्त्तिकं दष्ट्वा तदप्रवृत्तेः। तदनित्यत्वज्ञापनेन चारितार्थ्याच्च। अत एव बहुतसिद्धिः। सा १०१

कर्णाभावल्लृदित्त्वृकृदित्कार्याभावश्च। वस्तुतस्त्वेवानुपदेशेऽप्रामाण्यशंकया सवर्णसंज्ञापितयोर्वृ
त्कुमशक्येति वार्त्तिकासंगतिरेवस्यादिति तदुपदेशः सावर्ण्यद्वाराफलमापितस्यस्थलत्रयएवेति सत्रे
ववार्त्तिके हतत्स्तदुक्तिः एवं च ऋवेदतिदेशएव फलितोऽतः सएवोचितः लाघवात् अन्यथा लृतिल्वापुषादी
त्यादावदोषाच्च न ह्यपृथगनुबंधकरणादिसामर्थ्याश्रयणे गौरवं सख्यमेवं अतनावस्थाकर्यमपिनेति तद्द
ध्वनयन्नाह [illegible]सजादिति। आदिनाकत्यकः उरण्रपर इत्यादिसंग्रहः। एतेन स्वरसंधिमकारणे एवातिदेशः
पाठ्य इति कौस्तुभोक्तं निरस्तं। तावता प्लुतसिद्धावपि पक्षद्वये उरणित्यादौ वा निर्वाहात् इतद्ध्वनयन्ना
[illegible]वचनं स्यान्नैरिति तु स्वाध्यस्त्वेऽत्र प्रतिनिषिद्धत्वेनेत्यर्थः। शाब्देदुःशोधपरविरोधस्तुनः लाघवानादरेण
तत्वहेतोरिति भावः। [illegible]कार इति वैपरीत्यं तु भेवान्नपक्षे इति भावः। ननु तत्र तदतिदेशांगीकारे तत्रेरफाप
त्तिवत् तत्प्लुतनिषेधापत्तिः ऋतिऋवेत्युत्रेलृग्रहणपर्यन्तं लृदित्त्वृकृदित्कार्यापत्तिश्च। वचनदर्पेतुक्त
कारे लृतिलृवेत्यस्याग्रहत्याचरितार्थ्यं। एवं पृथगनुबंधकरणमपि ऋदित्त्वृदित्कार्यं ग्रहति च तत्र।

अतिदेशानित्यत्वे न क्वापि दोषाभावात्· तथा हि· व्यक्तिपक्षे समानजातित्वातिदेशापत्त्यैवमात्मसांकु
र्याद्·सावर्ण्यग्रहणं जोकारपक्षे सांकर्याभावेपि प्लुतह्रस्वनिषेधयोरापत्तेश्च मूलमतेऽनेकान्तोपदेश
न सावर्ण्यानित्यत्वज्ञापनेन वारणवत्तत्रैव न यमते पथगेनुबंधकरणेन क्वचिन्निषेधोऽन्ताहकेत्वस्य
कोदिहल्दिकार्योः सांकर्यासांकर्यस्य च ज्ञापनेन वारणवत्त्वात्रैवपक्षे कृष्यमाणाद्यसिद्धदोषस्य ग्रहणा
ग्रहणभेदेनानेकारांतरेणावारणेपि कुमशिवादौ सवर्णत्वेन लत्वस्य न सिद्धत्वेपि एकदेशोनित्यायेन वार्णि
कोऽकृतावपितस्यापि प्लुत्यादिफले स्वसैषस्यादिमाध्येणावश्लोपास्तोध्यमत्यफलं पथानपुत्रे मे
यमरखाते न्हस्वस्यापि गुह्यस्य महपस्वत्वभेदेनानेकारं प्रत्याख्यानमपी त्याशापकेन सवर्णस्यापुनेनत
दर्थन्तेदुपदेशो· चेत्वसिध्व्याहित्वस्वारितसिद्धावपिप्राग्गुणोरित्याता वन्मात्रेणानित्योहात्ताव र्णपाघस्य
तमस्य पक्षहद्देपावश्यकत्वेनानेनइतिनिबंधायस्याकृतेपितदुपदेशोऽप्लुतासिद्धिरे वेतितत्फलं सावर्ण्या
देरनित्यत्वंविनादुर्घटमितितेनतदपिज्ञाप्यतइत्यतिदेशस्यानि

महातन्त्र· बहुशो वैपरीत्यदर्शनेनैतन्नयोरुत्राश्रयणस्य दुष्करत्वात्· तच्छास्त्रेधर्मशास्त्रे च तयोर्व्यभिचरितत्वाच्च· तपरसू
त्रे सार्थकापरस्वपद्रूमेप्यविरोधाच्चेतदर्थेनयत्नाहतमेदाइति· अंशत्वं च यथाश्रुतसूत्ररीत्या समुदायस्वरूपघटकत्वं प्रा
त्रेणानिषेधस्य निषेध्याकांक्षत्वात्तद्विशेषणत्वेनैवबोध्यं वाक्यभेदेनेति· अन्यथा वीः कुर्वित्यादौ विधेयेऽणित्वानर्थक्या
पत्तिः एवं च कोगविभाषा रथात्रपक्षेऽचित्तइतितात्पर्यं· एतेनानंतरेत्यादेर्नतस्यैव निषेधोनतु दीर्घकालस्य· तत्र
तन्त्रेणोदानर्थकं तु नतस्योच्चारणार्थत्वादिति मंदोक्तमपास्तं· उक्तयुक्तेः· ऐ· हलचोश्चारणार्थत्वेऽतिप्रसंगापत्तेश्च·
उद्देश्यपितत्वापत्त्यावह्रूपस्त्वापत्तेश्च· द्वितीयमानेइति· अणीत्यर्थः· निषेधकइति· एतेऽएतेनमपमऽपम निषेधोध्व
नितः सवर्णोक्तः पर्युदासस्यासंभवादिति भावः· निनुत्रयाण्वीयस्य शास्त्रेसांकर्यनिषेधोऽताश्चहतपूरेति· तद्वृत्त
पारक्करणमित्यरउरासूत्रभाष्योक्तम्यपथा तस्य ताद्विषेधकत्वेत दृदित्यर्थः· तुल्यस्यादित्यदसमपि तेनैवबोधितं तद्ध
नितेषुदंत्यादादीपसइतिसूत्रभाष्येइतिस्पष्टं· तत्रैवोद्योतेऽत एव सवर्णोऽणग्रहणमित्येवोक्तं भाष्ये· एतेनेकोस्तु
भयोरन्योन्यविरोधोध्वनितः· अत्रपक्षेगुणाभेदकत्वपक्षेचभाष्यसंमतेसवर्णपदानुवृत्त्यानियमार्थत्वमेवतपर
सूत्रस्येत्यन्यवचिस्तः· सदादीनामिति· यत्वचनेप्रश्लेषेणानिर्वाहः पचिप्रथीत्यत्रैवेतिमंदस्तन्न· ततोन्नभेदस्यस्पष्टत्वात्·

भा·प्र·
१०२

तदुक्तं यस्य प्राचामनुरोधित्वेन मन्मते तत्रापि तदभावाच्च· अत इति प्रसंगापत्तेश्च· सत्व मते पि त्वद्रीत्या वैयर्थ्याप
त्तेश्च· लक्ष्यासिद्धिदोषमपीडीपत्तानिरावकृष्टणवामिति· अत्र मत्य पदं त्यागीकारे चेत्यर्थः· चात्र· इको यणिति
सूत्रे अपि गुणभेदकत्वपक्षादिसमुच्चायकः· अत एव घटत्वा । सदित्यादौ मतो मे ध्यनानुनासिको वकारः
तथा सति तद्धानासामित्यादौ निरनुनासिकापत्तौ तन्निर्देशासंगत्यापत्तिः· विसंवादिसौत्रत्वकल्पने चे
न मानं· एवं यवलपरे इत्यत्रापि बोध्यं· एते न तत्र सानुनासिकान्स्युरिति मंदोक्तमपास्तं· आदिनाऽनुकर्ष
णासंग्रहः· तन्मते भाष्यविरोधं सूचयन्स्वमते तत्समतिमाहात एवेति· सानुनासिकस्थाने पि तदन्यागीकारे
णाकृतीत्या यथासंख्यसमवदिवेत्यर्थः । अयं इको यणित्यस्य· तदुदाहरणात्वे स्थाने तरतिमत्वे विषयत्वे· अ
पि स्तत्रैव तत्समुच्चायकः अत्र मते तु टीकोक्तदोषद्वयेन तदसंगत्या तद्विरोधापत्तिः स्पष्टैवेति भावः· एतेन लक्ष्य
सिद्ध्यर्थमावश्यकेन स्थानेंतरतम्येनैव निर्वाहे नियमे नियमकाप्रसिद्धेर्निर्भाष्यादावुक्तत्वादीकाद्भितत्वि
धानस्य अप्रामाण्यत्वाच्च यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तिबोधकभाष्यादिग्रंथासंगत्युक्ता एवेति प्राचामोक्तिः प्राचामनुरोधेन
ति ध्वनितं· तेनात्र उक्तभाष्यतो को यणित्यत्र एवं च वातिपक्षस्तत्स्थाने निरनुनासिकश्चतत्समत इति भावः । १०२

नन्वेवमपि ननु इत्यत्र सानुनासिकलक्ष्यस्य मूले कंठतउक्तत्वेन तद्विरोधः· तस्माद् अहोणरतीति· आख्यानां· मूलेकृत्स
प्रतीनां· तत्र हि किंवितीति सानुनासिकवकारं रूपं तेहुक्तं· तथोक्तं सकलभाष्यादिग्रंथानवधानप्रयुक्तं स्फुटीभवि
ष्यतिचेत्तन्नैव एतेन तत्रैव त्वमनोरमादिसकलग्रंथविरोध इति मंदोक्तमपास्तं· बाधे हेठ इति न्यायादिति· अत्र पक्षे
हेतुतयोक्तप्रथमस्फुक्तिंखिड्डपति वेत्यादिरूपमात्स्नेयेन व्यक्तिनिर्देशोपि भेदप्रमेयोनास्यमहारूपलकेश हू
स्वदा गोघटादिवृक्षो इत्यादि व्यवहारवत्तद्रूपसाहरूप्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहारेणेत्यर्थः । एवमपि
मूले कौस्तुभादयतुक्तेमेवेत्याशयेन समाधत्ते· अणादिविति· साहरूप्यं चात्र समानध्वनिकत्वं· एवं च व्यक्तिभेने जाति
लीकारोपि व्यर्थः एवं अननुगतप्रतीतिप्रतीतिप्रत्यभिज्ञाव्यवहाराणां साहरूप्येणैव लोकव्यवहारेऽपि सिद्धत्वादिति
बोध्यं· लोकसिद्ध इत्यर्थे लक्षणाज्ञापकानां सावकाशत्वबोधनाय शास्त्रमपि प्रमाणयति· आदीति युक्तत्वादिति लक्ष्य
णाज्ञापकतापेक्षया लाघवादिति भावः । अत्र मते भाष्यानुक्तत्वशंकां निराचष्टे तदप्युक्तिक्तेमि· अपि जातिपक्ष
समुच्चायकः रूपसामान्यादिति· रूपं स्वरूपमवयवसंस्थानमिति प्राचेः तत्साहरूप्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञादिक
नाभेदव्यवहारादित्यर्थः· शाश्वहोत्तुक्तपक्षापेक्षयाविकल्प्यार्थः । नचात्र पदेकं कारेण कथमस्य काररहणं अवयव

संस्थानस्याभिन्नत्वादिति वाच्यं॰ किंचित्सामग्र्यादापत्तदुपपन्नेह कृत्वात्सावर्ण्यादिकमथ यत्र गमकमिति न को
पि दोषः॰ नन्वेवम्महर्षिणा कुर्वतः सूत्रकृतो नेदं पक्षद्वयमिष्टं उदघोषाभिमतिरिति भाष्ये ऽत आह ग्राह्यादिति॰ सूत्रस्या
यमिति प्राहुः॰ तस्यैवापमिति तदर्थः॰ तदाह ग्रामाभिज्ञेति॰ नन्वेवं कुतो न स्पर्शप्रापणं निनादः अत आह तावापीति॰ हृदि
सूत्रभाष्याकारैरित्यावर्णास्याख्यानर्थक्यं न किमुचक्षं यं तत्समहस्य अन्यथा तदीयवाक्यानामप्रामाण्यापत्त्या अहेयता
प्रतीतिरितिन्यायशरीरं नन्वेवं कथं तत्र ख्यानमतत्राह देशमेवेति तत्रोपायान्तरत्वमेवेत्यर्थः॰ फलान्तराभावादिति भावः॰ भा
ष्य इति॰ तावन्मात्रेण सर्वत्रानिर्वाहात गत्यन्तराश्रयणावश्यकत्वात्॰ तथा च यथान्तरं मुनीनां प्रामाण्यात तदनुरोधेन
पाणिनेरप्यपमेवाशयानमस्योक्त इति तथा सूत्रं कुर्वतो नेदमिष्टमिति दुर्वचं उदघोषोपि तद्व्याख्यानभाष्यरीत्ये
ति तदन्तगतिरविनदोषायेति बोध्यं तदाह दिग्गिति॰ किंरूपं तदहतीति॰ प्रकाशकृन्नइत्यर्थः॰ तत्र हेतुमाह ज्ञानचीत्स
नुवर्त्येति॰ दीर्घादित्यत्र मंडूकप्लुत्येति भावः॰ पर्युदासेत्यादि तद्भाष्यादाहरणात्केवलप्रतिषेधार्थकत्वं ऽत्र ननुवर्त्तने
बलाघवापनाचीत्येववाच्यो गुरुभूततथोक्तयोगीकृतपाणिन्यभिमतत्वात्तथा सूधिकाराश्रयणाच्चेति भावः॰ पाण्वेति॰ नि
नावसाने तत्र नेति भावः। निस्येति॰ आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वात्तथा चेमेद्वीत्येव भाष्यापुपत्याम लाघुदेवस्यमा १०४

रात्तपावत्तथा व्याख्यानस्यशक्यमर्यादप्यलाभेपि कूशाजनकत्वमिति तात्पर्यमूलस्येति बोध्यं मूलेन
त एवेति॰ आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वाभावादेवेत्य र्थः॰ अन्यथा सर्वत्रेति प्राप्तमविकल्पस्याप्रत्याह्रियस्य मि
षेधं न तद्गृतंगृतिः स्पष्टेवतत्स्फलितः मा ॰चेति माधवाघुक्तविकल्पस्य प्राप्तत्वे चेत्यर्थः अनेचीत्यादेर्वाऽनु
हत्या सर्वेष्टसिद्धया सर्वत्रेति सूत्रस्य वैयर्थ्येनुपथा तत्प्रपंचार्थत्वमेवं दीर्घादित्यस्यापि तत्प्रपंचार्थत्वं॰ अत एव
मलेते तत्प्रपंचभूतेत्युक्तमितिभावः॰ तदाह सर्वत्रेति॰ अपि नाके घटादीच्छवार्थक के व्रिप्रतिसूत्र समुच्चयः। अप चा
र्थमिति॰ स्वत्वमतमच्युतिदोषाभावार्थमित्यर्थः॰ एवं दनेकारहित्यं वृद्धुपनियात्वित्यादिना॰ तेष्वावमाशयः॰ पूजा
र्थताया॰ प्रामाणिकैरनुक्तेरित्यपुक्तं मुनित्रयस्यात्रोदासीन्यापि विप्रतिसूत्रे वैकल्पदाघुत्तमादिविकल्पस्येव सर्वा
गीकृतप्रामाण्यकपूर्वेत नेह त्रिहरदेवाघुक्त्या आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वसंभवात्॰ माधववत्स्वपुक्तः एवं॰ प्राति
शाख्यभाष्ये आत्वारथ्यमित्यत्र द्वित्वविकल्पो ज्ञापितं स्यादसत्त्वेन निर्वाह्यः वाकृत्यादिसिद्धत्वकरीत्योक्तेवेति॰ मा
द्विनीतिवनुवादत्वेनात्रनदोषः आदिनाशराचीत्यत्राचारितिप्राप्ति संग्रहः॰ उक्तोकाशिकायां॰ उक्तमिति शेषः॰
उद्गीथ व्याख्यानेनकोन्ये घ॰ अतएवान्यथे पुनः पदस्यचनासंगतिः॰ उद्ग्रीवितो॰ स्वयमेवोक्तानु नुतावता पिकथमिष

लाभो॰ तत्राह तस्येति॰ निषेधेति॰ निषेधविकल्पविधायकत्रिसूत्रमिति सूत्रद्वयेद्रित्यर्थः॰ निषेधप्रकरणात् त
द्वार्थकपदोपादानो वैभवलाभ इति भावः॥ नाद्यवदाह निषेधे वेति एवं नन्नौ निवृत्तिः सूचिता॰ तथा चेत्यादि पक्षे
द्वित्वमेव विधीयते॰ राष्ट्रमित्यादौ दीर्घादिति निषेधस्याप्राप्त्या अनचीत्यस्याप्राप्तेः तथा संभावनायां बाधको
भावाद्॰ तदाह स्यादेति॰ नित्येति॰ नादिनिराशे विद्वीर्घादिति सूत्रद्वयेऽपीत्यर्थः॥ अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञा
नपूर्वकत्वात्॰ एवं च त्रिप्रेति सूत्रं एषु आदि सिद्धये आवश्यकं अन्यथा दीर्घादिति निषेधः स्यात्॰ सर्वत्रेति सू
त्रे वा पदं ननु वृत्तिपक्षे विकल्पार्थमावश्यकं अत एवाचार्यैस्तु सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधे नापि
कलत्ति द्वैवेति नानुवर्त्तितमिति प्रकाशोक्तिः संगच्छते॰ तदनुवृत्तौ तु नेति त्रिप्रभृतीनीति सूत्रद्वयं सफलमेवे
ति भावः॰ विकल्पेपीति॰ सूत्रद्वयेनापवेनाप्राप्तविषयविधिविकल्पाङ्गीकारेपीत्यर्थः॥ अपि नानिषेधवि
कल्पपक्षे सम्भवः॰ चकारं लोपादिति॰ अत एव पाणिनीये त्वमेपाठः॥ अन्यथा अनचीत्यत्र एव पठितानि स्युरि
ति भावः॰ उद्धृत्यवस्येति एवं च भवदुक्तफलितसंभावितबोधे तदभावेऽपि प्राथमिककरणत्यागे मानाभावेनेत
तत्रेनन्नर्थसत्त्वेन निषेधाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदावश्यकत्वेशङ्कीत्याकाङ्क्षेति पाणेरत्र तदाहमाप्सा १०५

वाक्यार्थघटकानां इति॰ न च प्रकरणाच्छुते॰ आव्लोनश्रोतविकल्पादिवारित तदाकाङ्क्षार्थबोधे जाते निराकांक्षत्वेन तथा
प्राप्तस्यापि नञो॰ नन्वयरतिवाच्यं॰ अचोपरो द्वे इति पदार्थानां प्रकरणेनैकल्पत्वेन तं विना तदाकांक्षाशं
त्यभावेनननन्तेवैधसंभवात् इति भावः॥ ननु पदं शानविनाकाङ्क्षार्थापत्तिस्तस्य प्रकरणेन पूरणेऽपि नने
वं धः॰ अन्यत्र कुतिमण्डुकप्लुत्याश्रयणादतो न दोषो॰ तत्राह मध्येरति॰ उक्तसूत्रद्वयेऽत्यर्थः॥ अतेद्वीर्घादि
तिसूत्रे॰ ननुमण्डुकानुवृत्तौ लौकिकमण्डुकगतिरेव मानमितिन मानीनरापेक्षातस्याश्च द्यानुरोधेनाङ्गीका
रात्रे॰ अन्यथा चेतदुच्छेद एव स्यादत आह सर्वत्रेतीति॰ अन्यानुवर्त्तेरेवः॰ न्वयः॥ त्रेस॰ सर्वत्रेति सूत्रेऽस्य॰ द्वित्वमात्रे
ति॰ अनन्तरानन्तरसूत्रवर्त्तिकफुट्दुको द्वित्वेत्यर्थः॥ अनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति भावः॰ तदनुवृत्तेस्वा
दिति॰ विशिष्टविधिप्राप्त्यनुवृत्तेस्त्वादित्यर्थः॥ एवं चेतोनभवदुक्तोऽशापकल्पनावसर इति भावः॥ एवं सर्वत्रे
ति सूत्रे तदनुवृत्तेस्त्वस्य तदाशापकत्वं निरस्य त्रिप्रेति सूत्रे मूलशोधित्यं करोति त्रिप्रेति॰ इति सूत्रेऽस्त्यर्थः
एतद्दिषयेत्रिप्रेति लक्ष्ये॰ इंद्रत्यादौ॰ मिश्रेति॰ इहहेत्त्रेत्यर्थः॥ तथा च मूलाशुध्यानतथाशापकल्पनेति
भावः॰ नन्वपुत्रमेतत् हस्तोवाद्ययोर्द्विर्वमिश्रन्निपदीर्घादित्यत्रैवतदुत्वेरवस्यबहुषुत्तेषुपलंभेनखण्डनके

भा॰प्र॰ तात्पर्येणानुदितत्वेन दुक्तानुवादस्य चरमदोषस्य चासंबद्धत्वात् एवं च तथाशंपकल्पना युक्तैवातत्रैवाह द्विगि
१०६ ति॰ तदर्थं तत्र क्ताशयेनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वेनाष्टाध्यायीपादोवार्थत्वमित्यस्यावश्यकत्वात् तस्मात् छेत्स्ये
त्वपरहृत्तिग्रन्थस्य यथाश्रुतत्वेनैवोपपत्तौ दीर्घादिस्यासिद्धत्वो चिप्रभृति युक्त्यमेव प्रतिषेधो भवतीति
मन्यतइति भाष्याख्यानं न मिश्रोक्तं विरुध्यते किंच माधवादिविरोधेन वृत्त्यादीनामसंमतत्वात् किंच त्र्यात्वाग्रथमि
त्यत्र छांदसत्वेन निर्वाहेपि ताहृशलक्ष्यप्रमाणाभावस्य निर्विवादतया तदनुरोधेन तस्य विकल्पार्थकत्वमेषवांगी
कारत्र्यन्यथा भाष्योदाहरणस्याप्यार्षत्वान्निर्वाहे त्वदिवकूरणानर्थक्यापत्तेः॰ किंच वाहूचागिति भाष्योदाह
णाविरोधः॰ नचोक्तरीत्या निर्वाहः॰ भेदकानुवृत्त्यादेरप्रामाणिकत्वात्॰ अनुहेतावपि तथा र्थासंभवाच्च॰ शद्वाधि
कारस्य विनागमकृमनाश्रयणाच्च यत्वेन चोक्तिगुरुनिर्देशं कुर्वन्पाणिनिरस्तेमाने॰ अन्येऽननुवृत्तौ प्रस उपप्रति
बुधमात्रार्थकत्वे च नाचीत्येवं यदि तदेवं ह्यसमर्थसमासो नञ्अन्येन अनकार्यइति महद्गलाघवमिति प्रकाशहे
तं॰ तेने॰ मात्रालाघवस्य भाष्योक्तान्यस्य लेः नाश्रयणेन पदालाघवेन च समत्वात् प्रस्तुते नकारे स्वरितत्वप्रति
ज्ञाकल्पनप्रयुक्तज्ञानगौरवापत्तेश्च॰ तदभावे पदगौरवापत्तेश्च ऽचानर्थक्यापत्तेश्च तस्माद्धलीसेववाच्यैः नचीसु १०६

त्रिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थैर्वः अत एवावमानेहित्वसिद्धिः॰ एतेनानपद्धे विशेषनिषेधाद्दृष्टिरनुमेयस्यादिति प्रति
पत्तिगौरवेणामन्त्राश्रितः पर्युदास एवोचित इति हरदत्तोक्तमपास्तं॰ विध्यर्थकचोपादानेन विधेरन्नशाहत्वस्ये
वमत्वात्॰ ध्यतितवेदं हपदरद्गतश्च भाष्ये॰ एतेनायं निषेधोऽनंतरस्येत्यनेनानैवानुमितहित्वस्य नत्वे चोरेतस्य
तिरत्वाकरोक्तमप्यपास्तं त्रित्तत्रीतु विकल्पस्येव मतभेदप्रामाण्यव्यवस्थाबोधनार्थत्वसंभवमिति तत्वादिपदंकु
र्थेचूल्यादेशानोक्तं तत एवोक्तेः॰ नचान्यसंग्रहार्थं तस्यापि हृयास्येनोक्तेः॰ नचाग्रहीदितीः॰ संग्रहार्थं वस्य चे
पर्थ्यापत्तेः॰ एतेनादिनात्वीक्षेय्य हालाभितिभाष्योक्तेः॰ आचामनुरोधेनेति प्रत्युक्तिमतत्राहादिनेति॰ साक्षात्तचि
राकौ तु साहचर्यात् कृत्स्नउट्पर्यविणएवग्रहणमिति भ्रमः स्यादत आदिपदं॰ एतेनेवतुर्णांकंठतउक्तिः क्षिप्रेण
त्वादिनेतिवेद्यप्यनवीजाविति मंदोक्तमपास्तम्॰ अतएवादिशब्दहृयोर्विवरीतसंग्राहकत्वेन कामिनिरस्ते
तिभावः॰ पत्वादिनाविणाद्रवशानजादीनामप्रविलोमइतिहैरापनतदुनिर्व्यर्थ्यौ किंचश्रादेशस्येतिव्यर्थं॰
नचलउडाघदिशानिहृत्यर्थं तस्मान्नितत्वेसिद्धत्वातइति स्वउनेलद्रलाकरादपस्तनैतिध्वनयन्नाहनकैवलमिति॰

भा·प्र·
१०७

तेषामेवासंग्रहः केवलनेत्यत्रयः किंतु अन्यविकरणादेशस्यापि इति केवलपदतात्पर्यार्थः एतेनैव के
वलशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तं स्यादिति इति ध्वनयन्नाहेत्यर्थः अत एव च तुर्णमुपादानं एतेन
सिजादीनामित्येव वक्तव्यमिति मंदोक्तमपास्तं एवं चैतदर्थं तयोः क्विनं तु बीजांतरेण एवं विकरणस्य
लेः सिजादावेव दोष इति भ्रमनिवृत्तये आदेशस्येत्युक्तमिति भावः इष्टापत्तिं खंडयति तदभावे हीति
स्यानिवृत्त्यभावे हीत्यर्थः अस्यात्वादिकं न स्यादिति भावः तत्रो निष्ठमाहत्वादीति प्रत्ययत्वाभावेनानार्धधातु
कत्वादिति भावः केवलमात्मपदत्वफलमाह वासरूपेति आदिमथात्र च डाङ्डित्वयोः संग्रहः बहुवचनप्रयोगा
भिप्रायं अद्येतस्फलासंभवे नैतत्संग्रहादाहः च्लेन चेइति तन्नेति इत्येनेस्यर्थः अप्रत्ययत्वादिति भा
वः अंगत्वहानात् तत्फलमाह मध्येति कृदयो णित्स्यास्यागाधिकारस्थत्वात् वक्ष्यमाणरीत्याचारितार्थ्येन सामा
र्थ्यात् कृत्येनेति भावः एतेन सिजादिषु तत्फलकथनमध्ये शानचिन्न दुष्टिरपुतेत्तत्यपास्तम् पाठादिति एते
न न चाधिकारात्सिद्धिरुक्तोररत्वादिति मान्योक्तिः पाचामनुरोधे नेति ध्वनितं अत एव दृष्टांतमाह स्मेन

१०७

यदिति यथा तस्य मित्वबलादागमत्वेपि कार्यार्थं ततः प्रत्ययत्वमेवं स्थानिनिर्देशसामर्थ्यादाद्यघवाद्यादेश
त्वेपि तत्वमिति भावः एतेनादेशत्वप्रत्ययत्वयोर्विरोधात्कथं तत्वं किं च दृष्टांते मित्वस्य तद्भकस्य सत्त्वेप्य
देशत्वागमकाभाव इति मंदोक्तमपास्तं नस्यानिवेति डाणलोरवेत्यत्रोक्तानुपूर्वीत्वपेक्षितेवेति भावः
छकार्थं द्वित्वपि तु शंकते नन्वेति र्थमिति अश्रवणेनोच्चारणार्थत्वस्याप्यभावात् तथा च सिजुत्सर्गस्तदपवा
दः कृत्स्नादिरिति भावः एतेन ष्लिः उत्सर्गः सिजादयः पलदपवादा इति मंदोक्तमपास्तं उक्तं पुक्तोः सत्राश्च ए
ननुगुणपक्षे भाव्येतस्य स्वंविडितत्वाच्चेति सिद्धि कृत्स्नावे इति मन्त्रेच याणामपि चङुङ् सिचांलिग्रहणेन कुगपवोस्यादि
ति पक्षे विकरणस्य स्याशायेन समाधत्ते मन्त्रे इति अयं भावः चुरभावे सिच इत्यनुवृत्त्या चङादौ दोष इति चङङो भ्वे ति
पाक्षे चेन सिचोनुवृत्तिः पदार्थस्यकार्थं जाघवार्थं च सिचेवतां व्यामतु च सर्वथा प्रत्ययत्वव्यमहणमावश्यकं
अन्यथा तरंगानपीति स्यापस्यानित्यत्तया सम्भवत्यातिपास्यानिवृत्ते न लित्वेन ग्रहणं तेन धानेधुरित्यमप
सिद्धिरिष्टाः पक्षे न स्यात् एतेन चङग्रहणं व्यर्थं धयतावेव हि तदुपयोगः तत्र सिचो लुके वसिद्धमित्यपास्तं

भा॰प्र मः अत्र धातित्वसिद्ध्यापत्तेः धयतेरीदं तत्वात्तदर्थं च ङ॰सि चोर्ग्रहणं अपस्य धात्वेतत्रार्थमपि घस्लनशागम
१०८ र्थमङ॰ग्रहणमिति॰ तदाह [illegible] याऽणामि॰ति यथा कथंचित् ग्रहणो इत्ति शेषः यदि तु दीयजेनेति चित्तो मन्त्रे
ष्वेकुहेश्यते तदा तु र्यस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम्॰ अत एवावरेतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यादिति भाष्यं वरत
इत्यक्तिः संगच्छते॰ सर्वं च गौरवमस्पष्टमेव॰ अत एव त्रयाणामित्येव साकांक्षमुक्तमिति बोध्यं न नु किं मात्रागौरवे
पदगौरवं ज्ञानगौरवं वा आपाद्यते [illegible] घः तस्याकिंचित्करत्वात्॰ तस्यानिपतत्हेतित्वाच्चे तस्य तन्मते एव सत्वाच्च॰
न मत्वः॥ यद्यप्यहवेदयपि त्रयकरणेन समत्वात्॰ अत एव कृते पिच्छौ तान्येव त्रीणि ग्रहणानीति भाष्यं संगच्छ
ते॰ किंच तन्मते एव तत्सत्वात्॰ मन्मैते तु पदद्वयमेकं वा॰ [illegible] मः स्थान्यादेशभावाकल्पनस्य युक्तत्वात्॰ एवं
च मन्त्रे इति सूत्रे गौरवमपि याछ्रिः कार्य इति न उत्सर्गापवादभावेन निर्वाहात्॰ किंच क्वचिदेव वसादादेशाः तैरि
त्यस्य स्थाने क्विचइति कार्यं मन्त्रे इति सूत्रे किमपि न कार्यं क्विचइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति न कोपि दोषो लाघवं वे
वेत्यत आह [illegible] वोलुकीति॰ एकदेशस्यैवानुवृत्तस्य वोत्सर्गसांतरं गानपीतिन्यायस्याश्रयणेनामादिषु स्याश्रय १०८

णेनादिषु स्याद्वा तदविषये स्वतंत्रस्यैवेत्यर्थः॥ तद्विषये इति घुसृ नशगमृमित्रे सर्वत्रैवेत्यर्थः अत एव सा भाष्ये
न पार्थक्येन चोक्तिः अन्यथोभयोक्तिरेवमुक्तिश्चायुक्तेति स्पष्टमेवेति भावः केचित्तु व्यर्थमिति॰ किं तत्वे सिच्च वस्ल
दीनामुत्सर्गापवादभावेन स्थान्यादेशभावेन वानापद्य इत्याह [illegible] मन्त्रे इति [illegible] त्यपद्यत्याह [illegible] वोलुकीति भाष्यं च ख्यु [illegible] प
नेरिति॰ सिजंतस्यादिह दान्नरेत्यर्थकेनेत्यनाघुदात्तत्वापत्तेरित्यर्थः॥ मन्त्रमते॰ऽगस्य लुमता लुप्तप्रत्ययपरे हेतुकेका
र्याभावाद्वृत्तिकमतेते स्मिन्नितिस्यात्सान्नेलुमतेस्य स्यात्रासि॰ लुमतिप्रतिषेधे एकपदस्वरस्यैवोपसंख्यानमिति तु
सर्वाप्रत्रितसिजल्लुक्स्वरैवर्जमिति मतिविरुद्धमिति मतस्य लक्ष्मेणां युक्तमेवेति भावः न नु नायं दोषः अग्रादिः सि
च इत्यस्यैव कुल्पिकत पार्द्दास्सर्वविकल्पानां व्यवस्थितत्वेनापाद्यमानरूपाभावात्॰ एवं च व्रिर्यर्थ एवेत्सतत्रा
[illegible]वतीति तेन स्थान्यादेशभावपक्षे लोके तादृशो तत्स्वरूपपत्तेरपुषद्मिस्मा हे जुसापत्तेश्च संग्रहः नन्वेवमस्तु स्था
न्यादेशभावपक्षस्य दुष्टत्वं उत्सर्गापवादभावपक्षस्तु युक्त एवेति व्रियर्थ्यमिति अत एव भाष्ये कृता पत्तावदु
च्यतेरित्यादिना तत्रैव मन्त्रेप्रत्याख्यातं केवचनं च वानदितं इति चेत सत्यं॰ तथापि मन्त्रे कृतार्थं सिद्धिरेवेति ध्वनयि
न्नाहत्यह चेरिति॰ स्वितः प्रत्ययत्वेन तदनुपयोग रूपास्वरसादित्यर्थः अग्निवतात्स [illegible] यं न तु व्रिसमर्थनेः अत ए

भा॰प्र॰
११०

यमित्यर्थो हि तदा॰ एवं च तन्मते पि लुग्ग्रहणं प्रत्ययेपरतस्तत्प्रहणस्य देशस्य कमांगमनां गंवापत्का र्यमित्यर्थः नतु
तत्र लब्धांग संज्ञकत्वनिवेशः अतएव पक्षयोः समफलतातत्स्थानस्थानसंगतिश्च॰ स्पष्टं चेदं तत्र ॥ घवो
घोते नलुमतेति सूत्रस्थो यो तु शब्दे दुरीरवरादित्यंस्थानस्तुमान्यानुयोपिनइ तिन तद्विरोधः अंगसंज्ञाया
पपत्रे दूशत्वादुक्तमयोगोपपत्तिः का र्यकालपक्षेपि क्रोष्टुशब्दे प्रत्ययेंगसंज्ञो भवति अंगसंज्ञकस्य चेतरे
द्वाव इत्यर्थात् न ज्वत्वमनैमित्तिकमेव॰ उरदित्यादौ तु अंगसंज्ञा द्वारा परनिमित्तकत्वमादायस्यानिवत्प्रह
त्तिर्न लुमतेत्यस्य चानित्यत्वादंगसंज्ञायामप्राप्तिः तेनप्रियतिसृ इत्यत्र दुपपत्तिरिति तद्व्याशयः तत्रेत्यकैवर
दिगेत्थास्तु चिंत्या एवैतेनाव्वेणास्त्रस्तावित्यत्रेत्यर्द्धं सूक्तिः परास्तेति दिक्॰ ततश्चनयन तुष्यत् दुर्जनन्यायेन कार्य
कालपक्षाश्रयणोण्याह लुकेति॰ एतेन सूत्रपये तथानिवेशेन निषेधप्राप्तेराह॰ कालेति॰ वार्तिकमतेतदनि
वेशेन निषेधप्राप्तिरित्याह लुकेतीति व्याख्यानं परास्तम्॰ मतभेदस्येवाभावादिति भावः॰ तद्धास्या अंगत्वाप्रा
स्या॰ ननु पदसंज्ञायाः प्रवृत्तौ त्याग्रभावेकथं तेननतसंग्रहः॰ तत्राह तत्वचेति॰ पदत्वं चेत्यर्थः एवमग्रेपि॰ ततः॰ अ
व्ययात्॰ प्रीतरत्तीत्यादौ तिङ् तिङ् इति निघातफलमस्त्वात् तदभावो नेति भावः॰ ननु मतेत्यपि नः पदत्वस्य विशिष्ट ११०

कार्यत्वात्॰ तदाह तत्त्वतत्वादिति चद्वपंत्वर्थे॰ हलुस्यावश्यकतामाह॰ तत एवेति॰ एवं च श्नौतस्यान्यादेशभाव आ
वश्यक इति भावः॰ यत्तु॰ तर्कं हलत्वेन तदादेशस्य तत्त्वेपितन्मात्रस्थानस्य यत्वेपि समुदायस्यतत्वेन तदादेशस्य
तत्वसिद्धिरिति लक्षरीत्येवेति तन्न॰ लक्ष्यं प्रौलेतुष्टुवेत्तिहरदत्तादयस्तत्स्विडपि तु सोपपत्तिकमनुवदन्ति॰ न चेति
न्याये नेति॰ सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः॰ एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत इति भाष्योक्तन्याये
नेत्यर्थः॰ अजहत्स्वार्थाकंवृत्तौ कोः नेर्थक्यत्वादिति भावः॰ प्रस्तुयेतिपाठः॰ तथा शब्द इति॰ एवं तु तदूपलोपेवमल्लेम
वा युक्तमिति भावः॰ प्रवृत्ति प्रमते॰ र्थो नेनेत्यर्थवदिह पदे नतु सुप्तिङन्तमित्याशयेनाह॰ अपव स्येवेति॰ एवेन नि
रर्थकत्वव्यवच्छेदः॰ ततासयोः॰ उक्तं भाष्ये॰ तन्यापत्तास्य पर्यासत्यर्थः॰ इदं चान्यत्र स्पष्टं॰ अपि नासुदापतिसमुच्चयः॰
अजहत्स्वार्थायां वृत्तावितिशेषः॰ मानाभावादिति॰ श्रोतस्यानर्थक्यत्वतत्प्रकं तत्त्वात्रेनेति भावः॰ नचेवमपि
जहत्स्वार्थापावृत्तौ सुपोजएव इति ग्रंथोः॰ तत्राह॰ दिगिति॰ तदर्थस्तु रूढ एवेत्र विरोधितं तत्रैव तदंगीकारः॰ प्रक्रि
याद्दशायां तदंगीकारश्च अतस्तदनुपपत्तिः स्वादिसिद्धिः प्रकृतेतस्तमिद्धिश्चेति॰ ननु अनल्दस्यस्यालिवार
णाय आवश्यकत्वेन तथाचतेराचान्तेनेत्यायुत्तरपसंगतिरत्राह॰ विधाति॰ तथा च शिस्त्वीव्यक्तइति वद्धि

भा॰प्र॰ ११९ शेषशेषिभावसम्बन्धोपसंक्रमाद्विधिग्रहणमत्र तथोत्तरं प्रयुक्तमेवेति भावः किं सर्वमिति तदर्थमनन्यहेत्वेवास्तु विधावि
त्यध्याहारलभ्यमित्यादीति भावः मूले तेनेत्यादि अर्थभावः भाष्ये एतत्फलस्य खण्डितत्वे युक्तरपदलोपि समासद्वा
रा सफलात्वविधिपरिग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानस्यापवादांगीकारेण यथाकथंचिदपि प्रयोगस्येवास्याप्तिलाभ इ
ति इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति आश्रयणांचेत्यादि अत एव नेकौस्तुभविरोधः एतेनैतत्फलं स्वतः प्रयोजनार्थं विधिग्रह
णमिति भाष्ये किं विशेषापत्तिरिति मंदोक्तमपास्तम् तेन मुख्यतात्पर्याभावात् तदुक्तार्थत्वस्य तत्रानुक्तत्वात् दुष्टत्वे
विधिग्रहणसत्वेन फलाभावाच्चेति दिक् ननु वार्तिकमते पश्चाश्रुतात् कुर्याद् इति विधिसूत्रे स्यादर्शनेत्यादावतिप्रसं
गः भंगापरबाध्यामिति पंचम्या परस्यापि तन्निर्दिष्टपदस्य च बाधेः स्यन्नेनाविरोधात् तद्धान्याबहिःतपरतो पात्रे
णीकात्तद्बाध्यमतेऽचला घवाद्रुव सांन्नेम्यम् स्यमतस्याख्यानापश्च बाधपात्विधिः २८ कुर्षितिनियमस्य च योगवि
भागेनांगीकारात्समत्वप्राप्तिरेवदुर्वचेत्याशयेनशंकते नचेति स्वतः सत्वेनरूपेण सस्यादिः अपाठादतिदिष्टस्योप
दिष्टाद्दुर्बलत्वाच्चेति भावः एवं च निषेधाश्रवणीयानादतिव्यापारानुपपत्तेः इदं चोक्तमतद्दूषयेपि समानं
तेनापि दिष्टीयनियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतमतेपि प्राप्तस्य ११९

नुर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य तदन्यपरत्वरूपसंकोचांगीकारेणान्यत्र तदभवस्यार्थतः सिद्ध्या आर्थिकं
निषेधमादायतेषु निषेधकत्वव्यवहारात् अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव हि नियमविधित्वमिस्य
न्यत्रविस्तरः एतेन विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतविरोधइति नियमपरिसंख्ययोः कोनाम निषेधस्पर्शा
द्दूत्वेन विधेरेवासत्वात् कस्यातिदेशाद्ति न्याचिसामित्ततयोर्भेदेन नियमालिप्राप्यमलौकिकीरिति च मंदोक्त
मपास्तम् उक्तरीत्या सिद्धांतविरोधाभावात् तत्वाद्रूपसत्वाच्चात एवस्यानि वदादेशोनाल्विधाविति नाहत्त्रि
निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्चाह इति दर्शनेन कार्ये चान्वेति स्वाश्रयेति आदेशनिष्ठस्वार्थः कार्ये स्थानेन प्राधान्या
त्कार्यातिदेशोपमितिध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः स्वभावेति अत एव जहीत्यादौ जादौ जादेशस्यासिद्धत्वेस्वा
श्रयो हिलुकुनसिद्धवत्वासिद्धवत्वयाविरोधात् असिद्धवत्सूत्रं तु शास्त्रीत्वादौ स्यानिप्रयुक्तोधिभावकरणे न स
फलमिति भावस्तत्र वेति तादृशकार्याभावेऽतिदेशस्वभावसिद्धत्वेवत्पर्यः अत एव ब्राह्मणाद्यात्यादौ ब्रा
ह्मणपविहृत्वा ब्राह्मणप्रयुक्तब्राह्मणपविहृत्त्वमघपानादेर्निवृत्तिर्न तु यूद्रादेः एतेन तत्र ब्राह्मणप्रयुक्तयाज
नादिविहितदक्षिणत्वादिप्रयुक्तमदभावरूपकार्ये दर्शनेन तादृशनियमे न समानमिति मंदोक्तमपास्तम्

उक्तयुक्तेः तयोरविरोधाच्च॰ विभ्वाभिन्नेसमवायेशादर्शनात्॰ उक्तरीत्यातस्यापिनिवृत्तेश्चेतिदिक्॰ स्वपदमिति॰
स्वघटतरमित्यर्थः अतएव केवलान्वयिनः क्षित्यादौ घटादित्वत्रभावेपिस्वघटत्वात्॰ ननु व्यक्तिनिमित्तत्वे कल्प्यमपुक्तो
पदेशासंज्ञावत्तिदेशासंज्ञित्वस्य कार्यवद्घात्रीयस्येवसत्त्वात्तस्याग्रहणेनवत्वस्यस्वरूपमित्यनेनतत्त्वे
पिहल्लत्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मत्वेन सामान्यातिदेशाद्वृत्तिन्यायेनानतिदेशाद्वस्यलोपाप्राप्तिरिति मूल
मपुक्तं॰ अतएव व्रीहीणावदित्यनेन व्रीहीणपमपुक्तोग्नासमानादीन्यतिदिश्यन्ते नमाठरत्वादिविशेषकापी
त्यभिप्रायेणाशंकते॰ वृषपीति॰ आदिनावल्लत्वादिसंग्रहः॰ अत्र सोन्यादयः उक्तन्यायस्याप्रस्थितसामान्यध
र्मैस्तदाश्रितन्यायकथंमेंश्चविधाकांक्षापूरणमितितदन्यग्रहणोमानाभावइतितत्केमूलकतयाहच्छान्तेतथा
त्संभवेपत्रस्यानित्यधर्मोपस्थित्यातन्निमित्तकार्याभावेनोतिदेशसामर्थ्यादन्यथाग्रहणावश्यकत्वेवि
निगमकाभावात्सर्वेषांग्रहणमितितयोर्भेदद्वैषम्यमितिसमादधुस्तच्चाचामनुरोधेन॰ स्यान्निवद्भावादे
शत्वस्यसंग्राहकशात्यत्वेनलक्ष्यासेत्कारकत्वानद्धर्मस्योपस्थितस्यापिनिवृत्तत्वेनतत्त्वेवपर्या
पत्यातत्संस्कारकवाक्यांतरकल्पनावश्यकत्वात्॰ अतएवतद्भेदएवतत्थ्योक्तेतेरपितत्वेनपक्ततथे ११२

वत्समाधत्ते तथाथेतदितिपृष्ठे॰ कल्पिते॰ आविर्भूते वा॰ कार्ये इति॰ जन्मत्वं मत्वस्य ॥ अर्थः उपादाने ज्ञानं॰
वाक्यजन्यधीविषयत्वापेक्षयावत्वस्यनविशेषधर्मत्वमितिसमुदायार्थः॰ एवंचवाक्येइत्यस्योपादाने
इत्यनेनान्वयोनतु तत्वमित्यनेन॰ तथा सति अन्यत्रोपात्तधर्मापेक्षयावत्वस्य तत्वेन तदभाववस्य वक्तुमशक्यत्वात्॰
अतएवसममप्त्तोयोतपाठसंगतिः नन्वेवमपितथावाक्येपल्लवेएवमानाभावः धातुवद्वृषिरित्यादिवद्वल्लव
दुकारस्यादीनांकल्पयितुमशक्यत्वात्॰ तथाचविशेषधर्मत्वेनहनत्वादीनामिववत्वस्यातिदेशोनस्यादतआ
ह तत्रेति॰ आदेशविधिमतेषुयेनरूपेणकूमः स्थान्यादेशभाववत्समादायेत्यर्थः तथाचहनत्वेन हनेइवालौ
त्वस्येतिसहकृतत्वादिवउक्तत्वेवत्वेनैववस्यस्थानित्वमितितथैववाक्येपल्लवइतिभावः अधिकमन्यत्रद्रष्टव्य
वत्स्यपतेचानुपदंकिंचितं॰ इदंचसंभवाभिप्राये॰ वस्तुतोविधिग्रहणसामर्थ्यान्नत्स्यपीतिलिंगाच्चातेत्ते विशे
षातिदेशोपीतितत्वे॰ ननुस्थानिवद्भावेपिकुरुषरत्यस्यासिद्धिरितिनेतत्तद्दृक्ष्यमित्याशयेनशंकतेवृषपी
ति॰ उक्ते॰ स्थानिवद्भावेनेत्यादिः पत्तुर्हलिसर्वेषामितिनित्यलोपेनतासिद्धवदविद्रूपांतरासिद्धिरितिरलाक

भा॰प्र॰ ११३ इदं द्विप्रभृतयः तन्निमित्तलोपौ स्यात् अनपवादत्वाच्च। अशरूपे हलीति व्याख्याने। पवादत्वसंभावना+ सिद्ध
तपापाक्षिकलोपस्यैवमाप्यत्वात्। हृस्वं वृकरोतीत्यादौ विकल्पमास्थानिमलोपस्यप्रा+ यामपि वस्यमा
णरीत्या हल्ध्वादेरन्नेभिधाने न तत्रैव स्थानुवृत्तेर्निष्फलत्वस्यासिद्धांतितत्वेनात्रैतल्याभेरेवाभावाच्चत्वपम
पि तत्रानुवृत्तेरोकोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च। अत एव भोभगो इत्यत्राशग्रहणं स्वविडनपरं भाष्यसंगति रि
त्यन्यत्र विस्तरः। तत्पूर्व्वं न पवत्राह पाक्षिकेति। लोपः शाकल्यस्येत्यनेनेत्यर्थः। चस्त्वर्थे। स्थान्यवयववद्वेतीति।
एवो भिन्नक्रमः स्थानिन एवावयववदित्यर्थः। अत एव तद्भाववर्णपञ्चादेशावयववदित्येवोक्तं। अन्यथा तेन भोभगो
इत्यत्राशग्रहणं सकलं भवति। विसर्गस्थानिरेफ चरित्रह्रस्व सच स्थानिरूपदत्वकृतं स्यात्। अपसमुदायात्तु
रमेवोत्पत्तेस्तद्वाक्येचित्तः। तदन्येन क्षमते। तथाहि। तथा व्याख्यानेपि सर्वेवाक्यमिति स्यायेन स्थानिन एवा
वयववदेव गृह्यते इत्यर्थापत्तिः। अन्यथा स्थानिन एवेत्येववदेश संघसंमासमयप्रा भेदाभेदौ भयपाश्रित्य हाद
भेदेपि षष्ठीदर्शनादिष्टार्थसिद्धत्त्वोपि एवं च मयपद्धेत्यादि सिद्धावपि स्थानिरूपेत्याद्यर्थाभवित्र प्रकांतत्व ११३

स्यासिद्ध्याविधिपदानर्थक्यापत्तिः स्वपूर्वग्रंथविरोधापत्तिश्च। अनेनेहेत्यादिकौमुदीविरोधापत्ति
श्च। प्रकृतसूत्रे भोभगो इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्चात अत्राहो पलक्षणमिति। अर्थात्तरसमेतिशेषः
तदाह स्था नीति। यथाश्रुतेऽन्त्वापत्तिः एषैकवचंचम्लेरवो व्यर्थ इति भावः। अत एव तत्वतीत्यादा
विरानेति प्रपंचोपिष्यते। नुपदमेव तत्रेमानमा तएवेति। तादृशार्थस्याप्यगीकारादेवेत्यर्थः। अन्यथास्य
ष्टार्थमेव पष्ठ्यतामपि निर्दिश्येत इति भावः। ननु भाष्यात स्थानिरूपेत्याद्यर्थलाभेपि हृतीयार्थलाभात्
प्रपच्येत्याद्यसिद्धिरिति चेन्न। तस्यापि तत एव लाभात्। तथाहि। आदेशोऽस्यास्तीति आदेशी स्थानी इदं
चालीत्यनेन व्यधिकरणं संबंधिन एवाधिकरणत्वविवक्षयास्त सप्तमी। अल स्थानिवित्तव्यपदेशिवद्भावेन
तत्वे अत एव भाष्य पूर्वापरविरोधो न। प्रत्यासत्त्याप स्पष्टकपायेतिज्ञापकस्य चाश्रयणो भाष्यतात्पर्यन
तु चैवं किं प्रपदाःदैकचिन्नतेनेति वाच्यं यथाश्रुते एवं नन तद्याहृत्तिमतीत्यासेम स्ते त्वेन च तथा व्याख्याना
सभवन्नोनद्वोष गौणा प्रत्तेः पजश्चादिशा वयववदत्य स्थानातिप्रयोजनकत्वापत्तेश्च एवं चोपेत्यादिग्रंथस्य

भा.प्र.
११८

वकारावंडनेत्यात्पर्यं न तत्पलक्षणत्वदेवेतिदिक्‌ ननु स्थान्यवयवद्वीतीति॰ यत्तु तथा च निषेधाप्रसक्त्या स्थानिवे
त्वेन सुत्वं॰ यद्यपीह तदेद्गुत्पलिवर्तनेन तथापि न तद् लोऽसाधारणं स्थानमादौ समुदाये विश्रान्तेः तथा च यन्निमि
त्ताभावकृतशास्त्राप्रवृत्तिदेशप्रदेशविशिष्टस्य स्थान्यल्साधारणधर्मत्वे निषेधोऽन्यत्र स्थानिवद्भाव इति कौस्तु
भकृदादयः तन्न तथा सति तन्वंतीत्यादावुहत्याध्यधातुकत्वस्यापि तथादिसमुदायविश्रान्तत्वाभावेन निषे
धाप्राप्त्या तद्धेनेडापत्तेः न चापरविधाविति स्थानिस्वविधावपि स्थानिवत्वादद्वेऽरति वाच्यं तत्स्थेकदेशयुक्ति
त्वात् अप्सिद्धवत्सूत्रेणासिद्धस्यापवादा सन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोक्तेः अस्यापि पंचमीसमासेनैव सिद्धेः केयुडे
नोक्तत्वाच्च न च तर्हि तेनैव निर्वाहः अत एव तथा कौस्तुभे उक्तमेवेति वाच्यं तदंगीकर्तृमते दोषध्रौव्या
त् शब्ददर्थं तदंगीकारेषु समद्त्यत्रेत्यत्रेत्यसमलविरोधापत्तेः कथं तर्हि तत्त्वनीति पंचमीसमासलक्ष्यप्राकदत्तमिति चेद्दर
दत्तमतेनेत्यवेहीति कौस्तुभसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च तदंगीकर्तृमतेपि अन्तिसतयाः पीपचन्नित्यादिलक्ष्यविशेष
मात्रपरत्वादाऽन्यानिर्वाहाच्च न चात एव बहिरंगस्यपत्वेऽसिद्धत्वान्निर्वाहः कौस्तुभादावुक्त एवेति वाच्यं अंगस्य ११८

रस्य यत्पाद्यार्धधातुकस्य डित्यर्थे न तस्यापि तत्वात् पूर्वं पूर्वमित्यस्या सार्वत्रिकत्वाद्युत स्मात्कौस्तुभापुक्ते
असाधारणत्वनिवेशोऽयुक्तः॰ अथापर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा॰ आद्ये स्थान्यल्मित्तो लाश्रयविधावि
त्यर्थे व्यूढोरस्क इत्यत्र नतत्वेतीत्याद्यसिद्धिः स्थान्यलाश्रितविध्यन्यविधावित्यर्थे तु वभ्रविवेत्याद्यसिद्धिः अन्त्ये दोषः
प्रसिद्ध एवेति चेन्न इष्टानुरोधेनोभयदोषस्यान्यत्रैवाप्रसक्त्वेनादोषत्वात् न चैवमपि स्थान्यलाश्रयविधौ नेत्यर्थे
नवभविवेत्याद्यसिद्धिरेवा द्वैविध्यन्निमित्तत्वस्य तत्र सत्वादिति वाच्यं यन्निमित्तत्वेकल्पस्य प्रयुक्तोपदेशप्रयोगवति
देशप्राप्तिस्तन्निमित्तस्य स्थान्यल्धर्मत्वे एव निषेध प्रवृत्तेः उपदेशाप्रवर्तकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
सत्त्वैयावत्स्याप्तितावच्छेदकावच्छिन्ने स्थान्यनूपनिमित्ताश्रयविधौनेतिपाठात् एवं च तन्वंतीत्यूढोरस्को नप्रदी
व्येत्यादौ निषेधस्य वभ्रविवेत्यादौ विधेश्च सिद्धिः सत्त्वैत्यादिनाणमायेत्यादिसिद्धिः ङे॰ येइत्यादिनां ङ॰ कारोपलक्षिते
स्थानितावोधनेन तन्निष्ठसुत्वप्रत्ययत्वादेरल्धर्मत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः एवं सति पर्युदास एवोचितः लाघ
वात् यन्निमित्तत्वेकल्पप्रयुक्तोपदेशप्रसक्तावेतिदेशोऽप्रसक्ते सोत्रस्थान्यल्विधौ तन्निमित्तनिमित्तकविधि

भा·प्र·
११५

भिन्नविधावित्यर्थे नोक्तदोषाभावाच्च। एतेन प्रसज्यप्रतिषेध एवायमिति श्लोकोक्तिः प्रत्युक्ता। भाष्यादिग्रं
थास्वरसोदासीनाः। पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय प्रतिषेधव्यवहाराङ्गीकारात्। शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थास्तु
कौस्तुभानुयायिन इति न तद्विरोधो न वा तत्र पूर्वापरविरोध इति दिक्। तस्यैवं ह्रस्वनिषेधप्रहाणेरेति।
णमायेत्यादावुक्तरीत्यैव निषेधाप्रवृत्तिरिति युष्मत्स्पाद्धेतोरित्यर्थः। ध्वनितं चेयं रीतिर्विशिष्टस्येष्टोऽनलमात्र
वृत इति भाष्यप्रयोगेण स्पष्टमुद्योते। अत एव भो भगो इतिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानिकविसर्गस्य स्थान्यलक्षणनिषेधप्र
हत्वाभ्रूपं कार्यं नाल्विधिरित्यादिसूत्रोक्तं यत्तु अत इत्यस्मिन्स्थानिवत्त्वेन सुलाभस्तु पिचेति दीर्घ इत्युक्तं चिन्त्यमिति तन्ना
कार्यनिष्ठाङ्गत्वं स्पत्रतेः प्राग्वर्तिस्थानत्वात्तु लाघवच्छेदकप्रत्ययत्वावच्छेदकत्वेन तद्घुत्वे रैवोचित्यात्। अंगे
न प्रत्ययाक्षेपेन तस्यापि सुब्वत्तुन्निमित्तत्वाच्च। विना प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेनांगत्वातिदेशो दुर्लभः। तस्य स्था
निधर्मत्वाभावात्। एतेन अतः पक्षः स्थान्यंगेनेत्यप्रवृत्तात् तथा च प्रत्ययत्वसुलाभे दिरूपलक्षणामिति तास
यं। अन्यथा दीर्घविधौ प्रत्ययपरत्वे नानाश्रयणे देवमुक्तिर्निर्बीजा। अत्र सत्वे प्राधान्यात्कार्यातिदेशेन सुल

११५

वदंगत्वस्य सुलभत्वं चेति व्याख्यानेऽनुपस्थितसुत्वेनैव तदुपलक्ष्यमस्तु किमेवमुक्तोतिनत्वं डनं चापा
स्तम्। प्राधान्यात्कार्यातिदेश इत्युक्तेः सुत्वांगत्वयोः सुलभत्वमित्यनेन नाविरुद्धत्वाच्च। तदा दीर्घस्यैवातिदेशा
त्। कार्यशाहेनानिमित्तस्यैवग्रहे पक्षे रीत्यांगत्वस्य दुर्लभत्वाच्चेति दिक्। तदा हैव प्रत्ययपरत्वमिति। अन्ये तु शे
षः इदं च सुलोदेरप्युपलक्षणम्। न चैवं विनिगमकाभावे वैपरीत्यापत्त्याप तुमतमवेशाइतिवाच्यं सुत्वस्था
दिरूपेनेत्यनेन नाविशिष्टनिष्ठत्वाद्यामेऽपि प्रत्ययपरत्वमेकारहृत्तीति मन्तुमनिहत्तपेक्षादेशारेफादेशविसर्ग
हृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यलेऽहान्तित्वेनातिदेशादिदुदूपधेति सत्त्वे प्रलैवेक्ष्यभाराप्रमित्तिः करोतीत्यप्रत्यये
स्थानस्य प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति गुणाभावेन ध्वनयितुं च तथोक्तेः। अत एव ततो वैलक्षण्याय सूचकैवोक्तिः।
भोभगो इत्यत्र इदुदुपधस्य चेत्यप्रत्ययस्य चापि प्रसज्यते। प्रत्ययत्वादेरत्र विशिष्टवृत्तित्वे दृष्टान्तेन साधयन् भो भगो
इत्यत्र सुलग्नं यथा सांगत्वं ध्वनयंश्च सत्त्वोपाते त्ति विशेषणावच्छेदकतामाहात्म्यहीदितिः। एवेनेकारव्याहृतिः फलो
भावादत्र भ्रेत्यस्यानुपस्थितेः। अन्यथा प्रसिद्धालोको न स्यात्। एवं च रहदीर्घ इति वाक्यकल्पनेऽपेढे वपइति

भा॰प्र॰ वाक्यकल्पना। स्थानिताव्छेदकं च शास्त्रीयोपात्तरूपमेवेति न दोष इति भावः। तदाह नास्त्वेनेति। व्याख्या
११६ नादित्रिति। अनल्विधिसूत्रे तोत्रा विधिपदाध्याहारेणान्वयायोगपत्वाद्विधेयत्वाविधित्वेन हरणासामर्थ्यादित्य
र्थः। अकृतस्य त्रास्त्रमापाद्याऽस्थानीति। ननु दोषहेत्वनुक्तेः अप्रसिद्धहेत्वनुपलंभाच्च न निराकांक्षत्वमत आ
ह एतद्धीति। सन्च कृघुनीत्यत्रोक्तस्यांगान्यत्वादावसिद्धमिति परिहारस्यासंगतिरूपदोष एव व्यावर्त्यः। तस्मात्तत्रे
व हृषितत्वात्। वृद्धमविपदाति निषेधसामर्थ्यादापुपरस्य संप्रसारणे पूर्वस्य प्राप्तिः प्रतिषिध्यते तदा। यदा तु सं
प्रसारणाभाविनि पूर्वस्य संप्रसारणे नेत्यर्थः निषेधसामर्थ्यात् तस्मिन्पूर्वस्य संप्रसारणेनेत्याश्रीयते तदा
नेदं फलमस्य। अत एव किं चेत्यादिना फलांतरं वृश्चतिमूलकृतस्यं चेदं भाष्ये कैयटादौ तत्तु सर्वमते कवाक्यत
या। त्राप्या वृश्चकं तदाह विस्तरास्त्विति ननु यथेष्टं वोभयशेषाध्याहारेणास्थानिसंबंधिभावाभावोभयातिदेशा
गीकारे पितस्यादेशाश्रयुक्तवारणे हेतुत्वासंभवान्मूलमयुक्तमतः शेषपूरणे नगत्यसंगतिमाह। स्थानिनी
ति ननु तार्थस्य संबन्धात्कवाक्यीयत्वेन लक्षणासंस्कारकत्वाद्धृदमर्थादर्थातस्याप्रतीत्यभावेनावास्त्वाद्य ११६

कथं तेन वारणमत आह अजादेश इति। प्रयोगीमानचएवादेश इत्यर्थः एवं तत्रैव तत्सौत्रस्य स्थान्यादेशभावस्या
त्रयन्नहणेमानाभावात्। तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वमचीकमघत्यादौ महतमाचष्टे मा व्यपतीत्यादौ टि
लोपादेस्तद्भावश्च सिध्यति। स यत्कार्यं लभते न लभते च तदर्ज्जेते न तस्य दर्शनं तु ते द्विर्हृदमित्यर्थः अचकार्यं ल
भते स्वकार्यं नेति तु फलितोऽर्थः ननु विधिकारः आह स्येवास्तीति तथोक्तिः एवमुक्तौ किंच कृतार्थत्वात्तेन शब्दमात्रानु
हत्तौ किं वीजं प्रवेचोक्तार्थानुपपत्तिरत आह एवं ते इति। एतन्मा वे इति। अन्यथा हि नायकार्यं सिद्धिप्रसंग इति भावः। अ
येति। अन्यथा हि यलोपादिना हरणानर्थक्यापत्तिरिति भावः। तदाश्रयणमिति। निरपेक्षशास्त्राधिकाराश्रयणमि
त्यर्थः स्वार्थकानुवृत्तौ तत्र थाधिकोव्यवहारः एतदर्थं तथोक्तिः तथा चोभयातिदेशांगीकारेऽदुक्तार्थसिद्धिरिति
भावः यलोपेति। स्वैमागुत्तमा आगुपस्थित्याः भ्यां हि तत्वेन सौत्रक्रमेणावा पूर्वविप्रतिषेध इति भावः हतै कशेषस्यदू
दीतश्च यमाणस्य प्रत्येकं संबंधादाह यलोपादीय इति हृत्प्यागेन तथा व्याख्यानस्य धादिशहृदा फलमाह तेने
ति। नन्वेवं दीर्घादीत्यर्थमेवेत्यत आह यलोपादीति। वैचित्र्यायेति। सूत्रे भाष्यमतभेदसूचनायेत्यर्थः। यद्वा भा
ष्यमते वर्ज्येकौ दीर्घोपधलक्षणत्वेन ग्रहणमिति सूचनायेत्यर्थः लिंगत्वमुपपादयति। नहीति। ननु वृद्धौ

पोवहीयानितिक्रिद्धांतादादावचोत्ररीतीत्यस्मादावमासिः स्वविभावस्यानिवत्वादनंतरमपिनेमतत्रा
हत्रतइति॰ नचपूर्वत्वसिद्धिद्वारालोपहेतुकत्वंतस्यावोध्यं॰ नन्वेवमपिक्विलुगुपधात्वेतिनिषेधातत्वंदुर्लभमे
वातत्राहक्विलुगिति॰ हृद्वादकेकांतरवोपधादित्यस्यारिवीयइतिलक्ष्येरत्यर्थः एवव्यावर्त्यमाहनान्यत्रेति॰
उपधासंज्ञायांतद्धेतुककार्यांतरेचेत्यर्थः अतएवचहृ॰यइतिहीत्यत्रहणंतत्रचरितार्थमितिभावः नाचत्वादितिपाठः
नाचत्वादितिभावइत्यपपाठः नन्वादेशापेक्षयाः व्यवहितएवेत्वसत्वेपितन्निमित्तापेक्षयाः तत्वात्कथंतत्वक्षेप्ये
तद्धोषोक्तिःतत्राह पूर्वत्वमितिचात्र॰ पूर्वविधावित्यत्र॰ स्वरइतिअन्यथातत्रारेपक्षकारभ्यांव्यवायेनतदसात्
दुक्ति निषेधेव्यर्थास्यादितिभावः अतः॥ तादृशपूर्वत्वग्रहणात॰ अपिभ्यामादेशातत्यक्षयोः समुच्चयः पतत्रैतरेगप
रिभाषयाऐचोरसिद्धत्वान्मलटीकेर्विस्येनाज्ञानंतर्यइतित्वनित्यान्नास्येवचा॰ एवंचत्रयाणामपिपक्षाणामदुष्
तेनिमित्तापेक्षयापूर्वत्वपक्षेलवनमित्यादावाघभावापत्तिस्तुकिरतौलवनइत्यादिज्ञापकान्नेतिन्यासकृदनुया
विमंदत्वत्वं आतिदेशिके कार्येतरंगत्वस्यदुरुपपादत्वात॰ तादृयव्यापतेश्च ज्ञापकाश्रयणेगौरवाच्चः प्रकृतेतत्
त्रभाष्यवार्त्तिकविरोधाच्च॰ अतएवतथाम्यासकारोक्तिःखंडनपरकौस्तुभग्रंथइतिदिक्॰ एवंचसत्रैप्रतत्वात्तसे

वावधित्वमित्याहस्थानिवदितिः प्रतीकंघत्वातयोक्तौसंगतिमाहांतेति॰ यत्तुविधिशद्वःकर्मसाधनः पू
र्वेपाशेषषष्ठ्यासमासेद्विर्वचनाद्यसंग्रहेपिकर्मधारयेणदोषइतिरत्नाकरः तन्न॰ तस्यपूर्वेतिपातापत्तेः कर्म
साधनस्यवहिरंगत्वाच्च॰ एतेनविधिशद्वःकर्मसाधनःस्थानषष्ठ्याचसमासइत्यपास्तं॰ द्विर्वचनादिषुविधिशद्वा
नन्वयापतेश्च॰ तत्रकर्मधारयेपैरूप्यापतेश्च॰ एकेनविधिशद्वेनयुगपत्समासद्वयानुपपत्तेश्च॰ एकोपन्नसती
त्यापत्तिधापतेश्च॰ इयमेवाहाचिमूलेतुनातद्याख्यानेशोधिता॰ एतेनतथाव्याख्यानंस्वीकुर्वन्मंदः त्रैधस्येवां
धस्यान्नस्येतिन्यायेनप्रत्युक्तः तेहाहविधीति॰ इत्येवमिति॰ इत्येवंफलितव्याख्यानेइत्यर्थः शाहूतुपदचरमावयव
कर्मकविधावितिबोध्यं॰ यत्तुकेयदेनरक्षर्वतमाचष्टइतिणिचिटिलोपेविचिरूपमितिमतंमतुवृत्तुकेक्विलो
पापवादत्वातसेरूप्यरद्धोहश्चनीतिक्विपितमाचष्टइतिणिचिटिलोपेक्विजित्फलंप्रकाशोप्येवंतत्वं॰ अतड
पधाप्राइतिहृद्दुर्वोरत्वात॰ अतोमलेवेतीत्यादितहिति॰ वलोपापवादत्वादितिभावः हेतोः साकोक्तत्वादाह॰
णिलोपस्येति॰ तथाचवल्नपरत्वाभावइतिभावः हृद्विवारणायाहटिलोपस्येति॰ अस्य॰हक्षवशाहस॰प

भा·प्र· कृत्वाभावादिति। प्रातिपदिकाणीजुत्पत्तेः न चैवं सलोपः पदत्वादित्येव सिद्धेः इयं योक्तिर्व्यर्थेति वाच्यं। अत्र
११८ तश इत्यस्य समीपाद्वा चकत्वमिति सुवेतासि॥ जिति मतेपि सिद्धिरिति च वनप्येतुं तत्योक्तेः। एतेन णिचि वक्ष्य
माणरीत्या पदत्वस्यैवाभावेन तदनवयववत्वादिति मूलोक्तिश्चिन्त्येति रत्नाकरोक्तं पपास्तम्। तद्धीतेः स्वं इयिष्य
माणत्वाच्चेति भावः कुतोऽसिद्धिरिति। तथा च वृक्षव्वयतेरप्रत्ययः वृक्षवृकरोतीत्यादावृमिकभाष्यविरोध इति भा
वः। विजन्तविहिर्भूतत्तसुवृहेतुकपदसंज्ञाहेतुकनिषेधेन विजुत्पत्त्यवहितवेलायां वलोपप्रतिबंधकमाभातिदेशा वा
धो न तु मश क्यः इति ध्वनयन्नाह अन्तर्वर्तीति। एकदेशेति। तथा च लौकिकन्यायविषयो यं न तु शास्त्रीयस्यानिवदृ
वादेः एतेनान्तर्वर्तिसुवृन्निमित्तपदसंज्ञायां स्थानिवद्भावेन कृतिजोपस्यासिद्धत्वाद्वचः परेति स्थानिवद्भावो दाहर
दन्तमतंगीकारे विपाबीचो नत्वापव्याख्यानेन दोष इति मपास्तम्। असिद्धमित्यत्र प्रत्यासत्या इं तरंगादिपदे
न शास्त्रस्यैव ग्रहणेनान्त्राप्रतेः तन्न्यायस्य लौकिकत्वात्। अत एव तत्र भपदत्वस्याशास्त्रीयत्वेनासपक्षोप्य
पुक्तः वक्ष्यमाणरीत्या नपदांतेति निषेधाच्च तदाह वातेपीति। अपि नाईकारेणादिसमुच्चयः यत्तु पदांतस्य स्था ११८

नेरत्यादिवर्णाश्रयत्वादित्यंतमनुपपन्नम्। टोरित्यादिति हृषेनिषेधस्य वर्णप्राधान्येन प्रवृत्तेरा करोतेः
त्वात् कौस्तुभे अचः परेतिसूत्रे पटवती सत्र जभाव वारणाय तलाहशामते तु न पदत्वबाधस्याभ्युपगमाच्चे
ति दूषितवान् रत्नाकरस्तादृशादिति ध्वनयितुमाह स्थानीति शेषः पूरणमेतत्। उपस्थितत्वादिति भावः मत्यपे
स्या धिक्ष्याप्यैः उभयत्र बहुव्रीहिरिति भावः नन्वेवं व्याख्याने उन्नराम गतिः अत्य प्रत्ययग्रहणात्तत्र
क्षणं यथा स्यात् सर्वलक्षणं माभूत् गोहितमित्यादिभाष्येण वर्णाश्रये तस्याभावे ज्ञाते स्थानिवत्वस्येत्स
तत्राह णविति। अपंचटेरित्यत्रोक्तेण ध्विष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति वार्त्तिकैकदेशानुवादः एतेन प्रातिपदि
कादित्याद्विगणसूत्राणामप्रामाण्यं हेतुमतिचेत्यत्र तत्करोतीति वार्त्तिकोक्तेः एवं च प्रातिपदिकादेव
णिजुत्पत्तिलाभ इति सिद्धान्तोध्वनितः पदविधिसंज्ञाभावान्न दृश्यते तथाप्युदाहरणमेतत्र परिगणनान्नि
ति भाष्यात् स्यात्रपि न ग्रहणं तेन सृजपतीत्यादौ कुत्वाभावः सृग्गित्यादौ तत्वं च सिध्यति तदाह पचिम
मिति। वर्णाश्रयामिति। वर्णाः अलन्त्याश्रयो हेतुर्येन तदित्यर्थः वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्यापपमेनार्थः ए

भा॰प्र॰ ११९ वंचाल्विधिरित्यादि निष्फलितं तदाह एवं चेति । अल्विधित्वे चेत्यर्थः एवं च नेदं तन्निषेधपरं किं तु स्था
निवत्त्वानामन्त्रं प्रतिबोधकं सूत्रं तु पाप्य इत्याने नेहेत्यादिकौमुदीग्रन्थवृद्धिरिति मां गुणकारत्नाकरोक्तिरयुक्ता ।
पदपतीत्यत्राणिचत्वेन प्रत्ययलक्षणप्राप्तस्यादिद्वितीयहेतोरसंबद्धत्वाच्चेति भावः नन्वेवमपि माधाम्नोक्तौ पौ
तिदेशापक्षेऽतिदेशमन्त्रस्यातत्वेनेदं दुर्बलमत आह कार्यातिदेशपरीति । शास्त्ररूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा का
र्यस्यातिदेशोपीत्यर्थः अतिदेशस्यापीत्यपि हि पदेशसमुच्चायकः यथाश्रुतमल [illegible] लस्य भङ्गत्वाख्यानबी
जमाह [illegible] पवेति प्रत्ययहलुकार्यबोधकसूत्रमित्यर्थः [illegible]धारस्यामिति । तन्मात्र इत्यर्थः एवं च मुदृषत्वा
स्मादइत्यादौ दीर्घत्वमिवात्र भत्वमतिदेशम[illegible]शस्य इष्टवावस्थ्ययोरित्यनेनान्यत्रापि विधानात् । एतेन वा
र्त्तिकमते पघस्तु [illegible] विषयतेया तत्राभिरेवं तथापि भाष्याभिप्रायेणेत्यमुक्तमिति भाष्यार्त्तिः । प्राचाम
नुरोधेनेति ध्वनितौ । नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्त्याय यथाश्रुतमतं सौष्ठवेभङ्गः त्याख्यानमयु
क्तमित्यपास्तं च । तत्पक्षे उक्तरीत्या तदप्राप्त्या वर्णाश्रयत्वादि स्तु नेऽसंगतेः अज्ञानेन शंकायामपि नि ११९

यमार्थत्वादुसुतं सौविस्साच्च यथाश्रुतमलोऽसंगते हलन्तत्वाच्चेति दिक् लक्षणामिति नियमेति । एतेन । नियम
शास्त्राणां विधिरूपेणैव प्रवृत्तिरिति सूचिता अन्यथा पचतेद्भाव इति नियमे निवृत्तपातनमिति । सुदृषदित्यादौ
दीत्यादौ दीर्घापत्तेः तथा च वार्त्तिकमतमेवा पुक्तं अतएवाडित्यादिसिद्धिस्तु नाम्यस्तस्येत्यतोऽचीनेत्यनुवर्त्यवा
क्यभेदेन व्याख्यानेनेति स्पष्टं भाष्यादौ तथा च मम तु सूत्रतोपि स्थानिवत्सूत्रव्यापारोऽत्र षष्ठानप्रत्ययलक्षणसूत्र
स्य तदाहेति भाव इति । मत्वमिति । तथा च समानाश्रयिकत्वाद्दौकिकन्यायमप्राप्तपदत्वस्य तेन बाधेन निषेधाभावा
दिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनावलपरत्वात् प्राचोक्तमतं पितलोपः सुवार इति भावः अपिः संभावनायां । व्यापतादि
ति । तत्समकालमिति शेषः अन्यभेदात् तथा च जायमाना भसंज्ञा इकारं तादौ स्यादिति भिन्नावधिकतया
तद्वाधौ च कुमशक्य इति भावस्तदाह वात इति । पदत्वेति । उक्तन्यायमाप्तेति भावः नचाटिलोपस्य स्थानिवत्
स्य वाते पदत्वस्यापकत्वेन निषेधप्राप्तिर्दृष्टपदान्तस्यानिकवलोपज्ञापकत्वेन निषेध इति वाच्यम्
१२ण्णिलोपस्थानिवत्त्वस्यापि निषेधप्रतिबंधकद्वारात् तादृशाब्लोपप्रतिबंधकत्वेन निषेधात् । विनिग

भा·प्र·
१२०

प्रकाभावेन साक्षात्परंपरया वा सिद्धं तेपि पदत्वमावयवादिसाधकस्यैव तस्य प्रतिबंधकस्यापि निषेधांगी
कारात्। अत एव भसंज्ञापि पदकार्यमित्यत्र सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक्। उक्तार्थमेव द्रढयितुं वाचा क्रमप्रवृत्ति
तयोर्भयोः समकालत्वाभावेपि निर्वाह इति सूचयितुं वदेषांतरमाह। प्रकृत्यैवेति। परित्यज्य वेत्यर्थः। पूर्वं
ह्यपवादादौ इत्यपेक्षया विकल्पः। अपवादग्राहो वाधकपरः। तत्प्रतीतिः भत्वेन तदुपजीव्यपदत्वबाधेन न पदांतेति निषे
धप्रतिबंधायेत्यर्थः। तामहते श्चेति। अन्यथा न्यायाप्रसंगतिरपवादशास्त्रनिर्विषयता चेति भावः। न स्तत्रेति सुपदत्वस्या
प्रकृतत्वात्। सुपइत्येव सिद्धे गणसूत्रे स्यप्रातिपदिकपदासंगतेश्च गणविशेषत्वप्रातिपदिकस्येति वार्त्तिकोक्तेश्चेति
भावप्रातु न निर्वाहः। कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां तदप्रहत्तेर्वैरूप्यमापन्नत्वात्। एतेन तथा ऽन्यत्र निर्वाहः। अन्यथासिद्धं
तत्व्याख्यानेपि पदि तद्रूप्यादौ तत्र दुष्करीत्या ठंते भत्वदौर्लभ्येन पदत्वाज्ञानत्वापत्तेः। अत एव राजेदित्यादावलं
स्त्रैलादेशात्वेन तदप्राप्त्या कुत्वाभावापोक्तसमाधेरावरूपकत्वाच्च न च तत्र एव तदप्राप्तिनु त्स्यावधिकभत्वेन
तद्बाधः तात्तद्रूप्यायेन वैपरीत्यापत्तेरिति मंदोक्तमपास्तं। तस्माद्दृक्षवित्स्यसिद्धिविधव्याख्यानेन सिद्धि १२०

रेवेति नैवं व्याख्यानस्येदं फलं। किं तर्हि तदिति चेत् अत्र रत्नाकरः। वृक्षवस्यामिति प्रत्युदाहार्यं। स्त्रादिविति पदत्वे
स्यतत्रेसत्त्वादिति तत्त्रनैवं विज्ञापनेपदस्यांतः पदांते। किं तर्हि पदेऽतः पदांत इति भाष्येण प्रत्यासत्त्या पदत्वेरमा
वयवे कर्त्तव्ये परपदस्याजादेशा एव तस्या निवृत्तिस्याशपकेनेन पदांताः पूर्वे ऽणा ऽसतीतिलत्वस्तत्रेस्य भाष्येण व
वृक्षवदेरनभिधानात्। तदध्वनपत्राहेत्यामेति। आदिना राज्ञोवृक्षः राजानोपतीत्यादिपरिग्रहः। पदस्वरमाव
पर्व्वप्रतिबंधकस्यानिवृत्तौ वेनिषेधात्रैतित तत्र। सुलोपस्येवृवत्सु तपदद्व्याश्रितत्वेन वहिरंगत्वात्। सिद्धं
तरीत्या चतुर्विधातेरगत्वस्याभावाच्च। तत्साधकतन्निषेधोदाहरणमाह। कानीति। न चात्रादिग्रादचः। पूर्व
त्वाभावादेवनस्यानिवृत्तिरिति वाच्यं। वास्यादपोह्यपदानिस्त्रियंते इति पक्षेतत्वसत्वमभ्यन्तरपदांतरानिरपेक्ष
मेवपदमिह शास्त्रे संस्क्रियते इति नियमः। पुष्पपुपदरत्याघसंगत्यापत्तेस्तदाहवाक्येति। नन्वेवमपि स्पंदत्री
पविधौ पुंजेपत्तत्रे त्र्यातद्दौर्लभ्यमेवं। न च परत्वान्निर्वाहः। विप्रतिषेधाभावो त्वेन्नित्यत्वं तत्सम्प्रोः सूप्र। न चवाचेत्री
प्रहेतितपापो गपपघयपिनेति वाच्यं। तथापि वैपरीत्यापत्तेरत आह तत्र पक्षे इति। एवं चेति। उपपा

भा०प्र दित्वमेतत् एतन्मूलकमेवेति तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेवेत्यर्थः एवेनाप्रवृत्तवचनत्वनिरासः वदन्क्रियाविशे
१२१ षणमेतत्तत्स्तुतेति उक्तरीत्या परत्वाद्यसंभवेन येन क्रमेण वर्णानामुच्चारणं तत्क्रमत्यागे बीजाभावेन च तादृ
शान्तरङ्गत्वमादाय तत्क्रमेण संस्कारौचित्यादिति भावः यत्तु व्यक्तिपक्षे कृतार्णपदस जातिपक्षे तं वेडनवद्वा स्म
संस्कारपक्षे कृतपदीत्वं ग्रहणस्य पदसंस्कारपक्षे तद्दुचितमिमदृप्तन्नेश्वदद्गे च इत्यादौ पदसंस्कारपक्षे प्र
वृत्त्यपक्षोपस्थास्याभिवर्त्यापत्तदावश्यकत्वात् पदविपदद्वयाश्रितत्वेन दहिरंगोऽऽप्रादेशात्रैद्धोपोत्तरं
प्रवर्तत इति तत्वमेवेति सः तदपि न उभयाश्रितत्वेपि पदद्वयानाश्रितत्वात् भत्वाद्धेनोपरिविभक्तत्व
त्त्वेप्रतीक्षणांकसानाभावाच्च पूर्वप्रस्थितनिमित्तकत्वेन तस्यैवान्तरङ्गत्वप्राकाश्रहेतेश्चेचोप्यावप्रतीचाप
दित्वाद्विज्ञापकेन पदीतग्रहणं त्वं उनत्वर्जितडि कुस्यतवेवस्तु सहमितिद्विक् लोपोनेतीति आभी या
त्सिद्धत्वं तु न व्यापत्वादिति भावः एवमग्रेपि वादरस्यामादिति पाठः समासे दोर्लोप्यात्ततो ह्यनो भूइति
आर्धधातुकत्वादिलाभ इत्यर्थः लोपस्येति भावः उभयोरप्रयोग्याति पमाप्राप्याकर्तर्य कर्मणो रिति पव १२१

योनसमासानुपपत्तिः एवमग्यपि ज्ञापनादिति स्थानिवत्वमहत्तिह्नारेति भावः अस्ति चेति संभावनापा
मन्वयः ननु वारितोर्थेपि फलाभावात् ज्ञापकत्वासंगतिरत आह फलेत्विति अत एव वेरङ्गादेशो न स्था
निवदिति फलं स्थेवतत्र यल्लोपाल्लोपयोः श्रेहेत्व ग्रहणयोः सिद्धापलोपेग्रहणं वैयर्थ्यं तदभावापमललेदन्तोदा
हरणमेगति स्तदाह यातिरिति आदिना नयादिति प्रत्याख्याने लोलुव इत्यादि संग्रहः आर्धधातुके इति वि
षयसप्तमी त्वेन परनिमित्तकत्वं कथमिति तु न शंक्यं वेरंग्रहणेनैवात्र परसप्तमीपक्षस्य ज्ञापनात्
यद्वा तत्वेपि विषयतामात्रेणापि तन्निमित्तकत्वव्यवहारस्य तेन ज्ञापनात् अत एव गणयतीत्यादौ नहे
हि नेवेवमपि आरतीत्यत्र शाहै दुशोस्वरे उक्तं पाऽभ्यासकार्ये तदनेवयवधोत्वपवर्णादशास्यतत्प्राप्तिर्वध
कस्यानिवर्त्तनेत्यर्थस्याभ्यासस्येपसवर्णादत्पनेन ज्ञापितत्वमिति शिक्षायानि रित्यत्राथाद्वेत्रोपरूपाभ्या
सकार्ये तत्प्रतिवंधकतोह यद्द्वितीयाकार लोपस्यानिवत्वस्य निषेधापत्त्या आल्लोपयलोपयोरियोनि त्या
दिवतिरिति प्रत्ययमात्रश्रवणापत्तिरिति वाच्यं वस्तुतोऽभ्यासस्य वधिकार्यमात्रे कर्तव्योऽभ्यासस्यानवय

भा.प्र. वधात्तुसंबंधितादृशावयवस्याचोऽभ्यासानवयवकधातोर्योपमवयवं उत्तरखंडसंबंधाभ्यासादव्यवहि
१२२ तपरोऽत्रेऽपास्तस्स्यापत्राद्देशास्तस्याभ्यासकार्यप्रतिबंधकीभूतस्यानिवृत्तत्वमेतित्तदुर्थनादोषात्‧धात्वव
यवत्वस्यैतामानाधिकरण्येनादेशविशेषणत्वेना सीबायनमः

१२२

शेयात्व‧भानुलमुत्तरखंडस्येवेतिध्वनयितुंतरनवया वेतिविशेषणांत्र्यत एवाभ्यासकार्येतद्दुत्तरखंडादेशस्येत्यायेवपरिभावेदु
शेखरे अंत्रेत्तस्याप्यसाएवाधःयथात्वाऽस्यावस्यकत्वेत यास्यष्ठमत्यत्रवत्तुतोऽयातिरिले वफलं नतु लोप्तवा रीतिस्यष्ठभाष्य
प्रदीपोद्योत व्याख्यानेमहत्वेदृत्तिवोध्यंतत्र दीर्घाति‧ [illegible] वादित्विएतेनकंदयत्ते‧किनिकंदतीपीति हृत्तिकारोक्तसुदाहरणा
मध्युक्तमितिध्वनितम [illegible] प्रहाणिरेवेति‧ चिकीर्षातिकारस्येतिशेषः तेनमतिबंधादितिभावः एवंचावर्तमा [illegible] रस्येति‧
सवर्णानुस्वारयोः शिएतिसिद्धिंघतीतिमलेपाठःशिवेलोटोरेर्विः ततोऽलोपानुस्वारधलनभत्वपरसवर्णाः क्रमेण
नतत्राग्रासरीतिवाच्योपरतिमक्रिया‧नवाल्लोपस्य पूर्वमीसमासपक्षेस्यानिवत्वेनरुलःपरत्वाभावान्नदलोपा
नस्यादित्विवाच्यं‧ आदिष्टादचःपर्वत्वेनतत्दपत्रुक्तेः पर्वत्रासिद्धीयेनेतिनिषेधाच्च‧रलोपस्यासिद्धत्वाच्चेतिभावः अ
न्ययासआशयंवदन् शिएाठीसकारात्ररोखंडस्यचे [illegible] मिसादित्वाभ्रक्तितिरिति‧ अत्रोपस्येतिशेषः तथाचसवर्णी
प्रहणांवर्णीकितिभावः कौस्तुभादिसिलांतेनाशंकते [illegible] त्वासारदेवेति‧ सवर्णापदादेवसर्थः अस्यथोक्तरीत्यास्यवै
यर्थ्यस्यस्पष्टमेव‧नचसवर्णाद्दीर्घादिसंग्रहायसतत्फलाभावात्‧ अनुस्वारादिसंग्रहायेणत्रेपादिकस्यैवगलस्वाच्च‧तो

भा॰प्र॰
१२३

दनाश्रये दीर्घग्रहणे नैवसिद्धेरनर्थक्यापत्तेश्च। यत्तलोपादि सा स्वर्णग्रासवर्णाकर्ले येह्रलर्थः। अनुस्वारस्येति शेषः। एवंच प्रा
सद्वितीयस्यानिवन्दत्वाभावायेनत्वत्फलमिति भावः। नन्वेवं कन्नतिरिति नस्यात्। कंरूपानेर्पगंतान्मपनेताक्षा किन्त्वलोप
ययलोपयोर्भावस्यस्यानिवर्त्ते नो वडि। पाणिवोकरीत्यः॥ नन्वपेरेतिस्यानिवत्वाद्कारेवाच्यस्याधाटूरुन लोपयोरप्राप्त्या
हलिचेतिदीर्घे कं रन्तिः कंद्रूतिरिति वा। निग्रहणायत्तेरितिचेत्रः। अत्र च सत्रैकरतिरितिभाष्योदाहरणा ज्ञापकार्त्ते सेस्या
निद्वैरकत्वानिसत्वकल्पनात्। एवंच वलोपापवादो ठो भयथापि रूपसिद्धिः। अत एव तित्त्वठ माचक्षेतिताप यत्तीति र
रस्ताम्युक्तिः संगच्छते। अन्यथा तत्रापुत्रुकरीत्यास्यानिवत्तेन सकूवस्यात्। वस्तुतः स्तनदनिसत्वेनपित्तत्रनेष्यतरस्य
त्रमानाभावात् नद्धक्तिरयुक्तैवेतितितायतीत्येवरूपमिति बोध्यं। यद्यपि सवर्णाग्रहणे नैवानुस्वारालोपः सुसमः
अन्यथैतद्वैयर्थ्यापत्तेस्तथापि तन्मात्रविषयकत्वशंकावारणाय तद्ग्रहणं। अत एव सवर्णविषये सफलता ध
नुपितुंशिवेतीसत्कमत्वेवाहेरंगासिद्धत्वंतुनः उक्तोत्तरत्वात्। एतेन सवर्णस्यानुस्वार एव कर्णेयस्यानिवत्वाभा
वान केवलानुस्वारेरनिति नियमार्थं सवर्णग्रहणमिति सयात्नमिति मल्लकौस्तुभनिरासः। अत्रमामोक्त्यात्तावत्तमा

रा॰म॰
१२३

धत्नेत्राभावादितिः। यस्मिन्नलापिचेयुस्यसंज्ञमिन्नवारितार्थ्यमस्यत्र फंजेतत्तेनक्ताप्यमितिसिद्धांतेनत्रान्यत्र फलाभा
वादित्यर्थः। नच समाधेस्तादिसिद्धिः फलं। तत्र स्तद्दूरयहत्ति स्थितेरापद्धोया विलिपर्वविमत्तिवेवेनोपधाहृदेः पर्वैणि वो
पेहैशैएकदेशविकृतन्यायेनप्राप्तज ग्या धादे याभावायाणिलोपस्यास्थानिवत्वमुपेयत्त्रोक्ताथीत्तिकारविनानसंभव
त्ति क्ते नद्धदेशादित्यस्यानादिवाद्बः। पूर्वत्वाभावादिति वाच्य। णपछोपाविपस्याणिस्यानिकहयादेवाधकत्वेनात्राप्राप्ती
ह्रदेःपरत्वेनादौ सवचत्वात्। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वादिरूपांतरंगत्वेन ह्रलोपादौ दुर्वारत्वाचस्यानिकृता स्चः पर्वत्ते
नरद्धोयस्त्वद्धनिमभौवद्धिन्नो द्रूपक विधौ विसर्ग्यस्पकरत्तिरु सत्रेभाष्ये धनित्वत्वेना स्तेस्य। एवेनेनन च फलाभा
वसमाधेत्वादिसिद्धेः फलत्वादिति मंदोक्तिरयासाः। नच लोलुवादिसिद्धिः फलं नचा णत्रुने पुनरितिसंत्तापर्वैनिरानि
वीहः कौस्तुभेउक्त एवेतिवाच्यम् आयापाः लस्यासाधकतयानिष्फलत्वेनानंगीकारात्। अतापाश्रसत्वाद्येतिवाच्य
नभातुलोपसूत्रसत्वात्। वार्त्तिकोक्तप्रत्याख्यानेतुनभाष्याभिमत। एवं च सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव। अत एव पर्वत्रासि
द्धेस्सवर्ण्यवेरयलोपस्वरदीर्घयमद्वेवंचमादीनिनकार्यणीतिभाष्यसंगतिः। अन्यथात्तस्याध्यावश्यकत्वयातदसं

१२४

भा॰उ॰

णतिःस्यैव॰ अत एव च कंरतिरितिय थाश्रुतभाष्योदाहरणसंगतिः एतेनाम एव सस वर्णग्रहणं सत्वेकृत॰ अन्यथा॰। नचैवं
स्यपमेवकौ स्तुभाराववृत्तमिति म देतिकरें रितमाचष्टेरतिणिविविविह रि छुनाभीत्या देतेनैतीति कत्वोपाप्तस्यानिक न्द्रा
वाभावायसवर्णायत्णंपर्वत्रासिद्धीये इतितुनतस्य दोषइतिनिषेधादिति खंडनकाले निस्थापास्ता उक्तहेतोः परनि
पीतस्यैरगपस्यपर्वनिपातकरणेन तसामर्थ्येननत्ताहचर्यणाप्रतिपदोक्तस्य लस्यैव तत्र ग्रहणादिः॥ति भाष्या
श्यायाञ्चेतिमान्यमतनिष्कर्षः अभ्युपेत्येदयन्नगुरुच रणाःलोलवादिसिद्धि॰ फलमस्त्येव ः नथालितिप्रख्याख्यानस्य भा
ष्यकृतः सिद्धांततेनाभिमतत्वात्॰ अन्यथाप्रत्याख्यानेसरीमजरत्तारोमजेरजादौ संक्रमइति किं कन्यमासे त्त
न्निवसेनुन्यानस्येषत्वानुमानेनभाष्याकान्यव्यवस्थितविभाषाणामप्यामारोपनचविकल्पः स्यात् अन्यारा
वितितुपरिभाषाल्लभ्योऽर्थः अत एवाविकृतीति भाष्योक्तिः एतेनादिग्रहणासामर्थ्यान्मुख्याजादावेवप्रवृत्ति
रिति हरदत्तोक्तमपास्तं॰ एवं च त्वन्मते थेनत्कल्पनावश्यकत्वमिति गौरवं अन्यथाफलभेदस्यष एवं॰ न चैवं दिः
अनादिष्टादचः पर्वत्वाभावेपि ततः पूर्वत्वेनदृष्टत्वाल्लशादृत्परस्यगुणोकर्तव्ये नतत्रातिवंधाया अपपस्य पंचमीसमा राम॰ १२५

सेनप्रस्यानिवत्भावसौलभ्येनैनोपधागुणः निमित्तत्वेनाश्रितात्सर्वस्मादितिकैयटाद्युक्तार्थंतुनमानेहेगौरित्याघवि
पसंगस्यपंचमीसमासानित्यत्वेनैपवारणात्। भाष्यानुत्त्यातरनित्यत्वाभावेपि पर्वसमासरस्याप्यवहितत्वस्यैव ग्रह
णान्नअत्र पूर्वत्वाशेलरगहणाद्यप्रामाण्यापत्त्याव्यवधानाशबाधेप्यत्रत्तद्विधेमानाभावात्॰ उक्तार्थस्य चहूम
र्याद्याःस्वाभाव्येसधोनेतरीत्यानिर्वाहइतिवाच्यम्॰ पक्षेदोषश्चौव्यात्तस्यतस्यविशेषणत्वाच्च॰ यत्तु इदृशापि सा
पंचमीसमासेनतत्स्यभाष्येकाप्यनाश्रयणादुद्योतनविस इतितन्न॰ अत्राप्यकारलोपेकृतेतस्य स्थानिवद्भावा
दुणहृदीनभविष्यतात्तिनधातुलोपइतिसूत्रभाष्येएवाश्रयणात्॰ न चैवमथुपोत्तविरोधः तस्य पंचमीसमा
स्यल श्वसामान्यपरत्वाभिप्रायकत्वात्तन्नचैवं तत्सत्त्वेवैयाकरणाद्स्वारसेम्भादिष्टादचइ कालपूर्वत्वेनदृष्ट्वका
रादेत्यवहितपरस्यैकारादेशकरीत्याञ्चायादेशापत्तिरिति वाच्यं॰ ऐज्विधिसामर्थ्येनतदभावकल्पनात् अनवधावधि
मत्वोःसाजाव्येन यं चमीसमासस्यवैभिदितेसाधुहरणायभाष्यप्रामाण्येन चततः पूर्वत्वेनदृष्टस्य साचकस्यैव
ग्रहणात्त्व॰ अत्रचलावयते लोरित्याद्यैः क्ष्णैकृत्ससमितिवस्यत्वस्य साकृत्वात्तथात्वादेशोत्तिलोमकार्यः तत्र प्रसक्त

भा॰ प्र॰
११५

तस्य लोपो न तु द्विर्वचनमिति निवृत्तं स्यत्परभाष्यमाने। पत्वं तु कौमीति त्राप्य कादन्तं सत्वमनित्यं॰ एवं च निससामि लोपः द्वित्वं तु अन्ते
णिलोपे उपदेशेन कृतेत्वति देशेनेत्सनिसा॰ वार्तिकप्रामित्तु उक्तरी सानेत्ति तस्याशयः केयह स्य त्तुप्रमादस्वेति स्पष्टमु
खोत्ते॰ अन्यथोक्तरीसान्ततः पूर्वस्माद्रव्य शृादव्यवहितनयरौ कारस्यावादेशरूपकार्यं सत्वेन तदावश्यकत्वेन तत् संगति
: स्पष्टे व॰ प्रलोपिसादौ तु पर्वं धातुः साधनेने ति सिद्धान्तादन्यादिष्टस्य च॰ पूर्वत्वाभावः एवमवैयाकरणः सद्योमित्यादाव
पि अंशेन तो॰ व्यवहितपरत्वाभावश्चेति बोध्यम्॰ एतेनेत्र विधेरुत्तरत्रसाफल्येन सान्तत्साध्यों न त्वि द्वियुक्तेत्यपा
स्तम्॰ किं च द्वारादीनां च स्यादेरीत्री सभयविषये सा फत्वेपि न प्राप्यामि स्यादि सत्र च तु विषये च श्रवणेन वैयर्थ्यमे
व साशयात्॰ नभपसाव्यवदेश इति भाष्यात्॰ अत एव बाधोनोदीन्द्रा धहे तु बोक्तः दूप तिस्त्रोक्तरीसार्स्यसा पूक्त्वा
भावेन ततो ऽव्यवहितस्य कार्याभावेन च स्यानि वन्द्रावस्यैवामूह्यमानदोषः कुरति स्त्रिकृत्रापि न दोषः ततः पूर्वत्वे
नरुप॰ तस्यरांते सत्वेपि वंकारेणाव्यवहितत्वात् स्थमि॰ पूर्वस्यैव पूरस्यापि अपपरोक्तरी सासाचक स्यैव अप्र
रोन्नपरागादेशापन्नेपि न दोषः एतेन पसत्वेपि तत्प्रयोगासिद्धिः॰ तत्वेन च्वादुकारीताद्गलत्वाद्वापराव्यवहितवसो ११५

वित्तदापत्तेरिरिसपाल्लम्॰ तु क्तरेतोः अतिदेशाद्रुस्यादीर्घस्यासिद्धत्वेन इलोकारान्तत्वेपि तस्य ततः पूर्वत्वाभावश्च॰ तस्मादु
धोत्तोक्तप सोपिसस्यागो वेत्तिन तद्विरोधः किं च माचामनुरोधेन तथोक्तत्वान्॰ एवं च प्रसारव्यानस्य युक्तत्वे लोलुवादि सि
द्धिः फलमिति युक्तमित्याहुः॥ तेन्मत्तेपूर्वे हेतोर युक्तत्वारा [illegible] ति ते तिअकारयुत्तन रसेवमानुपूर्वी सावे हस्येस र्थः
त्तिदेशेति॰ ईदृशातिदेशस्यार्थः अस्यकार्यातिदेशान्। तस्यानुपूर्व्यात्। तस्याः स्वरूपस्यात्वात्त समुदायस्यारूपनित्वा
त्व॰ एतेन वचनात् किं किं न भवती त्यतिदेशस हत्वेरोत्तस्युक्त मित्यपास्तम्॰ अपिः कैमुतिकन्यायसचकः ननु मास
तदतिदेशः पत्र क्रयुक्तेः किं तु तदुपजीव्य काचः परेति स्थानिवद्भावे कार्यपूर्वसूत्रप्रवृत्तिः अचः परेतिस्थानि
वद्भावत्वे नातिदिष्टत्वे इति फलितो ऽर्थः एवं चाशास्त्रीयत्व शंकापि तत्॰ यथा तासो निस्मा विनिर त्वादीनामप
त्तिदेशापत्तिः स्यात्तः स्पष्टं चेदं कौस्तुभादौ इति चेन्न॰ ईदृशकार्यातिदेशस्य भाष्यासंमतत्वात्। निमित्तरूपका
यास्यैव तत्र ग्रहणात्॰ अत एव स्थानिवत्व विधि प्रतिषेधेषु रुवध पिबा प्रतिषेधो वक्तव्यः इत्येतस्यापाद नावसरे स्था
निवद्भावादेग संज्ञासाम्ययेचलघूपधत्वादि न त्र लघूपधगुणादिः प्राप्नोतीति भाष्यं संगच्छते॰ किं चामयापीत्यत्रासो

भा·प्र
११८

निस्मानिरत्वायेहेण निषेधेयत्तिदेशाप्रहस्याघ दकुयीप्रमान्नन्यायायत्तेः एतेनयत्तुशिसाठीनीनादिविसत्र इत्तंनमन
घोत्तरूपाः कौस्तुभोत्तरूपक्विकाएवसंलिख्य एतेनतरघटित्ते त्याप्रशाक्यत्वादिसंतमयपोर्त्तस्यानिवृरित्तिका
र्यातिदेशात्ः अन्यथातरानर्थक्यमेवेत्तिमंदोक्तिपात्ता·नन्वचः पूर्वत्वंनामाजवधि कत्वविशिष्टंपूर्वत्वनत्वमंविशि
ष्टत्वंअनएवत्तन्नानुपूर्वीत्यंकिंतुअनिरिक्तोधर्मस्तस्यचानिदेशः सुलभएवेत्यतआह भागोइति रीत्येति·साचमा
गुक्तावश्यत्तेच [?]स्य·नादशपूर्वत्वस्य[?]हनीति·नकारहमीत्यर्थः एतेनाधपंरपरयाकौस्तुभोक्तरीत्यासाधारणत्व
निवेशेनहृवयनमरः प्रसक्तः भाष्यरीतेरत्तानात्ः ननुमत्वहन्मतेनायमत्वविधिरित्यत आह [?]शेषणतेति·अन्यप
स्पत्वोविशेषणात्वेनाश्रयणाद्वेत्यर्थः तथाचपर्वेसत्वाप्राप्त्यानत्वाभावेनमत्वःपरत्वस्पाघास्यासवर्णान्तहणं
अर्थमितियुक्तमेवेति भावः इदंचात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्यावत्तुतो ऽनुस्वारस्यैवाभावेनणत्वस्यप्राप्तेःयुक्तः किंत्वनुस्वा
रस्यैवेतिनेत्तद्धस्याभिप्रायासत्वहन्तःसवर्णपरेत्तिरित्पाह [?]ष्येति·[?]त्याने·चेतिन्अवष्टभोऽत्रसीका
रः[?]रेति·मत्वरीत्येदं·सिद्धान्तेतुदीर्घोऽसुषलक्ष्यत्वेनात्रबोधः स्यात्रसूत्रे·तेनैवसिद्धिरितिशंकामपाकरोति[?]स्य एप
११८

चेति·नत्वर्थं[?]तिप्रसवइति·तस्यदोषः संयोगादीतिवचनेनेत्यर्थः·नात्र·शिरीस्पत्र·[?]निवृत्वेनेत्ति·कौस्तुभायुक्त
प्रतिप्रसवइति·तस्यदोषः संयोगादीतिवचनेनेत्यर्थः रीत्यात्ततः पूर्वस्मात्धि इत्यस्यादव्यवहितपरस्याप्यदेशिवाद्वे
नसाचकत्वमित्युपधानोक्तरीत्या वातस्यपरसवर्णस्यानिवत्वेनव्यवधानादित्यर्थः एतेनसवर्णग्रहणसामर्थ्यादत्वविधा
वपिस्यानिवद्भावुइत्युपात्त·ननुवार्तिकेप्रतिपदोक्तसात्वग्रहणोनात्रनिषेधएवातआह[?]त्वेति·तदृशइत्यर्थः लत्वा
शेनुसाः ससेवेयुक्त·अतएवैत दुक्तिःसफलेति भावः[?]पादेति·अपानराद्इतिशेषः अपदान्तस्यमर्वस्यप्तनुहत्वा
गादेः रवंरनेनसर्वस्यत्वासिणाकत्वमेव·णात्वग्रहणासाहित्वतिकौस्तुभमते·तरणपरिभाषयातदभावइति भावः·ए
र्वेनतत्रणात्वग्रहणाप्रस्याख्यानेनपरसवर्णाग्रहसाशिणरीतिरूपसिद्धिरितिमंदोक्तमपास्तंननुकौस्तुभायुक्त
रीसोभ्रवरितत्वेनसवर्णस्यैवत्वाभोःतआह[?]वेति·[?]थीदित्ति इदंचजनत्वासिद्धत्वायननुलोयस्तस्यस
वयात्नत्वान·शिनपररीस्पत्रध्यक्षोपानुत्वारघलानिलोयनतोप्रागुक्तनिपरसवर्णयोरप्रास्याजश्च·ननत्त
स्यासिद्धत्वात्परसवर्णाप्राप्तिरितिभावैःननुलोरपेसिद्धश्चयमाराऽमसात्तद्याप्तिरवातआह[?]रइतिःन

१२७
भा॰प्र॰

चैकं सवर्णस्यादिति वाच्यं ॰ उक्तोत्तरत्वादिति भावः यत्तु प्रत्ययः परश्चेति ज्ञापकान्नमुने इति योगविभागाद्वा परसवर्णग्रहणाद्वा पर्वक्ता सिद्धमित्यस्यानित्यत्वेनयपपरत्वमिति मंदस्तन्न ज्ञापकस्यविशेषापेक्षत्वात् ॰ योगविभागस्या प्रामाणिकत्वात् परसवर्णग्रहणाभावात् ॰ सत्र मते सवर्णपदस्यव क्ष्यमाणरीत्या चास्ति प्रापीत्येति दिक् ॰ द्विमी त्तिः क्वोत्स प्रमिति गुह्यावितंकमिति भावः सवर्णे इति ॰ कर्त्तर्व्य इति शेषः ॰ एवमग्रेपि ॰ ननु तस्याकाचित्कत्वेपि येन विधिरिति आये ज्ञ ॰ विसत्वयन्नात्वमिति ॰ अविशिष्टेलोप समुच्चायक ॰ न नु येच मी समासस्य मलाख्याने नियत्तवि मयत्वेवाने तत्फलं तस्य ॰ किंच सवर्णस्यैव सत्वेते न ग्रहणं पूर्व सवर्णादेश त्वात् ॰ इति मतीति श्रुति पानुसेवान ह्याहलर्थत्वादितिष षीसमासेन मापत्स्यानिवम्बवत्वाहसर्थत्वादिसर्थः यदसंज्ञायांस्यानिवीद्भावस्तु नः ॰ अ पूर्वविधित्वात् ॰ सावयिपरमे निपस्तेनपदान्तेति निषेधात् ॰ अनुनासिके परान्तविधौ नेति निषेधोनसिद्धान्तेत्तरस्य वृत्तेः एतेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेनवेत स्थानिसाधसिध्या प्रयत्ने यवोरणायलो कृतस्मृमी समासपरभाष्यप्रामाण्येप नत्तत्र पदान्तविध्यन्यविधेर्ग्रहणावत्तस्य दोनात्मन शोजश्पदेनग्रहणावच्च पदान्तात्न्यसवर्णस्यैव सवर्णपदेनग्रह ण १२७

मितिपादसत्ता स्वेवलक्ष्यसत्यभिधाने ॰ तद्भावेनुचितं सफलं सवर्णग्रहणमिति युक्तिः त्रिपाद्याः प्रसिद्धत्वेन स्थानिवत्वाप्र वृत्ता निषेधा योगेन पादसत्तासादिलक्ष्यासंगतिरन्यथा सिद्धेरितिमंदोक्तिश्चापास्ता ॰ उक्तोपप्रनेतं इति निषेधासत्वाच्च ः शिष्टीस स्याप्यसंगतमापत्तेश्च ॰ सवर्णग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेतस्यानित्यत्वेन निर्वाहस्तु ममापि सम इति दिक् ॰ न नु अनुनासिकविधेः कथं सवर्णविधित्वमत आह ॰ यतीति ॰ यं यं इति रनुपदमेव स्फुटी भविष्यति ॰ तत्र यरोनेति सत्रे सवर्णेति ॰ अनुस्वारस्य ययि इत्येतेरसत्रादेक देशत्वादिः ॰ तत्फलं च तु मुखादित्यादि जनिः समस्यमूलपाठस्तु भाष्यप्र धिनएवतस्ताला ॰ त्रैति ॰ उभौ नास्ति विसर्थः ॰ ह्लोतिपूर्वीन्वयि ॰ प्रतीयनेइति वेदभाष्य तोष्येवं ॰ एवं चैवं सदस्यास वृत्तिसः सेतुचिये संमितस्मभोजनस्य फलं तु हलनुसारे रोतिभावः इदं चानुकरणं ॰ अतोत्र कथम सप्रयोग इति न शंक्यं ॰ ओर सइति ॰ अनाएव वहलेच्छंदसीतिमलेभक्तं । अन्यथा स्वतंत्रधातुना सिद्ध्यात्त कथना संगु तिः उपधादिलोपार्थं तस्यावश्यकत्वमिति तत्व ॰ वर्णापदेनाम्नात्तेस्याव श्यकत्वमिति तत्व ॰ वर्णापदेनाम्नार्थं त्तस्यावश्यकत्वमिति सिद्धं नित्यं ॰ नन्वमरप्रामाण्यात्तत्र धातोरेव बाहुलकात्तकिनिपद्योरदासित्वात्सर्व लोपेलो

भा॰ प्र॰
११८

केपि साधुरिति चेन्न । तत्पुरुषे समाधिरियस्या सिद्धिमासंक्यनेन न तत्पुरुषे रूपं किंतु स एवेति सम मासाभाय खांद से खानलोपो वे
सन्य समासाधुत्वे परभाष्यप्रामाण्येन लोके । न भिधानप्रतीतेः तदासम्पषमिति । अत एव द्व्येकयोरिति । प्रामेनि आ
समस्विशेषणेनेसमर्थः नन्वेकत्वसंख्येसाद्विवचनाद्येनेनापि समासे प्रायएकत्वसंख्येयु भासनरुसर्थः उत्तए
कवचनान्तेनैव समारगान्तेसैव प्रायो भासन्ते इत्यर्थः उत्ताद्व्या द्विवर्त्तो सर्गिकैकवचनान्तेनैव समासेन संख्यानव
गमइत्यर्थः नासः उदाहरत्वात् द्विवादिकमिति वाक्ये षोवक्रियो धाप नेस्ति । नमध्यमः कुमार्यो गारसिद्धि द्विद
रात्रस्य भाष्यविरोधापत्तेः तयासतिव्युत्पत्तिरेकत्वसंख्यान भासन्ते इत्यस्यैव फलितत्वया । सेव रूप्यत्वेनोत्तरप
यासंगते अनायः द्विवादेरोद्विवचनादिनैव चैकत्वस्यभानमित्यसंनदिरूद्वलान । गौरवीमुख्या वेतिसिद्धान्तविरो
धापत्ते । अत एवैकाग्गामित्तिभाष्यसंगच्छते । अत आहभेदैकत्वसंख्येतियत्नुकैयटादयः तत्राव भेदेकत्वसं
ख्यो व सर्जनेषु भासन्ते विशेषभानेनासपंचारुकासते इतिप्रामाण्यः तस्मायमर्थः अभेदेना विभागेन संख्यात्व
सामान्येनेति यावत् । एकत्वसख्यात्वादिसंख्या । एकत्वप दसर्वसंख्योपलक्षकं । सर्वसंख्याविशेषणं सस ११८

गेरूपेणसामान्यसंख्याहपेणभानमितियावत् सत्वभूतत्वान्संख्यायोगावश्यकत्वेनैकार्थीभावबलात्कारसीभव
प्यन्गुपइत्येतदुपपादनावसरेस्या निवाङ्माबादेगसंज्ञास्याभ्यचुलद्युपधत्वादितेत्रन्नदुपधगुणादिः प्रो
मोतीतिभाष्यं संगच्छते वै । किंचान्न पारीत्याताको निस्यानिवैदत्वापनेशान्निषेधे पतिदेशप्रहृत्वापघटकुटीम
भात्रेन्यापाप्तेः एतेनयत्तुशिक्षादीतीत्यादिविस्तरइत्यंतमनेघाते रूपाः कौस्तुभोक्तरीकोपि एव सुजिव
एतेन तदघटितेरत्वापशक्यत्वादिसंतमथपास्त स्यानिवदितिकार्यातिदेशात् अन्यथातदानर्थः स्य
मेवेतिमेदोक्तिरपास्ता । नन्वेवं पूर्वत्वेनामाजेवधिकत्वविशिष्टपूर्वत्वेन तत्वंजे विशिष्टं तत्वं अतएवतत्रा
नुपूर्वीरूपं किंतु अतिरिक्तोधर्मस्तस्यचातिदेशः सुजमएवेत्यत आह भोभगोइति पीतिः सा च माउन्ता
वस्थतेचे तस्य तादृशपूर्वत्वस्य लेहेतीति न कारहेतीत्यर्थः एतेनाधपदं परपाकौस्तुभोक्तरीत्याः साधा
रणात्व निवेशेन दूषणं नंटः प्रसक्तः भाष्यरीतेरज्ञानात् ननुमलिरूमतेनोपमस्ते विधिरतः आह विशेष
णेति । अज्झ पसादौ विशेषणत्वेनाश्रयणाद्वेत्यर्थः तथाच पूर्वस्ताभ्यासात्ताभावेनाचः परत्स्यस्यापा

भा॰प्र
११९

स्यासवर्णग्रहणं व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः इदं चात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्य वस्तुतोऽत्र तस्यैवाभावेन
णस्य पाठो युक्तः किंत्वनुस्वारस्यैवेति नैतद्वक्ष्याभिप्रायम् अत एव ततः सवर्णपदोक्तिरित्याह भाष्य इति
प्रत्याख्यानेऽपीति अवर्णेऽत्र स्वीकारः स्वरेति मूलरीत्येदं सिद्धान्ते तु दीर्घोऽप्युपलक्ष्यत्वेनात्र बोध्यः
स्यात् ततेत्ते तेनैव सिद्धिरिति शंकामपाकरोति तस्य चेति चस्त्वर्थः मतिप्रसव इति तस्य दोषः संयोगादीति
वचनेनेत्यर्थः नावश्यंरीतयत्रं स्थानिवत्वेनेति कौस्तुभायुक्तरीत्या ततः पूर्वस्मादिति त्यस्मात् व्यवहितपर
स्य व्यपदेशिवद्भावेन साचक्रत्वमित्युद्योतोक्तरीत्या वा तस्य परसवर्णस्यासिद्धत्वेन व्यवधानादित्यर्थः एते
न सवर्णग्रहणसामर्थ्यादत्रविधावपि स्थानिवद्भाव इत्यपास्तं ननु वार्त्तिके प्रतिपदोक्तोणत्वग्रहणं नात्र
निषेध एवात आह प्रात्वेति तद्ग्रह इत्यर्थः लोत्वांशे तु सोऽस्त्येके युक्तं अत एव तदुक्तिः सफलेति भावः पपाटे
ति अनुस्वार इति शेषः अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनुवृत्त्या गादेः षत्वं तेन सर्वस्माल्लाक्षणिकत्वमेव णत्वग्रहणं
मास्त्विति कौस्तुभमतेऽन्तरंगपरिभाषया तद्भावादिति भावः एवं नतत्रेण त्वग्रहणमत्याख्यानेन परसवर्णग्र

इत्याशिशुण्डीति रूपसिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तं ननु कौस्तुभायुक्तरीत्योः खण्डितत्वेन सवर्णस्यैव लोपोऽ
त आह किंचेति दीर्घादिति इदं च जनत्वासिद्धत्वाय न तु लोपस्य तस्य सर्वथा तत्वात् शिनधुडित्यत्रैव धुट्
पानुस्वारस्यत्वानिर्लोपत्तेतो प्रागुक्तानि परसवर्णयोरप्राप्त्या जश्त्वं ततस्तस्यासिद्धत्वात्परसवर्णमप्रा
प्तिरिति भावः ननु लोडपे सिद्धश्च पमाणां मतो ततश्रामिरेवात आह तस्यादिति नैवं वं मत्वा स्यादिति वाच्यं
उक्तोत्तरत्वादिति भावः यत्तु प्रत्ययः परश्चेति ज्ञापकान्नमुने इति योगविभागाद्वा परसवर्णग्रहणाद्वा पूर्वत्रासि
द्धमिति स्यानित्यत्वेन पपूर्वत्वमिति मन्दस्तन्न ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात् योगविभागस्याप्रामाणिक
त्वात् परसवर्णग्रहणस्य भावात् … मते सवर्णपदस्यावश्यकत्वादित्याचारितार्थ्यादिति दिक् … पीति कौस्तु
भमिति तु क्वाचित्कमिति भावः … णा इति कर्तव्य इति शेषः एवमग्रेऽपि ननु तस्या क्वाचित्कत्वेऽपि येन विधि
रिति सूत्रभाष्ये पादपैतः पादपद इति लक्ष्यस्यैतत्स्यात … षपत्वस्य वाच्येनैतेनाप्रसिद्धिरत आह … रितेति आ
धेयत्रह विनतवपत्राह त्रिति अपि णिलोपसमुच्चायकः ननु पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्याने निपत विधेयत्वे वा
नैतल्लक्ष्यं तस्य किंच सवर्णस्यैव सत्त्वे तेन ग्रहणं पूर्वसवर्णादेरत आह हरिन्नमतीति भक्तिपाठे सैवातदृश इत्यर्थ

त्वादिति षष्ठीसमासेन प्राप्तस्यानिवृत्त्यावश्यापत्त्यर्थं त्वादित्यर्थः पदसंज्ञायां स्यान्निवृत्त्यावस्तु न । अप्रदेवि
धित्वात् सावयिपदमेतिपक्षे न पदांतेति निषेधात् अनुनासिके पदांतविधौ नेति निषेधोन । सिद्धांते तदप्र
हृते । एतेन पर्वत्रासिद्धीयेनेनवेतुल्यानित्यादि । अध्यायते वीरराणी यस्त्रीकृतसंतमी समासपर्भाष्यमो
माएपनतत्वपदांतविध्यन्यविधेर्ग्रहणवत्पदांतान्यजशोऽप्यद्वेनग्रहणवन्ध्यपदांतान्यस्यवर्णैस्येवमव
र्णापदेनग्रहणमितिपादसती सेवलश्वसन्मभिधाने । तदभावेतु विषयफलेसवर्णाग्रहणमित्युक्तिः त्रिपाधा
असिद्धत्वे लस्यानिवृत्त्या सहस्यानिषेधोयोगेनपाठसती स्यादि लस्याम्रता त्रिस्यथासिद्धे रितिमेद्दो त्रिः स्यापा
ला । उक्तंपुनोतदानिषेधासत्वेषु । शिंटीत्यस्याप्यसंगत्यापत्तेश्च सवर्णग्रहणेन एवं चासिद्धीयेनेत्यस्यानि
त्यत्वेननिर्वाहस्तुसमापिसमइतिदिक् । ननु अनुनासिकविधेः कथं सवर्णविधित्वमत आह सपेति । इयं रीतिर
नुपदमेवस्फुटीभविष्यति । तत्र । परोनितिसनेसवर्णेति । अनुस्वारस्य यथासंख्येन सवर्णदेरे त्यादिः तस्यानेचेत्य
नुस्वारादिव्याहृतिः सततमत्तपाठस्तुभाष्ये दूषितः एवं तदाहास्यन्वेति । उधानादाविसर्गे स्त्रीतिपूर्वान्वयि । प्रतीयते इति
वेदभाष्यतो व्यर्थं । एवं च सह सस्सइतिसः सज्ञाविधिसंभिलयोजेनस्य । ग्रहलंतुहलंनुसारेणेति भावः इदं यानुक

ररां । अतो ऽत्रकथमस्यप्रयोगइति म्रशंक्यं छांदसरहति । अतएव बहुलं छंदसीति मूले उक्तं । अन्यथा स्वतंत्रधातु
नामिध्यात्तत्र प्रन्यासंगतिः उपधादि लोपार्थं तस्यावश्यकत्वमिति तत्वं । वर्णपदेनान्यार्थं तस्यावश्यकत्व
मितितत्व । वर्णपदेनान्यार्थं तस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितं । नन्वेवमरमामारपास्वतंत्रधातोरेव बाहुलकात् सिद्धि
निपातोदादित्वात्सर्वलोपेलोकेपिसाधुरिति चेन्न । तत्प्रश्नेसग्धिरित्यस्यासिद्धमासंक्यनेतत्प्रसेहसर्पंकि
तुसघेरितिसमासाधायच्छांदसेनावर्णलोपोवृत्यन्यसमाधुक्तिपरभाष्यसामान्यपनलोके ऽनभिधानमतीतेः त
दाहसस्येति । अतएवाहलोकेत्विति । भामिति । भामस्यविशेषणेनेत्यर्थः नन्वेकत्वसंख्येत्यादेर्द्वंद्वनाधातेना
पिसमासेमायएकत्वेसैस्वैवभासनइत्यर्थः उक्तएकवचनांतेनेवसमासात्तसेवप्राप्योभासते इत्यर्थः उताध्यका
दिवदैत्वार्थिकेकवचनांतेनेवसमासेनसंख्यानवगमइत्यर्थः गोतः उदक्षरतांतः हितादिकमितिवाक्यशेषविरो
धापत्तेश्च । नमध्यमः कुमार्यागारमित्यादिरुद्देश्यस्यभाष्यविरोधापत्तेः तथ्यासति कृचिदेकत्वसंख्या
नभासते इत्यस्यैवफलितत्वात् नैवेक्यावेनातरंगथाप्रतेभ्यो नाद्यः द्विवचनादितत्रैव एकत्वसमानमित्यपरोवि
रुद्धत्वात् गोत्रोमुख्यादेतिसिद्धांतविरोधापत्तेश्च । अतएवैकं गामितिभाष्यसंगच्छते । अतएवाहामदेकत्वं संख्येति ।

भा॰प्र॰
१३१

यत्तु केवलाद्द्वयादिशब्दाद्भेदैकत्वसंख्योपसर्जने पुंभासते विशेषभाने तात्पर्यमाह का सत्त्वे इति प्राञ्चः
तस्यायमर्थः अभेदेनाविभागेन संख्यात्वसामान्येनेति यावत् एकत्वसंख्या तदादिसंख्या एकत्वपदं सर्व
संख्योपलक्षकं वा सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपेण सामान्यसंख्यारूपेणाभानेमितियावत् सत्त्वम
तत्त्वात् संख्यायोगावश्यकत्वेनैकार्थीभावबलात्कारेणाभ्युपगम्यमानस्य पदज्ञानाभावाद्विशेषसंख्या
भानाभावेन च तथैव भानं मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन भानवत् यद्वा परित्यक्तविशेषसंख्यासामान्यमभेदैक
त्वसंख्या अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते न तु विशेषा इति एवं तो विशेषः संख्या वृद्धा जसबोधीतिप
क्षे दूष्येवोक्तः अत एव तेन तज्ज्ञो रञ्जविति जिज्ञासा विशेष जिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्या
हुः तन्न तथाबोधाननुभवात् द्वयोः संख्याव्यभिचारेण तदंशेन संभवात् विशेषजिज्ञासायाः स्वारसिकता
भावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च अत एव भाष्ये भेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासते इति चेन्नास्ति तेन रूपेण संख्या
भानस्यान्यत्रादृष्टत्वात्तेनाह संख्येति सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभानमित्यर्थः एतेनैते संख्या
विशेषानभवतीत्यस्यैव समर्थं सूत्रभाष्ये उद्योते भेदरूपयोश्च त्वात्तद्दूष्येव इत्यपास्तम् तथा च विशेषाधनव

गतिरभेदैकत्वसंख्यापदेनोच्यते भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य सामान्यरूपेणाभानमिति तदर्थः रा
जकं वर्षा पुरुषस्तस्यैव बोधः राजत्वेन च राजा एकोऽनेको वा इदं चोपसर्जनार्थे संख्याबोधकशब्दाभावे
तत्सत्त्वे तु भवत्येव तेन द्विपुत्रो दोषः एवं समासजातो पुष्पात्पुत्रस्त्यादौ शब्दशक्तिस्वाभाव्येन मासत्वादिनाऽवे
त्तुल एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधः अत एव द्वित्वादिकमिति मत्संगतिरित्यन्यत्र विस्तरः तदाह विग्रह
इत्यादि समर्थसूत्रभाष्ये यथाश्रुतमजो क्रानुपपत्त्यैवारम्भावेद्युक्तः तदर्थस्य लक्ष सत्वात् तत्रैवान्यत्र मया
रणापाहसंकोगतिः इदमेव ध्वनयितुं समर्थसूत्रे भाष्ये प्रथमनिराकृतिः अन्यथोपपत्त्यर्थस्य ध्वनाभावः तथा
चाहियतः हैताविपादिलभ्यमिति प्रत्येकमित्यादिग्रहणमिति तमिति भाष्यस्य तमितियोजनया
दंशेसंवादोऽनत्तुहन्तो हास्याघशेइति बोधः प्रत्तु तस्य भाष्यस्य कदेशयुक्तितेनासाधकत्वादि दमपुक्तम् तत
द्ध्वनयन्नतत्फीलितं मूलहृदि हृमारंभं चेति अत्रेत पदस्यैकोलकत्वस्य ताद्दशभाष्योक्तिमेतद्वेत्य
र्थः पत्तल्यर्थमेज्जाविग्रहादसोयप्रक्ष्ना इति केवलाद्वयात्रत्वेतथा सतिघटपटौ संयुक्ते पत्रेऽस्मादौ संख्याभा
नुयोगिनः प्रतियोग्यसंस्येव मेतौ तेकुत्सन्नेतपापद्वावेक्षरूपस्य महस्य संज्ञापते तस्मान्महासंज्ञाकोत्रा

भा॰प्र॰ १३९

चामनुरोधेन॰ अत एव गर्गदंडकन्यायेन सहग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये न तु तथा तदेतदस्थनपन्त्राहस्पा
नतरइतीति वहुव्रीहिणा तस्य वहुवचनेन तस्यानेकहल्विशेषणत्वं प्रतीयते प्रत्येकसंज्ञावादिनां तद्वल
क्षणत्वं वाच्यं॰ तच्च न तत्वे संभवति तत्वस्याव्याप्यत्वात् इति भावः॰ एतेन निमित्तं तेरवाच्याप्यनंतरइत्यस्य हेतु
त्वेन तदद्विरीश्वरति प्रदीपोक्तमपास्तम् अन्त्येव गर्गदंडकन्यायाश्रयणस्य भाष्ये निर्वीजत्वापत्तिरिति उपलक्षणमेतत्
मेवेष्टम॰ तत्राह फलाभावेन चेति॰ तत्रैव संयोगसंज्ञा सूत्रे एव व्याप्तमिति तत्येति॰ सहग्रहणाभावे प्रत्येकापत्तो नि
र्यादित्वादिदोषप्रसंगाधायकत्वेनेत्यर्थः॰ यदि तत्पक्षस्य फलं स्यात्तदा तद्दूषणं स्यात् तस्मात्तदभावएवेति भावः॰
यद्यत्पक्षस्य फलांतरं स्यात्तर्हि तस्मात् यत्नेनोक्तार्थोक्तिरयुक्तास्यात् तदा हीतेति एव व्याकरणेप्राह नांतरीति॰ फलां
तरइति॰ अंतग्रहणस्येति शेषः॰ तस्य वैफल्यं तरं तद्दूषयकमिति निवेशश्चाग्रहइत्यर्थः॰ एतेनोक्तभाष्यसंयोग
पदं तु सवर्षीह्वि वचनांतमित्यर्थमात्रपरं ततु वर्तते तत्र कृतोपि रदमेवेष्टं॰ फलं त्वेत्तिसिद्धः इत्यत्र सकारनिर्देशंति
मलोकं तु न युक्तं मुख्यांतत्वस्याभयत्राभावादिति मानाशंकात् तथापि प्रदीपोक्तिरपास्ता॰ नेदं विसिस्यादिशब्दो
विग्रहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासंगत्यापत्तेः॰ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन नाकलं तद्व्याख्यास्य एकस्मो

तपरस्य गोरात्वांगीकाराच्च अत्र क्तिसिच इति॥ सकारकोनिर्देश इति भाष्यविरोधापत्तेश्च॰ अत एव तद्भाष्यस्या
प्याशयकलात् च लोपश्चेत्यत्रोतिप्रसंग यात तद्भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक्॰ माक्तिपाप्रकाशेभयोक्तिं स्वंडयितुं फलां
तरसंभावनोच बोधयन्ननुवदति यत्वेति॰ संयोगसंज्ञा सूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः सूत्रपत्रभाष्यविरोधादि
ति तत्भावः॰ यदीति॰ अन्यथा वैयर्थ्यस्यस्पष्टमेव॰ नादशेति॰ सिद्धांतासिद्धे तदर्थोक्तांत लक्षणाभावादित्यर्थः॰ यद्यपि
सहपसूत्रे पयकसर्वेष्याविभक्तावेकशेष इति पक्षेत्यपोर्न्निह तोहश्च समस्तइति प्रसज्येत न्याशंक्यसंयोगांत
लोपेन सिद्धमिति भाष्येस्य स्वलक्ष्यमुक्तं कैयटस्तु चिंत्यएव॰ स्पष्टं चेदं प्रकाशे तथाप्येकदेशयुक्तित्वेन तेषामलक्ष्य
त्वमिति तत्रैवस्य स्वसिद्धमितिभावः॰ अत एवेति॰ अंतशब्दस्योक्तानर्थकत्वादेव समर्थः उक्तमिति॰ अन्यथा तु प्रतिनिर्दिष्टः
शकार इति च देत इति भावः॰ अपकृष्यतीति॰ अयं चेमुत्र समस्तापि संयोगे ते तिसूत्रोक्ति कालेः पूर्वसापूर्वत्र पोहि
तेनोत तत्रापकार एव दुत्तरत्र पठितेन पूर्वत्राप्युपकारइति सूचनाय वा स्यभेदबोधनाय च पूर्वत्राकरणेन तत्रै
वरकरणानादौ पात॰ अत एव गोरवस्याद्दायत्वात्॰ अत एव हलि सजइति नासूत्रि॰ तथा सतिसम्भ्यतेन व्यवा
ये पूर्वत्रानन्वयापत्तेरिति भावः॰ तदाह तत्वेति॰ अपकर्षेति॰ उत्तरत्र पचम्यंतत्वादिति भावः॰ अपि कृतत्वाकस्य

आदिना पत्तावदुच्यत इत्यादि संग्रहः इति हैमौ॰ सर्वे॰ आरंभप्रत्याख्यानरूपं वस्य मात्राहूपत्वं सं
गत्येमाचामाशय माह संयोगीनेति॰ तस्येव सर्वत्र संभवादिति भाव॰ नमाष्येति॰ स्वाजिव इत्यादौ किन्तु
कृषि लोपा पूर्वादेत्वेन प्रहृत्यात ततः प्रामदि लोपस्य जातिपक्षाश्रयणेन वारणम पासस्य प्रकृपेकाजितिस्य
त्रमयो जन खंडनाव सरे भाष्यहृतोरी कृत सर्वे कृत्याप मे॰ अन्यथा विन्लुकोवहिरंग मसिद्धत पाः ना
वासत तत्त्द्धारणा संभवी तर् ईदृशरीत्या तत्वाष्यभाष्ये काप्यनाश्रयणाच्च॰ तत्रांगशाहस्याति रवुः प्रेतिपदि
कादित्यन्ये यो ज्यः॥ तेन सुवेत व्याहृत्ति॥ ससत तयेतिमतिपादितेचेतन्नेप दांतस्त वेतेपरत्वाचेति दिकं॰
अभ्युपेत्याप्याह किं॰५ अपिरन्तो पादि समुच्चायकः॰ वहिरंग इति॰ तथाचतदृष्यान्तपोरनसिद्धत्वेनांस्यप
क्षेस्तदुर्वार इति पक्षे त्रेयपी त्यादि हरा हेतप्रित्यं तामक्रौ किरयुक्तेतिभावः॰ एतेनैवं सति व्याख्येयमूल
ग्रंथस्युरोध इति मंदो कृमपास्तम॰ तहि नुखंडप्रिन्तुमेव महृत्त्वातः पक्षत्रयेपी त्याद्युदाहृतासित्पंत
ग्रंथस्येतद्यां स्थिपत्वाभावाद्यावीतयो रित्यादि दोषातरदानुमं न्वहृतोपि तथैव त्वाद्धेः॰ अतएवेत्यह
वीरित्येकृतं ननु लोपवीतत्वस्य शास्त्वे वाधः तदभावेतु काव्येरातवीत योरित्य युक्तमतआह कोव्य इत्यादि

कृत इति॰ संयोगांत लोपस्यासिद्धत्वादिति भावः॰ अंतस्य इति॰ शास्त्वेऽस्य पर्थ वातत्वमित्यस्यानुषंगः
वलोपमिति॰ संयोगांत लोपस्यासिद्धत्वात्॥ लोप्रवत्व निमित्तक लोपमित्यर्थः॰ दवीरइति॰। तस्याचतेन त्वद्युक्तः पासंग
तिरिति भावः॰ ननु शास्त्वेऽस्य पादेः स्थानिवत्वेन विरूपदे दोषाभावेन वातयोरित्यस्यानुषंगोऽसंभवीत्यत आह व्यकाष्येति॥
एतेन काव्यशावेसंभवेपिशास्त्वशाष्टेऽसंभव इति खंडनकारोक्तमपास्तम्॰ नन्वेवमपि मदुक्तरूपसिद्धिरेवातआहएवं
चैति॰। वलोपप्रसंगेचेत्यर्थः॥ उदाहरणाचमिति॥ कावइतिशेषः॰ व्यत्ययत्वपो घ्यपाकेपंचिरेतीयपदेतरूपस्य चमोऽस्त्वे
तिभावः॰ एतेन काव्यशावेसंयोगांत लोपवदत्राप्याचामते [illegible] ऊठापत्तिरयुक्ता॰ तस्यासिद्धत्वेनोठोऽप्राप्तेरितिनत्वाक
रोक्तमपास्तम्॥ मूलोक्तचोऽनभिधानसमुच्चायकः॰ तेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य जागरूकत्वेन कौ विधिमित्यस्या
वस्यकत्वेन चांतरंगत्वात्संयोगांत लोपं चास्पगतिं कौ लुप्तमित्यनयोरूढनापत्तिं च वदन्तं मंदस्तु सुमंद एवेति
भावः॰ नन्व॰ लोपो व्योरित्यनेन नत॰ व्यचुमान्याः स्वलपकर्षेण प्रत्याख्यानानुरोधेन वार्तिके यणपदमस्त्व
परं। एवंचापदेत्रयस्य संयोगांतलोपेन। एवंनसूचितोयस्तूर्षः गिरिवेडित्युचितमिति तत्पर संतोषमात्रं। उत्त
रग्रंथस्य तदुपमर्दनार्थमेवमवत्तनात्॥ एवंचापपषोमुख्यपदत्वान्तदनुरोधेना ऽत्यायोर्व्यवस्थानत्वेन्या

भा॰प्र॰
१३५

त्वंञ्चरस्यार्थस्य मूलव्यंजितत्वं च व्यंजयितुं तदुक्तिप्रमाणयितुं च वक्ष्यते स्पष्टेनानुपपन्नत्वमाह वहिरंगेति। पू
र्वतोऽत्र वैलक्षण्यापातः। एवं चेदं प्रत्याख्यानमुभयविषयकमिति भावः। स्यारस्येनचोक्ता। अन्यथाऽन्तरंगो लोप
स्य तरंगलक्षणत्वाद्वैसेव तामप्युक्तं स्यादिति भावः। ईदृशानामिति। लोपद्वयविषयकात्रिमयणः पुना
मित्यर्थः। एवं च तथा रूपस्यतस्य यथा संभेन पैस्य प्रत्याख्यानप्रतीत्या आद्यपक्षद्वये तदसंभावयितनीयपक्ष
दुराशया तस्मात्तदक्षेपत्वसंभावनान कार्या। तेषामुक्तरीत्याऽप्रमितत्वेनानानभिधानस्यैवोचितत्वात्। एतेना
कृत्रिमयणो लोपाभावार्थमाद्यं प्रत्याख्यानुरोधात्। तृतीयं तु दध्यत्र इत्यादिविषयमिति प्रकाशोक्तिश्चिंत्येति भावः
दस्तु नस्तु त्रीयपक्षे तत्स्यापत्तिरिति केचिद् वायुक्तौ अस्मुपस्यतुम्न कस्य रागादर्शितमिति ध्वनयन्नाह वस्तुतस्त्विति
विसर्जनीयेति। स्वरवसानयोरिति सूत्रे त्यर्थः। शेषितमिति। दूषितमावमित्यर्थः। युक्तिं संस्पेनेत दूषणास्यात्रोपि
स्वमत्वादिति भावः। स्फुटी भविष्यति चैतदग्ने। एवं च तदर्थं प्राचां मूलकृत इत्यन्त्रं कृते यो विकल्पवर्गित दूषणे वा द्वे
स्व उचितस्तदा तालमिति। वैयर्थ्यं परिहरति। संभवेति। तदुक्तिरिति। लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः। यक्तेऽन्ये पद्वि
त्वेहत्यादितदुक्तिरिति संतमन्नूघ्यते त्रे आशयानवबोधात्। तथाहि उभयाद्वित्वे एकं द्वित्वं एकस्य वरपु

न द्वित्वे द्वित्वं द्वियमेकसंहितं च ४ अन्तरं द्वित्वे एकधं द्विपमेकसंहितं च ६ एकदमेकयमेकसंहितं च ८
अनुभयद्वित्वे एकधमेकयं द्वित्वमिति नवमभिमिति द्वित्वप्रक्रियामादाय नवरूपाणि तेनोक्तानि। एवं च एकधमे
कममित्यस्याधिक्येप्यदोषः। एकस्याप्यक्षरस्य द्वित्वाभावात्। एवं च मूल्ये क्ता द्वित्वानामानंत्यापत्तिरयुक्तेति
भेदनोक्तं तत्ने अंग्रस्येवाधलग्नस्येति न्यायापितत्वापत्तेः। पुनर्द्वित्वोद्दाभिति वचिन्त्यमित्योचित्याच्च। अन्य
योभयोः पुनर्द्वित्वे इति व्याख्येयग्रंथविरोधापत्तेश्च। तेषां तथा शास्त्राभावाच्च। तथाहि। एवमुक्तप्रक्रियया दि
द्ध्यमध्यद्वैलोपयुतमुदाहृतिः। सुध्युपेति। अत्र लोपाभावपक्षेऽवयुते द्वित्वकारकमपि। यदा तु सर्वत्रेति सर्वत्र द्वि
त्वनिषेधस्तदा धकारस्य काऽभावे यस्मोर्ध्द्रुपाणि संप्रतातानामूलोक्तानुपूर्वीसत्तस्त्वा तद्यथा एकधमेकपं १ ए
कधं द्विपं २ एकधं त्रिपं ३ द्विधमेकपं ४ द्विधं द्विपं ५ द्विधं त्रिपं ६ त्रिधमेकपं ७ त्रिधं द्विपं ८ त्रिधं त्रिपमिति प्र
कारभेदोक्तेः ९ वं च कपेत्वयाः स्यपादस्वां यावर्णितस्त्वदुस्तयुपपत्तिरपि त्वादृशो नैवंकार्या। किं च सावृत्वा
भावाभ्यां न वलोपपादने विसर्ग द्वित्वाभावाभ्याम् अष्टादशत्वोपपत्तिरित्यस्यास्तां तावत्। यत्तु एकः पूर्वपरयोरित्यत्र
धानादीनां यथासंख्यं दनुषानं तथा गुणादीनामेकस्मिन् प्रयोगेऽनुशीत्यात्। तथा च प्रतिपुरुषमेकर

भाम॰
१३७

वमुशब्दःस्यात् अन्येऽपशब्दाः स्युरित्याशंक्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टांतेन प्रतिप्रयोगं भेदः सिद्ध इति सिद्धांतो
तस्य लक्ष्ये लक्षणस्येति मो यं गध साभावेन मूलोक्तिः श्चित्र्येति स्वचन्नः लन्दृढिमम नयः तद्बाध्या ज्ञानेनिर्देधनेऽपि
तिध्वनपन्नाहतत्रहीति । एकः पूर्वं तिस्त्रेत्र मन्मव्येयं तत एकेति एकशब्द निर्देशादिवेति भावः बोधादिति । संभवतितथा
त्वे वाक्यभेदस्याप्याप्तत्वात् । कट भिन्नस्तु वाक्यभेदे विप्रत्येकान्वया भिप्रायेणोपपत्तिः एवं च विधेयविशेषण
त्वादविवृक्षा वीजासत्वाद्येकत्वविवक्षितं तत एव मग्ने यीति भावः तदाहैकत्वेति । अपिः संभावनायां दृढेतिरत
रेतर द्वंद्वे सहितयोर्द्वयोरुद्देत त्रयवयव भेदके समहस्य वाबोधन विशिष्टस्यानिते तिभावसमुदाये हि तदेयं । तेन
न समुच्चायकवासंगतिः तर्थो चैकवाक्यतयैवान्वय इत्याहमयोरिति । एक एवेति । ननु द्वाभ्यामुभौ साम्यासमस्येति
वदनेकः तत्रागमकस्य स्यानिमे दस्त्वकस्य सत्वे पित्रत्र तदभावात् अग्नीषोमाभ्यामित्यादौ द्वंद्वे तरचतुर्थ्या विशि
ष्टएकप्रदेयानेहपितेकदेवतात्वबोधनवद्द्वन्द्वे तरषष्ठ्याएकविधेयान्विहायत विशिष्टनिष्ठैकस्यामितवोधः
नेनात्रादेशद्वयाप्राप्तेरिति भावः शंकितमित्यस्यावश्यकमितीत्यनेनान्वयः सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्यसद्दृष्टां
तयोजयतियथेति । स्वविषये आधानसंस्काररत एवं तत्रसहतत्रवर्तकत्वादेव व्यापारादिति । तस्यप्रतिपुरु

षमेकवाक्यतयासह देवबोधकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्चेति शेषः तदाहतत्संस्कृतेति वाच्यइति । पुरुषैक्येपी
तिभावः स्यादिति संभावनायां । लक्ष्यैक्येपि संभाविते वाक्यभेद इति भावः तत्रैव वाक्यार्थत्रयमध्ये त्रादिना
द्वितीयपरिग्रहः चत्वर्थे सिद्धांतितमित्यस्य प्रयोग इती समनेनान्वयः स्वाभावे पापजनकं नित्यं यथावृ
त्यगाहिं स्यादिः तद्बोधकं नव्राह्मणं हन्यादित्यादि व्राह्मणादिमात्रविषयं नैमित्तिकं हद्यागमनेप्रत्युत्था
नं । तद्बोधकं पूर्वं वयाः वृद्धस्याः प्रत्युत्थेय इति वाक्यं । काम्यं ज्योतिष्टोमादि प्रसिद्धं तत्रनित्यानां पाद ज्ञी
वंतत्ववपाधिकारसत्वाद्दक्कोत्रसवाकाद्धाहेतिः नैमित्तिकानामपिनिमित्तावगमानन्तरमूर्ध्वं प्राणाद्यु
त्क्रामं तिपूनः स्य विरस्ना वत्तिः प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्ताः प्रतिपद्यत इति दोषोपलंभाद्वाहेतिः काम्येषु
अपि कामानाभावेनत्यात इतं त्रैवार्णिकानामन्यविद्यापुरुषाना माहत्यापुनः पुनः प्रवृत्तिः तैदेतदृढ इतिनिर्धा
पाहन्यथानित्येत्यादि । नित्यप्रत्यवायपरिहारः काम्यफलं नैमित्तिकेतु भयमितिभावः तत्र द्विविध एकेतिगा
वेत्राह्मणपूर्वं वयस्क वस्तविधयकेत्यर्थः अयवायेति । अर्थबोधायप्रामाण्ये शब्दप्रयोगेनाप्रमाभावितवादृ
तिश्रुत्यास्वाभावेन दर्थ्यकाशाधुशब्दप्रयोगेपापबोधनादिति भावः नित्यस्य समत्वमित्ति । ननुनत्वेन तद्बोधकाभ

भा.प्र.
१२२

वादितिभावः नैमित्तिकत्वं त्वर्थबोधनार्थितया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह । एक इति । अनेनप्रयुक्ति
न्यायुवादर्थबोधाय सर्वशब्दस्समासे एवं प्रयोगेशास्त्रेणानियमितेफलसंबंधबोधनेदर्शपूर्णमासयोरिवः
एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरिति फलं भाव्यतात्पर्यमित्यपास्तम् सम्यक् ज्ञात ए
कोप्यप्रबोधायशिक्षायुक्तेमार्गेण प्रयुक्तश्चेत्कामधुग्भवति किं बहुक्त्या सर्वेषामिति फलसंबंधबोधनेनाप्र
येणासर्वेषां तत्प्रयोगः कार्य इति बोधनात् । एवं च व्यवहारे प्रयुक्तानां शब्दानां सर्वेषां शास्त्रविषयत्वं वि
नाशास्त्रान्वित इत्यनेन तत्स्मरणात् सर्वकर्मयोगे धर्मः सूचितः । एवं च नित्यादिस्थलेतथाहस्तत्वेन प्रयोगवि
धेस्त्वितपरूपत्वेनेष्टसिद्धिः स्तोदाहृतं तदिति । एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एवं चेति पाठे उक्तसिद्धान्ते चेत्यर्थः
नैमित्तिकत्वं त्वार्थसे [illegible] मा जन्मनस्तमिति पृथक् नोक्तं गुणाविध्वंश इति । तेन दृष्टरूपविषयापत्तवा
क्यं इत्यादिः । एवं प्रागपि । संस्कारार्थत्वमिति । आधानादिवत्फलाश्रवणात् । एवं चाहृतौ मानाभाव इति
भावः । तत्फलितमाह एवं चेति । गुणाविध्वंशस्य प्रयुक्तलक्ष्यसंस्कारकत्वे चेत्यर्थः । नावृत्तिरिति एवं परमेदृजेति
भावः । अत एवैकलक्ष्य शास्त्रस्य पुनः पुनर्नप्रवृत्तिः । एतन्म लोकमेव पद्यते लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव

प्रवृत्तिरिति संगमाह कवाक्याद्वेक्ष्यसंस्कारकवाक्योपपन्नवदिति च तदाह एवं चेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुक्तो न तत्तात्पर्य
कत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । एकपदविषयकपूर्वपक्षसिद्धान्तावसरे । अन्याय्यः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तितो न
नुक्तेतपादिध्वंश इति स्पष्टमेवेत्यर्थः । एवं च खण्डनकृदायुक्तिरयुक्तैवेति भावः । तदयुक्तत्वे बीजान्तरमप्याह अप्रसा
रणाच्चेति नावतापि पादिकेष्टसिद्ध्या इष्टापत्तिः खण्डपाति । एवं चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः शास्त्राणामि
विषयत्वं च परिनिष्ठितत्वमिति भावः । खण्डनकृदायुक्तदोषं खण्डयितुमनुवदति । न च तदुक्तेति । लोपस्य वैकल्पिक
कत्वरूपेणोक्तीत्यर्थः । लब्धतदस्यत्राप्यान्वयः । अनेन कार्यपुत्रप्रयोगस्याशक्यत्वात्तदाख्यापरिनिष्ठितप्रयो
गाभावात् स्थानानुपापकत्वापत्त्या सदोषः । न च सार्थकत्वे इत्याह तत्रैवेति च एवार्थः । मुख्यपास्य इत्यत्रापरिनिष्ठित
त्वमेवमेत्यर्थः । लभ्यवादिति । तावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भावः । ननु तदुक्तरूपेण परिनिष्ठितत्वं च मतान्तरे नास्तीत्यत आह आग्रहे तेनेति
हिहेतौ । नित्यत्वादिविषयेष्वधीत्यादौ तेत्वाप्याग्रहे तेति । प्रहृतेत्वं च ज्ञातत्वमिति भावः । वैकल्पिकेऽडादिविषये संदेहसा
दौ तदर्थं नित्येति । हरीहरौ ऐहिकमाख्यानं चक्री अत्रैत्यादौ तत्त्वापबोधकाबाधितेत्यपि विशेषणं बोध्यं । प्रकृते
प्रतिलक्ष्यं लक्षणाभेदेनाग्रहे तत्वसत्त्वेपि नित्यत्वं नेति भावः । तद्वीत्यैव समाधत्ते । आनर्थेति । आदिना पावकादि

भा.प्र.
१३५

प्रयोगाविषयत्वपरिग्रहः अग्नेत्र्यादिना त्रियमित्यस्य संग्रहः असंगतैवेतीति उक्तरीत्या पदनिष्ठित्वोपप
त्तावपीदमेव दूषणं स्यादिति भावः यत्तु खंडनकृदादिः आनेत्यापत्तिरेवृत न्यायप्रवृत्तौ बीजं नच सोक्तरीत्याऽ
स्तीति तद्न्यास्याफलं चिंत्यमिति तत्खंडयति आनेत्येति एवं नमस्कृत लक्ष्ये त विरासः बीजमिति तन्न्यायप्रवृत्तौ
बीजमित्यर्थः यथाश्रुतं चत्वयुक्तमिति स्पष्टमेवेति बोध्यं आदिना ट्त्वादि संग्रहः सिचि वृद्धावित्ति सिचि परे वृद्धे
जेति वृद्धौ बोत्वात्परत्वा ज्ञाता यामित्यर्थः आकार इति वर्णपदसामर्थ्येन ज्ञाते इमर्थः अनुवृत्त तत्सु हलच्छलोप इति
विषयसप्तमीति भाष्यमिदूतादिति भावः भाष्येति कैयटस्याप्युपलक्षणमिदं एवं च मनपि प्राप्राप्त्यनेसेनाश्रय
णहेतुं सत्तभेदेनेति विकारेण कृतो यो व्यक्तिभेदस्तज्जन्यो यो लक्ष्यभेद इत्यर्थः एतेन भाष्ये तदभावाद्नानेत्याप
त्तिरित्याद्याश्रयणमित्यंतं चिंत्यमिति भेदोक्तमपास्तम् वर्णपदसामर्थ्यादिना हृध्यत्तरम्भोत्वेनेष्टसिद्धिं संपादय
तापुनर्हेतुमनापादयता भाष्यकृताध्वनितार्थस्य कैयटे न स्पष्टमुक्तत्वात् अन्यथा भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः
न्यायस्य निर्मूलतां निराकरोति ममेति च्लास्य तन्न्यायस्य परिभाषायां अन्यथा न्यायानंगीकारे ममो वेति ए
तेनामुनासिकयुत हृपार्थे मत्रमित्यपास्तम् लोपस्य हस्त्यकरणस्यत्वेनैव सिद्धेः एकमकारकहृपार्थं तस्यावश्यकत्वा

त् नचैतत्पाणिन्यसंमतमिति वाच्यं अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायविरोधात् वार्त्तिकादीष्टार्थिनां स्वत
क्षरैरेव तत्र ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च अस्य च नानाकर्त्राश्रयणस्यामाङोश्चेत्यादिसूत्रभाष्यादौ स्पष्टमभिधा
नाच्च एतेनाल्पवचनमात्राद् पाणिनेरस्यार्थे तात्पर्यं न ह्यापि दृष्टमित्यपास्तमिति भावः अपिना सकृद्दृष्टत्वेन
द्विसकारस्य संग्रहः एतेन तदर्थमेवेत्यपास्तम् सर्णिफलैतत्वानौचित्यात् विभाषा हृतो ये तिनेवं कैयं भवतीति
वान्तस्य सुटीति न वेत्तं कैव्यं भवतीति भाष्यकृताऽनुक्तत्वाच्चेति दिक् प्रथमं दधृ इति लक्ष्यके छंदसीरेत्यस्य
वहुलं रमवतीत्यर्थ कैयट योरेइतिसूत्रे सेंटधातनामिरेचौ रेआदैशकृते तस्य रिपुनारिभावार्थं कृतं द्विर्वचनं
तन्न्यायाभावे पुनः पुनः प्रह्लस्य ष्ट सिध्याव्यर्थ स तत्रैव सोपकाममिति खंडनकृतस्तं खंडयति सेति अस्मात्सत्सप्तपुनः
प्रहस्येनापत्तिरतइतिशेषः अन्ये के चित् कारके इत्यत्र संज्ञाधिकारपक्षे व्यत्यये न प्रथमार्थे समस्मात् संज्ञिनां ध्रुवादी
नां स्वामात्तः सत्वेऽपि विशिष्य संज्ञी निर्दिष्ट एवेरत्याशंक्यकरोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात् संज्ञिविशेषला
भ इत्युक्तं भगवता महासंज्ञाकरणादेनुमीयते तेनानं विशिष्टाध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः तथा च यत्तु क्रियां
पाः साधकं ध्रुवादितत्कारकसंज्ञं भवतीति व्याख्यातं चोपाध्यायैः तदन्वर्थतेनाप्रयोगाहृष्ठत्वे एवं च कथं योगि

कार्यमुद्देश्यं संज्ञाविधानमत आह मन्तेतीत्यवतार्य महासंज्ञोपयोगितत्क्रियायां निर्देश इति कालविशिष्टानां ध्रुवादी
नां संज्ञेति परिष्कृतं चाभियुक्तैः तद्धीत्यायत्रोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति प्रतीय
तथा चात्रापि रेफेतरत्वयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात्तद्विधेयस्योद्देश्यत्वमापि रक्षितमेवेति प्रा
चीनैः समाधेयं नत्वेवमपि रपादेशे इति चतस्य लाक्षणिकत्वान्नेतिवाच्यं तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् यावतां विना
नुपपत्तिस्तावतां ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तात् एवं च स्वविधेयस्येत्यादि चिन्त्यमित्याहुः तन्न दृष्टान्तवैषम्यात् तथा
हि नह्युक्तमाध्यात्मिन स्तदवच्छेदकभेदेपि स्वविधेयस्योद्देश्यत्वे लभ्यते तेन वा संज्ञासंज्ञिभावस्य लौकि
कस्य तत्त्वप्रतीतिः कस्यापि समन्वयतो दृष्टान्तसंगतिः स्यात् किंचाभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बोधस्य तत्त्वप्रतीतिः
कस्यापि समन्वयतो दृष्टान्तसंगतिः स्यात् किं वाभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बाधस्य जगत्यसिद्धत्वेन भेदे रत्वतयोः
संभवेन तदवच्छेदकयोर्भेदस्यार्थादेव सिद्धत्वेन संज्ञासंज्ञिभावस्थले तथात्वेन चकारक इति तत्रोक्तरीत्या किमपू
र्वमुक्तं नहि गुह्यतरत्वोक्तं तदवच्छेदकयोर्भेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे उक्ते किंतु उद्देश्यत्वविधेयत्वे च मिथो विरुद्धे
भेदे तत्संभवात् इत्युक्तं एवं सामान्यविशेषभावे भेदे न वस्तुतो अभिन्नत्वे तत्संभवेन विरोधाभावेपि तत्र कोटिन्यायेन

सामान्ये रेफत्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्यस्य च स्वविशेषरेफत्वरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन
बोधः साम्प्रतमेव रेफत्वादनपदान्तरादिति न्यायेन रेफत्वसत्त्वेपि रेफत्वतदसत्त्वेन रेफत्वस्य विशेषत्वस्य स्फुटप्रतीत्योः स्व
तौ रेपादेशे स्याभिवद्धावेन सत्वादित्येतस्य सामान्यतुल्यत्वनिर्बोधत्वात् तदेतादृशमेव मनभिप्रेत्य स्वविधेयस्यो
द्देश्यत्वाभावस्यैवोक्तमिति दिक् लाक्षणिकत्वात्तागमेन स्यादतो ह्रस्ववचनमुपपद्यते ज्ञापकमिति
मान्याः केवयत्वेयन्यायसंचारं विनापि भाष्यमनुयोज्यमिति नो कार्थसिद्धिरित्याशयेनाशंकते नेवेति सामर्थ्या
दिति वर्णग्रहणेनान्यथानुपपत्त्यादिति भावः न वृद्धिरिति न पुनर्वृद्धिरित्यर्थः अशावृत्यादिति वर्णाधिक्यमा
त्रे कार्थकल्पनेन वृद्धिसत्तायां एवज्ञापयितुं युक्तत्वात् तपरसूत्रस्य सिद्धान्ते नियमार्थत्वेन तेन सवर्णान्तकालेन व्याहतत्व
पि तत्कालत्वसवर्णव्याहृत्यौ भाष्यभावेश्वी तदा हा तत्काले इति लोभादिति तपरसूत्रमहत्त्वहीरेति भावः एतेनान्तकाल
व्याहतेरिव सवर्णाव्याहृतेरपि शास्त्रत्वमेव एवं च न वृद्धिः अन्यथोत्स्यैतिवदेतवर्णापदेशेन कार्यमिति लाघवमिति
भेदो नमयास्ति मेः उक्तं पूर्वैः असवर्णान् हलः प्राप्तेरेकुच्यव्यायमाशात्वार्थे तपरसूत्रे पञ्चमीसमासत्वायनार्थे
हत्येतुत्तरमेत्वार्थं चत्तदावश्यकत्वस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चेति दिक् यत्तु धस्मादत्तेजोशिर्वैत्रासिद्धीयमित्यन सिद्ध

त्वेनव्यक्तंपतरत्वाद्दस्याद्दित्वमितिन्यायात्सेचाय एवेति स्वंडम्ह द्वन्नाकारदंडिमंदाम्नातंखडयति एतेनेति॰ एवंमितितदानीं जं
भ्यामा मेरितिभावः पुनर्द्वित्वमिति॰ उक्तरीत्याजभ्यामन्मिद्धत्वेन दस्यपश्चाद्द्वित्वमित्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाह पूर्वमि
ति॰ भाष्यानुपलंभइतिमंदोक्तिस्तुचिंत्यैवेत्युक्तंमाकं एतेनहूपचतुष्टयोत्पत्या एवंकास्मिद्दीयमितिमास्तितिदीक्षिता
शयइतिरत्नाकरोक्तिहक्तिरीत्याएकधकारकद्विदकारकहूपसंभवेन चतुःपंचादिषयायपत्तिरयुक्तेतिमंदोक्तिभ्रं
पास्ता॰ विकारेति॰ विकारशद्बःकर्मघञन्तः विकारान्यकोविकृतावित्कृतयोरानुपूर्व्योर्भेदएकोपनेत्यर्थः अत्र
चःपरस्यपरोलक्ष्यत्वेनानुपूर्वीनिवेशः तत्रविकृतत्वादिचावपवहारकं पहूदिक्रियासदिशोनान्यापात्राानुपू
वीतस्योः पूर्वंतनानुपूर्व्यासहैवप्येनेत्यर्थः नचैवंविकारान्योनुपूर्व्याभेदरतीकोगुरुरित्तिमेचेस्याद्येतविरोधइति
वाच्यंविकारशद्बस्याप्रेत्राद्यजंतत्वेनतद्दानुपूर्वीतात्योगमादिकृतायानुपूर्वीतस्यामत्तेरहितानुपूर्वीतोभेदस्
तिनदर्थोतत्रसिद्धिहर्द्विरितित्तत्रस्यमाब्धेणविकारस्यलेएवाभेदृत्राभादिद्वितिदिकृदितिमिति॰ तदर्थस्तु॰ एवंत्रासि
द्विपमिसस्यात्रासंचारः यत्रासिद्धत्वंतत्रविषेययोःफलोविशेषवत्तैवपरिभाषात्वेनतेत्मेहते॰ एवंचतस्मात्सइत्यात्र
द्वैपरूपमेवेति सर्वथा तदुक्ति॰ रयुक्तैवेति॰ एते नधद्वित्वमादायफलेचतुष्टयमुक्तंदहित्वेतुत्राधिकान्यपीतिरत्नाक

रोक्तिरपास्ता॰ लक्ष्यभेदापरवंडनकाराद्युक्तमुक्तंपतरंखंडयति एतेनेति॰ एतद्दिरूरोति॰ पदेति॰ एतन्म्रा
पानंगीकारेलुनीहिलुनीहीत्यादौक्रियासमभिहारस्यैवपचतिपचतीत्यादौवीप्सादेरपनेकधोत्पत्तेस्याद्वि
तिभावः इदंचैतस्यतत्वमभ्युपेत्यमतिवंघापुनः पुनरमहत्त्रिरित्याशयेनोक्तं वस्तुतस्तदेवनमोनामावादिनाहेव
स्तुतइति॰ ततःवरीद्वित्वं॰ स्राधर्म्येहृष्टांतंअपंभावः एकाचोद्वेप्रथमस्येत्यादौद्वइत्यस्यसंख्येयविशेषापेक्षायांप्रशद्बी
नुशासनप्रस्तावाद्दहरूपेमत्यासत्यास्थानंतरेतिपरिभाषयाख्यानिसमानोकोपदाप्यतेतदाएकाचइ
तिस्थानषष्ठीतिस्यानेद्विर्वचनपक्षःपदात्तुशद्बहूपस्योद्यारणस्यध्यत्वेनतद्विद्विषप्रयोजे॰ ध्याहारोहावश्यक
त्वेनतेदध्याहारेणद्वउच्चारणेइस्यर्थस्तदातक्रियापेक्षोपूर्कसिणबश्चीतिद्विप्रयोगपक्षः तत्रकारकविभक्तेर्या
प्यत्वेनादोषणतांत्यएवसिद्धान्तः एवंचरीद्वित्वेपिवृद्धिहित्वेनेतेपुनस्यातस्यैववाक्यादेरद्वित्वायपदस्यैतस्यावश्य
कापकरीणाहिंहूसर्वस्येतिस्तामर्थ्यात्स्यानेद्विर्वचनपक्षस्यापिप्रास्यादोषाभावेणाचैषिकोविकल्पः पुक्तंतुस्या
नेद्विर्वचनत्वेतत्रपुनःप्रहेणस्तुनःद्वितीयपक्षानुरोधात्॰ तेनैवाभीक्ष्ण्यादिवोधनाद्येतितदाहाम्रेडितेति॰ शद्बेद्वरो
रवरादावित्यर्थः पच्तुलिटिधातोः सर्वस्यद्वहत्पादिद्वित्वानोनिस्यतयानेत्यापनेः कृचिद्विश्वंतोकत्याप्याजोपेका

स्थमप्रहत्तावेव विश्रान्त्या पुनः पुनरप्रहत्तिस्त एवानभ्यासपदं प्रत्याख्यातमिति एवं डनकारादिस्तन्त्रं। उक्तोरीत्या ऽऽ
नं त्यापत्तेरभावात्। भाष्योक्तप्रत्याख्यानहेतुसमन्त्यापत्तेश्च। सकृत्प्रहत्तेन द्वित्वे नैवाभीक्ष्ण्यादिबोधनात्। अत एव
परे र्वर्जनं द्वित्वे कल्पितद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः प्रहत्तिः एवं चानभ्यासग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतोनायं न्यायइष्ट इतिम
दमतारणमात्रं बोधितं यत्तदेतद्ध्वनयन्वक्ष्यमाणकैयटसंगतिं च प्रतिपादयन्नाह। भाष्यस्थेति। न दोष इति। न पुनर्द्वि
त्वापत्तिरित्यर्थः। देशहेतोरिति पाठः। हृतिस्त पाठोपि नाइष्टः तस्यैव वचयवीतरेति। हल इत्यर्थः। यद्यपि न्यायेनास्मा
पि वारणं संभवति तथापि शान्तिरेव नेत्याह स्पैकाह्वेति। अचूत्वाभावेन सूत्रेण तदभावेनेत्यर्थः। अत एव तत्पदपदे
शहेतुत्वमस्याभिव्यक्तादिमिति स्फुटत्वगमसूचितमिति भावः। एवमग्रेपि। भाष्येति। उक्तभाष्येत्यर्थः। तेषां सनन्तादि
प्रकृतिकणिजन्तादिप्रकृतिकलुङाद्यन्तानां। अनभिधानमिति। लोकेइतिशेषः। अत एवाह। स्तोतीति। अपि स्त्यप्र
मुखोयकः आहुरिति। भाष्यानुसारिणा इत्यर्थः। आनत्यस्य एवं डित्त्वादाह रूपाधिक्यमिति चतुः पंचादिषयपुत
स्यथः। ननु सूध्युपास्य इति लक्ष्ये स्यात् सकारद्वित्वेनेत्यादिमूलासंगतिरत आह। च्छूपरेति। मतुपदं नापितद्विशेषरू
पमिति भावः। हि। यतः। अत इति शेषः। तत्र अच्परपत्वाभावद्धि न्नैः। एवमग्रेपि। प्रसंगादाह। एवमिति। चेयर्थमिति। स्फुटी

भविष्यतिचेत्तदनुपपदमेव। यत्तुन्नैपापादिकेइत्यादिप्रकाशग्रंथस्य पूर्वत्रासिद्धमसिद्धमित्यनयोर्मिथः प्रतिर्वंधा
दप्राप्त्याऽनुत्तरपदे इति वचनेन द्विसर्गवारणपक्षाशयकतत्पाक्काचित्कप्रयुक्तेयाचनाकुर्यादिसिद्धिवार्तिकप्र
त्याख्यानयोः सुवचत्वेन मूलं चिंत्यमिति एवं डनकृदादयस्तत्वं डयणियथोद्देशेइति त्कामप्रत्ययेनतस्यपूर्व
कालेऽवश्यपूर्वत्वमूचितं। तदाह मूलेतस्मादिहिं दिहेति। सयोगान्तलोपे प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह यणोमयइति। सिद्धान्तम
तमाह विप्रतिज्ञेनीयेति। तद्द्विधि सूत्रस्याद्यासिद्धं बहिरंगमेवं त्रासिद्धमित्यनयोमिथउपमर्द्यापमर्दकत्वप्रतिपादका
त्कृतोनुस्वारलिप्त्याघतोः युक्तं यरिहारोनवाबहिरंगलक्षणत्वादितीत्यत भाष्याम्रत्क्षेपणानुमीनिश्याद्याधई
तिसिद्धान्ताशयकादित्यर्थः स्पष्टचेदमुद्योते। अपि वि यथोद्दे[illegible]शपक्षसमुच्चायकं मत्वासंगतिं परिहरति। मूलेति
ति। एतेनेतदनुपाधिरत्वाकरादिग्रंथाक्षिप्त्यारुद्वेति ध्वनितं। यथा चैवंबहिप्यानित्यादिसिद्धिस्तथास्पष्टमग्नत्रं।
स्फुटी भविष्यतिचोपरिष्टात्। ननु समानाङ्गग्रहणोप्रत्याख्यातमतआह मूलेसंप्रसारणेति। प्रत्याख्यानरीतिरेवयमि
तिभावः। एतेनात्र पूर्वरूपाप्रत्तिरूक्तवार्तिकायचेतिस्पन्दोक्तमपास्तं। ननु चिंत्यमिदं। तादृशस्य पूर्वरूपस्य हलनेइति सूत्रे
णासमर्थ्यादित्विषिंत्वेपि तत्त्वांगीकारात्। न चोपदेशातिदेशाभ्यां संप्रसारणाद्द्विविधलाभेन पूर्वरूपनिष्पन्नोसि

दिशिकसंप्रसारणात्वत एवात्र संप्रसारणपदेन ग्रहणो न तत्स्थानिकदीर्घस्यात यात्वमिति मान्योतित्या
मथाश्रुतमूलासंगतेरत आह ह्रस्यान इति तत्स्थानिकपूर्वरूपस्थाने जातस्य हल इति दीर्घमित्यर्थः ननु
हः न रतिसामान्यापेक्षज्ञापकेन ततोपि पूर्वरूपस्येव दीर्घस्यापि तत्वसंभवोऽ तआह साक्षादित्यादि रूपादे
रिति तदुपस्य प्रथमजो जातस्येत्यर्थः एतेनादिर्व्यर्थ इत्यपास्तं आरंभेति अन्यथा संप्रसारणं तदाश्र
यं चेति पूर्वरूपेतस्मात्त्वाद् पर्यस्य दृष्टमेवेति भावः अविधौ दीर्घतावतैव तस्यवारितार्थ्यात् एवं च ज्ञा
पकात्वस्यैवाफलत्वादभावेन सामान्यापेक्षत्वमुक्तानेति भावः एतेन यूनइत्यादिसिद्धये हल इति सामान्या
पेक्षं ज्ञापकं संप्रसारणाश्रितेकार्येऽनल्विधाविति निषेधो नेत्यत्रार्थ इति मंदोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः
त सामान्यथासिद्धवेयर्थ्यमापत्तावाचं तदीयत्व वृश्चेत्यादि सिद्धयातदर्थमासन्नमसमापेरंगाधिकार इति
भाव विरोधापत्तेश्चेति दिक् ननु तथिश्रा इत्यादौ परत्वान्नित्यत्वादागत्वाद् पवादत्वाद्दीर्घत्वे कृते ली
प्रवृत्ते पाप्राप्याऽनिषिद्धरूपापत्तिः संप्रसारणाच्चेति तन्न पूर्वत्वादौ चारितार्थ्यं न च तत्र विशेषविधित्वाद्दत्वो
पादौ दीसप्रसारणो संवर्णादीर्घतः पर पूर्वरूपात्परमल्लोपमंतः कार्यत्वरूपांतरंगत्वादुपस्थितत्वाऽऽदौ जात

सवर्णदीर्घत्वेनोक्तरीत्या पूर्वरूपात्प्राप्याऽऽल्लोपेन च रूपसिद्धावायितदचारितार्थ्यं नाजानंतर्य इति नि
षेधान्तेदनित्यत्वाच्च पूर्वरूपविधिसामर्थ्याच्च संप्रसारणास्य सवर्णदीर्घादवसिद्धत्वं न तथा सति तयोरप्रा
प्याऽल्लोपे पुनइति रूपापत्तेश्च रूपासिद्धिरचारितार्थ्यं च न च वार्णादाङ्गमित्यनेन न तेवाधित्वाऽल्लो
पे सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धिरिति वाच्यम् एवमपि युनइत्यादावाद्युदात्तत्वानापत्तेः उदात्तेनिवृत्तिस्वराप
त्तेः लोपस्य द्वितीयस्थानिवत्वेन पराणपत्वेष्वपि वृत्तौ दावेनेकपधे तिवाऽङीवापत्तेश्च तस्मा द्वार्णाद्गाभि
त्यस्यानित्यतया पूर्वरूपविधेः प्रवृत्तिः अत एव युन पतियुवत्यादि सिद्धिः अन्यथा द्वयोरोपदेशि
कसंप्रसारणे तेन न्यायेनादेदित्यापेःऽस्य एनेकाचइतिय्यापसिद्धिः स्पष्टं चेदमये चाग्रहणे वैयर्थ्यापत्ता सं
प्रसारणं तदाश्रयं चेति वचनं तु भाष्य प्रत्याख्यातमिति वाच्यं एवमपि उवाचेत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् किं च श्रुत्य
परिस्यादौ नोजानेतर्य इति यदि तानित्यत्वेन वल्लोपे ऊठ नसिद्धत्वमिति विप्रतिषेधसूत्रभाष्यो क्तरीत्यादौ
र्घक्षीवो पर त्वात् रंगत्वा प्रपावाधित्वा पूर्वरूपेतच्चारितार्थ्यात् न चैवं यूनइत्यत्र सवर्णदीर्घो नेत्युक्तेः स्यानि
षेधप्राप्यापराद्दित्वेनाग्रंतत्वाद्धस संप्रसारणपारितिरितिवाच्यं अचः परेतिस्थानिवत्वेन तस्यरत्र यानिषेधप्रा

भा.प्र.
१६५

नन्वेवं द्वैविध्यमेव सिद्धं हलोयमामित्यस्य वैकल्पिकत्वविरोधीति लोपे न शंकैवायुक्तेति तुनः तदप्याद्यित्वस्यासिद्धे
त्वादितिभावः नापवर्तेरिति तथाचेतद्बाध्यबलो तथीगीक्रियत इतिभावः ननु साक्षाच्छ्रुतत्वेन विशिष्य मतेऽपि ह
विशेषिनि· फलितमाह यवेत्यादि· अनेचीत्यस्य निषेधकत्वेनाचोरेस्येकवाक्यतया मे विधायकत्वमिति भ्रमं मु
दस्यन्नाह वाक्यानेति· पथ्यगुक्तेक्षेका राधतत्वं· ध्वनितं चेअनचि चेत्यनुद्दिर्वचनेयरेणमयइति वदता वार्तिककृ
तातत्थावेअमगवतापीदं ध्वनितं सूत्रे भाष्ये· दंहपवरट्वरणमयरत्मादेरप्राप्तेरप्राप्तेः तानचीति· नवाचोरेति· हस्व्याऽ
नचीत्यस्यासिद्धत्वाधेनना प्राप्त्यभावः वायसानइत्यादौ तद्वैपरीत्यमिति तदक्षतिः इति वाच्यं· तथापिस्वाभावेतद्व
शंप्राप्त्याऽपवादत्वस्य निराबाधत्वात् द्वंद्वापवादकत्वमेकशेषस्येवप्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्त्वाकरे
दूषितएवेति केचित्तद्वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीयमित्यनेन तस्यानसिद्धत्वमेवेति बोध्यं· प्रसक्तेरिति· एतेनानचीत्यस्य
वैकल्पिकत्वपक्षे नित्यमिति वचरितार्थमिति मंदोक्तमपास्तं· द्वित्वस्य तत्वेपि भावपक्षे तत्रापिदतदंगीकारात्तत्का
लेनाप्रामत्वमात्रेणापवादताक्षतेः उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च· एतेन रणो कृति रित्यादौ वरणमयइतिद्वित्वेतत्स्थानतं
चरितार्थमित्यपि तदुक्तमपास्तं उक्तभाष्यविरोधं नतदनभिधानात्तदत्वेनानिमित्तत्वादेवेति दिक् भाष्येति· उक्तेरी

त्यापत्त्याख्यानपरोक्तभाष्येत्यर्थः अन्यथाऽचोरेत्यत्र वाक्यभेदाद्भूतवाक्येनात्रद्वित्वप्राप्तावपितत्राप्रश्रुतेर्निमित
त्वाप्राप्त्यो· क्तन्यायाग्रहत्या तस्यासंगतिरेवस्यादितिभावः सामान्यत एव· लक्ष्यत्वेवृद्धि· त्रेप्रकरणप्राप्तमेवएदेन
स्वविषयेतत्र विशेषप्राप्त्यवच्छेदः तथाचबाध्यसामान्यचिंतापक्षस्यलइवात्रे सर्वबाधः तत्र स्वविषयेसर्वप्रसंग
अत्रेतुतत्प्रसक्तस्यापिवाधइतिभेदः यद्यपितत्र व्यक्तिभेदेनोभयसंभवस्तथापितत्र कौडिन्यन्यायेनवाधः एवंच त
थाकौस्तुभोक्तिः प्रकाशानुरोधिन्येवस्तुतुचिंत्यएवयतेनन्यायपयोभेदेन समाधिदूषं कुर्वन्प्रकाशकृत्स्यापास्तइति
भावः यत्तुमान्याः व्यक्तिपक्षेगीकाराशयकोयं कैयटः तत्र हि प्रतिलक्ष्यमसकृत्प्रवृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः पक्षे प्रतिलक्ष्यंभि
न्नानां सर्वेषां लक्षणानां तंत्रेणोच्चारणाभिकोयमितीतिःतेतश्चैकामपितात्पर्यतीनिमित्तत्वबोधनाददोषः आशा
त्यादौपराण्तु नान्तत्रपक्षे विरोधेपरमेवेतिनियमबलेनतद्विषयकपूर्वशास्त्राभावककल्पनात् एवमपवादविषयेपि
परिहृत्यवेतिन्यायात् जातिव्यक्तिपक्षौ तु लक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थिताविति· तन्मावामनुरोधेन· व्यक्तिपक्षेसर्वल
क्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोतिनजातिपक्षेइत्यत्र मानाभावात्· अस्तु तेनद्वाविरणमित्यादौ तदर्थमेवजातिपक्षाश्रयणस्यभा
ष्यदर्शनात्· किंचव्यक्तिपक्षेप्यविहितलक्ष्येचारितार्थ्येन द्वलक्ष्यविरोधात्तद्विषयकत्वंन कल्प्यतीतिसुवचत्वादेत

भा·प्र·
१८९

दृर्ध्वनयन्नाहसंज्ञं चेति· ज्ञापकं चेत्यर्थः आपिशलिपक्षसमुच्चायकः अन्यथा· उभयत्र ज्ञापकानङ्गीकारे· यतर
त्योदिः ताद्दिषयके ति· इगनिमित्तक त्वविषयके त्यर्थः कुत्रेयं रीतिर्दृष्टेत्यत आह तत्र स्पष्टमिति· एतौ दृष्टांत तत्र स्पष्ट
मित्यर्थः इक्‌पदस्यापादीनाद्य मनवकाशत्वेपि व्यक्तिलक्षणाग्रहणस्यापर्यायेणावरणावकोद्यः प्रवृत्तिरिति चयन्नमि
त्यादिनिवृत्तिः फलमित्युक्तं अयादयो बाधका इति समाधिउक्तिः परभाष्ये दूष्येपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः स
ट्टिग्धासंदिग्धत्वात्प्रयोजनस्य चेति कैयटेनोक्तं तस्यापंभावः अपवादः स्वविषये निःसंदेहं तात्पर्यवान् उत्सर्गस्तु
दन्यविषयत्वाद्विषयेपि वेति संदिग्ध इत्यसंदिग्धे नतेन स्वविषयव्याप्तविषयः कल्प्यते· तथा च सर्वत्रापवाद विष
पयत्वमव्याप्तिविषयलक्षणो पलब्ध इति· अत्र यथाविषये· तत्र इकि वारि स्यात्‌र्थादिति· ततश्च तदप्राप्ति योज्ये
चरितार्थविषयस्य येननेति न्यायस्याप्रस्यादिकत्वयोः सिद्धौ ज्ञापको प्यप्राप्तः पक्षद्वये प्यनावश्यकः एवं चापवाद
स्य लेनद्विषयविषयकोत्सर्गवाक्याकल्पनेनेकोयणित्यत्रत्यकृपदस्यपुक्तत्वे प्यत्र तदभावेनाहयवरट्सूत्रस्थकैय
टोक्तिरयुक्ता· एतेनैतद्वाक्यविषयोपप्लुतवाक्यस्याचारितार्थ्यादेव सिद्धिरितिमंदोक्तमपास्तं· उक्तपक्षेः सिद्धांतेन ये
वेष सिद्धेश्चेति भावः च नुत्तन्न्यायापासप्राप्तवपितकैकौडिं न्यायो मयोक्त इत्यत आहतकैति· आपिशलि न्यायसमुच्चये· एव

चद्व्योस्तु न्यार्थफलकत्वेनैकमैवेति स्पष्टमन्यत्र· यत्तु अत्रेत्यादिविषयइत्यंतमनूद्यतन्नत्वद्वीत्याकौंडिन्या
द्येभ्यइत्यकदानस्य चारितार्थ्येन न्यायोच्छेदापत्तेरिति दोषमाहमंदस्तन्न· इष्टं तदा षष्ठीति कृपो वैषम्यात
तत्र ब्राह्मणेभ्यएवकौंडिन्यस्याभिमतत्वात· अन्यथा तद्वापि न्यायोच्छेदापत्तेः सिद्धौ त्यादिति स्मृत्वेस्य भा
ष्यविरोधापत्तेश्च ब्राह्मणावसिष्ठन्यायो पुच्छेदापन्नेश्च· वस्तुतस्तत्वसादित्वद्युतेर एवं यविरोधानेश्चेति दिक्
स्पष्टमिति· तत्र दृष्टिकौण्डिन्योगातत इत्यादौ वेत्योपधावृद्ध्योर्निषेधवचनमुक्तौ केन्याये नतयोरादिवृध्या
बाधमाशंक्य दृष्टांतेनाप्राप्तसत्वेपीहसोमुत इत्यादौ तयोरप्रास्थात तदभावइति भाष्योक्तौ सामान्यविशेषभावो
बाधहेतुः स चेहनास्तीति कैयटोक्तिः निमित्तांशेनतत्सत्वेपि कार्यांशे तदभाव इति तदाकूतं· एवं च यथा तत्रान्या
पसंचारः सत्यपीहात्र· लिकुत्वयोस्त्वस्तेपि निमित्तत्वस्यानित्ययोर्हत्वकौरीत्यादौ तदभावे   नतदप्राप्तिः एतेन सस्
ष्टमिति ग्रंथमनूद्यहेतुमेनुल्लिख्यैक्यमाष्यकैयटोसंलिखन्नहूषयन्मंदः प्रत्युक्तः· ननु प्रागेनेतरे वातद्ध्वन
स्यचारितार्थ्यमतआहतत्रप्राप्तीति· तत्प्राप्तियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवानुयोगि विषयत्वं तदभावहेतुप
मित्यर्थः तेनव्यक्तिभेदमादायनदोषोदयः तत्प्राप्तियोग्यत्वं च तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं· ननु तेद्वेत्यत्र एव

भा॰प्र
१६७

मतुपं विहस्य योग्यत्वमित्यर्थः अन्यथा कालभेदेन लङ्प्राप्तियोग्यविषयत्वस्यैव सत्त्वेनासंगतिः स्पष्टैवेति भा
वः स्मादिति उक्तन्यायेत्यर्थः अन्यथा येन नाप्राप्ते इत्युक्तेः तन्न्यायोक्तेश्च वैयर्थ्यापत्तिः एवं चैतद्विषये सर्वथानव
काशत्वमेवापेक्षितमिति तत एव बाधेनानयोः प्रवृत्तिरिति भावः व्यवहारादिति तद्धेतुकचामात्रेरित्यादि
सूत्रस्य भाष्यमूलकादिति भावः एवं च सुतरां स्थानित्वेन निमित्तत्वाबाधेनेष्टसिद्धावपि निमित्तत्वेन काधि
त्वाबाधे स्याद्धित्वापत्तिरिति भावः अपूर्वेति अज्ञातज्ञापकत्वेनेत्यर्थः अत्र केचित् जिवृद्धीति सूत्रे मूलटीकयोः राजपू
जित इत्यादौ भूतक्तान्तेन सतीया समासे इत्यत्र तत्पौर्वदहहृदि निधाय दोक्ल्यापेनमत्यादिक्ते वर्तमानकालस्य भूतको
लबाधकतामाशंक्यते तेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन मूलकद्व्याप्तकोधक्तद्विधेयविषयत्वस्माप
इत्याशंक्य तो ज्ञाप्य तद्यत्पिवं व्याख्यायसकोचस्य निर्मूलत्वापत्तेर्हृदि निधायपरे ताउः तेन न्यायेन बाध इति वक्त
मप्यशक्यमतस्त योग्यस्य विषयता एवं च यथा वर्त्तमाने तथा सत्वेपि सोऽस्तु इत्यादौ वत्स्यो यथाहृष्यो स्यात द्वि
वयेनाप्राप्तस्य भावस्तथा कालयोर्युगपद्विवक्षायामसंभवात् इत्यादि भावः पदद्वीत्याद्येन्न्यस्य हृत्यमानेनेत्यादि तत्पे
वापवादो न्याय्यतोऽस्मिंस्तद्नेनावस्थाद्वं तेन्चापि मत्वादिसंबंधित्वेन कालस्यापूर्वबोध्यत्वे न ततेन तथा ज्ञापितेऽपि दे

षतादवस्थ्यात् तथाहि यावद्भूतसंबंधित्वेन भूते क्तमप्राप्ते विशेषविहितमत्वादिसंबंधिवर्तमानक्तो बाध
कः तत्र चेच प्रागप्राप्त सविवेकन्यायेन विशेषतो विधेये वर्तमानकाले फलतीति न्यायप्राप्तेरेव एतद्भावे सर्वधातु
संबंधित्वेन भूते क्तान्तस्येव साधुत्वं स्यात् यवं च यदीत्यादिर्विरत्यमित्याहुः ॥ तन्न आशयानवबोधात् तथाहि य
तस्तयोस्तुल्यविषयत्वमतो विधेयानवकाशविषयत्वमावश्यकं वर्तते च तत्वेत क्तदानेरेफगतमि मितत्वे च
दीक्षितरीत्या तत्र तु नैवं कालानां प्रत्ययार्थत्वाद्योत्यत्वादनुवादत्वेन तस्यैव विधेयत्वात् न च क्तोनिष्ठेति सिद्धः भूते
सिद्धादपि तत्रासिद्धः एतेन दिशि धियिविप्राप्तः न चैतत्र क्तवत्कालस्यापूर्वबाध्यत्वेन तत्वं तस्य सामान्यतो विशेष
तश्च लोकसिद्धत्वस्य कालोपसर्जने चेत्यनेन न प्रतिपादितत्वात् तत्रैतेरेऽन्यत्र प्रतिपादितत्वाच्च न चैतत्र क्त स
वंधित्वमसिद्धमनेन विधीयते तस्यज्ञीतः क्तेऽरत्येन न निष्ठत्वात् न च मत्वादिवाच्ये लतत्वमसिद्धं तावता व्यक्ततेः प्रत्यु
तमत्वादिप्रोलडाद्यनापत्तेश्च न च भूतत्वादिसंबंधित्वमेवासिद्धं व्यापकीभूतकालसिद्धेश्चैवं तत्सिद्धं न च दिशिष्ट म
सिद्धं तस्यार्थसमाजमव्यक्तत्वात् तावता व्यक्ततेश्चेति मूलाशयः नाप्रस्यभावादेन्यायाप्राप्त्या विधेयत्वपर्यंतगमनं नि
ष्यलेनयोर्युगपद्विवक्षायां सामान्यविशेषभावाभावात् एवं तेन पावद्धात्वित्यायुक्तिरेतदभाव इत्यायुक्तिश्चा

भा॰प्र॰
१६८

पास्ता॰ नाप्राप्त्यभावात्॰ एतदभावेपिवर्त्तमानेनलक्षणाप्राप्त्यातदप्राप्तेश्च॰ अतएवद्वंद्वेकशोपयोरिवापितन्न॰ किंचै
वमपिद्वन्द्वेहोतथांगीकारेकवतुप्रत्ययस्यापिवाधापत्तौज्ञानवानित्यापुंवद्भावापत्तेरितिटीकायाः॰ अत
एवमदीदमितितद्दुक्तिः॰ तृषेव॰ किंचतदविवक्षायांवारितार्थ्येनानवकाशत्वाभावात्अतएवमित्यकोटिसेभ्या
बाधेचेतिसूत्रस्यकैयटमतादिकंचिंत्यमितिस्पष्टमन्यत्रैं॰ तिदि कुत्र्यादिनाद्युपानित्वसिद्धमाह॰ एवंचेतस्ततो
पिप्राग्युक्तरीत्यैवनाप्राप्तिरत्रतत्रतुवैषम्यंस्पष्टमेव॰ अपिहित्वादिसमुच्चये॰ तत्वमितिपथानिमित्तंरादिलोक
शास्त्रबोधितंतथातस्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः॰ यत्तुनहिकार्थीतिन्यायप्रचारः कैयटेइतिज्ञापकमात्रपरकमितिर
लोकरत्नं॰ सत्वर्थेनिनातदनुभवतएवतत्वेनानाश्रयणमितितदर्थेनतदप्राप्तेः॰ अतएवपश्यतेकार्यमनुभ
वन्हिकार्यीत्यादिस्पष्टंचदमन्यत्रतदाहेतिदिक्॰ इतिननुविसर्गाद्दित्वेनभेदादेक्यानुपपत्तिरतआहयत्तिति
समाहारद्वंद्वः [illegible]त्याशितिपंचमीसप्तम्योः॰ तस्यैवप्रागुपक्रांतत्वात्॰ एवंचतथाधिक्येपिनक्षतिरितिभावः॰ ना
नेः लाकृतिरित्यत्रस्याप्रवृत्तेरिति॰ पथ्यासंख्येनतदप्रवृत्तेश्चेत्यपिवोध्यंनन्वयमेवासिद्धीतः कुतोनोक्तः॰ तत्राह॰
[illegible]णि॰ तत्रहिउत्तरणिस्यत्रपूर्वेणापरेणवेतिसंदिह्यपराभावात्पूर्वेणैवेत्युक्तौकर्त्तव्यमित्यादौयणोरपरत्वापत्तौ

रेफह्यपश्चुतिंरोरीतिलोपेननिरस्येवं॰ तर्हिसामर्थ्यात्पूर्वेणानपरेणापादितथास्यादजितस्येवधदेतद्इतिभाष्यहृ
तोन्तंलाहतिरितिसत्वेत्वत्रेलहुपधत्वणापत्त्यासामर्थ्यवर्णानासंगतिः॰ भाष्यस्पष्टोटिवाटत्वमितिभाष्योक्तिस्तु
माचामनुसारेणेतिभावः॰ नेरशाना॰ ८८स्यानिकृतोदेशवृत्तानामप्रयोगात्तत्वं॰ वास्तुवंसमाधानंमृत्वादि
तुप्रक्रियानुसारेण॰ तथाचनप्रागुक्तेनिर्भरः॰ यक्षानुरूपेवलिरितिन्यायात्॰ आर्षप्रयोगेतुमतएवसिद्धिरि
तिभावः॰ आत्मीईति॰ वांदसंहितवचनांतंप्रगृह्यं॰ आङ॰ पूर्वादिति॰ अवगृहस्याजप्रमित्यादाविवासंप्रदायान्नेति
भावः॰ वेदभाष्येतुआत्मीइमेइतिमंत्रेधनुष्कोघोषः स्तुतिरित्युक्तौतेधनुष्कोघोषसमनेवसमनस्केवपोषापत्तिसमी
पेनत्वजातित्तद्दावतंतीतद्दाचरंतीअपितन्श्वरंतीउपस्थेउपस्थानेमातेनपुत्रंयथामातापुत्रंधारयतितद्वतवि
भ्रतोपराजानेधारयेतांकिंचइमेधनुष्कोघोसंविदानेसंजानानेविसंवादरहितेआलोगकृत्योरगतात्वितोधातोश्चुर्थे
शिघ्रांनिरितिवाहलकाल्लिप्रत्ययोधातोरातेभावष्यक्रुदिकारादितितुघिद्विवचनस्यपूर्वसवर्णः॰ अमित्रान्॰ अमि
श्रीत्रानैविस्फुरंतीविद्धिंसंतौ[illegible]भावतुश्रपविध्यातांतथाचयास्कः॰ तेआचरंतीसमनसेवितयोषामातेवपुत्रंविभ
तामुपस्थस्थेउपस्थानेअपविध्यतांशत्रून्संविदानेआत्मीविप्रेविघ्नस्यावमित्रानितिआत्नीअर्त्नेयोवारयेवावारिष

पत्रा २०
पत्रा २७
पत्रा १९
पत्रा २८

ऽपो वा तत्ये रिषा भवन्तीतीत्युक्तमुनिहत्त्वोऽस्मात्नी इत्यत्र आर्द्धधातुकं प्रांतेते कुतः अनर्त्तेऽन्ततैर्घो तोऽर्थत्यर्थस्य गम
यतेस्तेरष्टत्वरसोपो वौ रणाहौ। दिवं तोपो वा हं ओ वातमोदेषा भवतीति तदाप्य कृतः वावानेकात्वमिति एतेन ये
न विधिरित्यत्रादिरं त्येनेत्यत इदोऽद्दिपदपा त्तद्दिम त्रितीत्यस्य चानुहत्यो विभक्ति विपरिणामेनेत्यदेनाजोऽल
श्यत्येनेत ङ्योमः यह्वापांतत्र तस्यासंभवेन प्रथमा मीक्रमे कारणाभावादुक्त हत्वार्थः एवं च परिपरिभाषा काइद
मेवज्ञापकमित्यपास्तम्। उक्तकुशापेक्षया वचनस्यैव युक्तत्वात्। लक्षणावांप्रानभावाच्च॥ असंभवेतव प्रवृत्तौ
तस्मान्नुडचीत्यादावभवत्यापक्कतेऽस्मप्रथमातिक्रम इत्यत्रास्यानाम्रयणाच्च। अर्पितेस्थानिषाभावेनतपाऽचारितार्थ्यो नेतिदि
क्। तथा च वार्त्तिकहृत्नेयम एव परिभाषेति भावः। तदितिः। पूर्वसूत्रवाक्यार्थैत्यर्थः। पूर्वसूत्रे चेत्स्यात्तत्र तस्मात्तद्यौनितथानि
र्णीयेनाप्रापितयेति भावः। एतेन सप्तम्यन्तपाठज्ञापकमिदमित्यपास्तं। उत्तरार्थं वा पपक्षे ते: प्रतिभावरत्विमिकायानयापि
मूलस्येति शेषः तथा च तदनुरोधेन द्वं सूत्रस्थितं त्यमिदमितिस्यपम न्यत्रेति भावः। यत्तु वर्णद्वित्वेन यचेत्रासिद्धीयमित्य
स्य प्रवृत्तिः द्वित्वेपरसवर्णत्वं सिद्धं वाच्यं सन्यते योदौ त्रियकारत्वाप्यमिति वार्त्तिकोक्तरत एव णत्वं द्वित्वमिति कौमुदी सङ्गतिरिति। तन्न।
वा हुवा गितिभाष्योक्तलक्ष्यासिद्ध्यापत्तेः। तथाहि तपास्तति कुत्सेजस्य चत्वासिद्ध्या गस्य द्वित्वं ऽत्यस्यप च चुत्वं तत्र वाख्यपरत्वेन तत्त्वाभा १६८
वेरुर्वेत्रगभ्रुत्यापत्तिः। न चापवादो वस्तौ नचत्वे विषयता अस्त्वमेवना। तथा चोक्तरीत्या कुत्सेजकस्यैव द्वित्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यं। अ

पवादप्रवृत्तिप्रतिबंधकद्विचविषयत्वेन दीर्घो विषयत्ववत्। अत एव तादृक शब्दस्य कौमुदी सङ्गतिः। अन्यथोक्तरीत्या जस्येन ऽ इत्य
संगतं स्यात्। न च तत्र तत्प्रवृत्तावपि गकारस्य तद्वचनात् सिद्धेन चत्वेन द्वित्वात्परककारे तस्य द्वित्वेपिझलांजशोऽन्त इत्यस्य प्रवृत्ते
स्यासिद्धत्वा गकाररूपेष्टसिद्धिरेवं स्यात् स्यूज ध्वंत्वे उक्तरीत्यौ वा चत्वेंग कास्मृतिर्दुर्वारा किं च एवं चासिद्धम जित्वे जस्त्वापवाद च
र्त्वस्यैव द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वा ध्यावस्य कुत्वेन तत एव तजस्त्वेऽस्य स्यत्वेचैपि वांगुचश्तिस्यात्। एवं च जस्त्वापवादकतापित्त चत्वे
स्य भज्यतेति वाच्यं तस्यास्तथा पाठनतपायाद्वाभावेन वक्ष्यमाणयोगीकारणविधि सामान्यसि। नेमुनेरितिवत् द्वित्वान्यत्र
द्वित्वे सत्येपि प्रत्यासत्याद्विचाश्रयकार्यान्त्यकार्ये च पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यपवैस्यात् भाष्यीयलक्ष्यवैजेनांगीकारात्। एवं चोक्ते
तत्प्रयोगासिद्धये तत्रोक्तापकन्त्यचत्रिरावशिष्टको अथ वशपशब्दभ्रावभुनमनोऽदेशाकृतिगणत्वात्तवरपक इति निपात
नाद्धात्वनोऽप्यौ आदेशाकृतिगणत्वाच्चट्टापइत्वंस्य षष्टं चेदं मतुपसुत्वैकैयत्रैव। एवं चाविशेषात्सर्वद्वित्वं तत्र गपत्यतेतपात
ज्ञापीती कारादेवोऽिठदित्यस्य सिद्धिः। अन्यथाऽभ्यासे चुत्वापत्तिः। वार्त्तिकं तु तद्वयुत्यानुवादः। अत्रापि पण स्त्वे द्वित्वमिति
यंपसंयुतिरेवेति दिकृतेदनत्ध्वनयन्नाशंक्तेन चेति। इत्यपकेनतिइतिद्वि ध्यपीतात्यर्थकेनेत्यर्थः। द्वित्वेपरत्वेचपरमासि
द्धंनेत्यपृतन अपसमर्थसमासाद्यापत्तेः निषेधविधौ गोरवाच्च। स्यपरं चेदं परिभाषेंदुशेखरे। शब्देन्दुशेखरस्त्वापि पेकापि
परतयानेयः। एतेन वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि अक्ष्विरित्यत्र घत्वासिद्ध्या गुणेन भाविष्णे नाशेन द्वित्वाप्राप्त्या च गुणे द्वित्वेको
यैऽसिद्धत्वं नेत्यर्थ तात्पर्यक एवं चासिद्धमित्यनेन परत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्यागंतुनामंते निवेशः इतिन्यायेन द्वित्वे शास्त्रविधे

यस्मान्नेरणवोत्यत्यासयानंतर्यविधानेनाहृतेत्यनेन यत्वापास्याजशत्वाप्रवृत्तेश्चद्वित्वे सति यस्येत्युक्तिरुचितैवेति मान्योक्तिः
१५० प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं। भाष्यविरोधापत्तेः अहृतेत्यस्यासत्वाच्चेति भावः। सर्वत्रासिद्धयमिति गुरुं द्वित्वाच्छः तद
धिकारमवशास्त्रत्वमस्यालिंगं॥ यत्र तत्वं तत्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः। नत्र सर्वत्रासिद्धमित्यधिकारमास्तां। संभ
वतिसामानाधिकरण्य इति न्यायेनाद्वित्वे इति सर्वत्रेत्यत्रान्वेतीति तेन परस्य द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीति भावः ने
नवार्तिकेनाप्यत्तु जश्चोत्तरद्वित्वेतस्यसत्यप्रवृत्तिरन्यथात्वावृत्तिरिति लाघवगौरवविशेषात्परिभाषासंकोचे माना
भावात्तन्मायेन द्वितीयधेनश्चाप्रवृत्ते र्चिंत्यमिदमितिमेदस्तन्न॥ नत्वेकस्यानेकस्य वेति भाष्याविरोधापत्तेः अ
गुक्तरीत्याद्वित्वोत्तरजश्त्वेपि द्वित्वामाप्यासनावृत्तेश्च। परिभाषोत्वस्यैव संकोचे मानताच्चा। तथा लक्ष्यभेदस्य सत्वाच्चे
तदेतरध्वनयितुमनादरेतेनमा यत्राति॥ पर्जन्यवच्छेदणप्रवृत्तिरित्यस्यासंचारायाह परीति। यद्यपि वार्तिकेदृदृते मि
दंतस्यापि परिभाषावत्त्विभिदेरस्पत्वमुक्तमिति। तदुक्तपरिभाषेनिनदोषः नियामकत्वमेव कल्पितत्वे। नियमश्चापूर्वजवि
शेषायैवेति तदभावस्य जैनप्रवृत्तेः अतएव ग्रीहानवलंतीत्यादेर्दृष्टफलेऽविशेषान्नियमजन्यादृष्टं कस्येति वाक्य
विदः तदाहान्यत्रेति। एतेन जश्लाजशीति जशोऽप्रतिष्ठन्नप्रसरत्वादुक्तन्यायेन जशः सिद्धत्वाच्च मन्दं चिन्त्यमिति खण्डन
कारोक्तिः। यत्तु जं धे धेस्येति भाव इति दीक्षितास्तन्न जश्चैवतेदस्येत्यौचित्यात्। अस्तिद्युत्तरत्तकपरिभाषयानेति रत्नाक
रोक्तिश्चापास्ता उक्तयुक्तेः। व्याख्यातग्रंथसंगत्यर्थं तत्रेत्युत्तरस्यादिदोषसंगत्यर्थं चाह इत्यवयवडिति। तथाच तद्भाष्यस्यो

१५

भयविषयकत्वयामूलेऽप्युभयत्रविकल्पः प्रतिपाद्यते। यद्यपित्रोक्त एवतथापि दृढीकरणाय स्मार्यते। अतएव पेय
पान्नुतमूलेतत्तत्प्रतीकं धृत्वोभयपरतया व्याख्यातं। यथाश्रुते एवयोजनेतदनुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः। मात्रेशब्दः का
तर्थे। णमिति। तद्धिसंयंतेत्यादावनुनासिकपरसवर्णस्य यत्वेनग्रहणादन्यचीति द्वित्वे यकारश्रुत्यर्थं च जोय
मामित्यस्यानित्यत्वेतु व्यर्थमेवातस्तानत्येकेनेकमिति न्यायेन भेदकपदस्यापाद्यमेवज्ञापकमुक्तरीत्याविशेषापे
हत्वेहलन्तस्यस्यैवतत्वं स्यादतआह। मानेति। इदं च महत्तरीत्या। अतः तडीस्पैवारुचिमाह स्येति। ज्ञापकस्ये
त्यर्थः। तावतैव चारितार्थ्येन सामान्यापेक्षत्वे मानाभावादिति भावः। एवोक्तया भाष्यमते तत्यत्योरव्यानेनास्यावश्यक
तो ध्वनयति॥ मूलजल्पन एतेनेचोव्यर्थइतिमं प्रोक्तमपास्तं। यत्तुखण्डनकृत्। देवदत्तेत्यादावेदीत्यादिपूर्वेखण्डर्थेनाद
त्रव्याख्यात्रात्तथाहूतत्वात्सानदोषः किंचज्ञापकमुपन्यस्येत्यनुक्तौ पालंभः स्यादिह इत्यतस्तदनुवृत्ताविकल्पेनायंलोपइति
काशिकादौ स्थितं तथाच भाष्यमनुवर्तनइत्यादिना इक्षलावित्यन्नकैःपगोपिलोपोवेत्याहेतितद्भ्यात्। एवं चवै
कल्पिकत्वे एवभाष्यकैयटसंवादोनज्ञापकत्वेतद्धाक्यैंपरंतद्धिशिष्टमित्यत्यदेतदितितन्न। इतिकाशिकादौ स्थित
मित्युत्पातस्पस्वानिष्टत्वध्वननेनन्यूनतातारवस्यात्। अभिप्रेत्येति मूलेपाठसत्वेनोपन्यस्येत्यनुक्तोपालं
भइत्यस्येवतथातात्त्वतः भाष्यस्योभयविषयतयाप्रवृत्तेश्च तदेतत् ध्वनयन्नन्यथातंसंयोग्यस्वंडपतियदि

१२१ लित्याद्यदि सिद्धमिति अणग्रहणादिति भावः ज्ञापकमिति इत्यभिप्रेत्यत तत्त्वतस्तथैतत्परं भाष्यस्थ पन्यस्तं तैरित्तु
यरत्यर्थः सम्यवेगोतिमूलोक्तदोषाभावात् एवंच मूलसुयुक्तमेवेतिभावः यथाकथंचिन्मूलाशयप्रदर्शनेन तद
वियोजयन्नाह परंत्विति विभाषाप्रकाशकृता तस्मात्यस्येति अनुवर्त्तत इत्यादिग्रन्थस्येत्यर्थः इरोइरी त्तत्रा तु तद्गतोम
ध्यस्यतपाङ्लोपमामित्यत्रापि तत्त्वसिद्धिरित एवरवंडनं पराग्निभाष्यसंगतिस्तथा च न ज्ञापकरवंडनेमूल
तात्पर्यं किंतु भाष्यसंमतिलेसरवंडने अत एवेतदभिप्रायं स्पष्टं वतेनोल्लिखमुक्तंरवंडयतत्त्वेसादिनापन्यस्तं मूलकृता
एवंच परत्रयेपि व्याख्यानग्रंथासंगतिरेवेति भावः रत्नाकरो निरवंडयितुमनुवदति॥ नचेति। ओरिति। सर्वपदेगो
तोणिदिति सिद्धरूपो ओरवोशब्दस्तु ओरिति तन्दाह॥ अवेरिति॥ गुणे इति॥ एचीति विशेषणान्नवृद्धेराप्तेरिति
भावः परादिवत्त्वेनैत्वादिति॥ व्यपदेशिवदित्यतिदिष्टेनेत्यर्थः इदं चैव वृद्धत्वसमुदायवत्त्वीतिभावः वाधादिति
पूर्ववत्पूर्वांतवत्वेनाङ्त्वादितिभावः सामर्थ्यादिति॥ एचीति॥ एचीति विशेषणेनान्यत्र अचरितार्थ्यादिति भावः
अनभिधानादिति॥ इदं दूषणं चमितिशेषः वद्धिस्सूत्रस्यकैयटोक्तेरिति भावः॥ नन्वत्र मानाभावः॥ नचवक्ष्ये
सूत्रस्यैभाष्यमानमितिवाच्यं॥ तस्यान्याशयकत्वात् अत एवतत्रत्यः कैयटः चिंत्य एवास्यष्टं चेदमुचोतोऽए

वं चासंभवोऽसंभवी॥ अत एवाशयादित्युक्तमत आह किंचोभेति॥ एते नागतिकगत्यनभिधानाश्रयणानौचित्यं उद्योतोपि
चिंत्यः भाष्यादिकं तूत्तरपदत्वे चेति निषेधाभिप्रायं॥ किंचेत्यादिग्रंथस्तु असंभवादिति व्याख्येयग्रंथविरुद्धः तस्मात्पूर्वोक्त
ओकारप्रश्लेषेण निर्वाहो इति मंदोक्तमपास्तं॥ उक्तरीत्या तदनाश्रयणे उद्योतस्यापि युक्तत्वात्॥ उत्तरपदत्वे चेत्यस्याप्यप्री
हणाच्च॥ व्याख्येयग्रंथोपमर्दोप्यमेव किंचेत्यादिग्रंथेऽस्या अत एव प्रश्लेषवैयर्थ्यादिति दिक्॥ उक्तरीत्या सामर्थ्या
भावादिति॥ नद्येति॥ यद्येचोरित्यविशिष्येत तदायेन नेतिन्यायेनाचो माङ्गेरिति बाधित्वास्यादिति विश्वौह इत्यादि नस्या
दिति वाह ऊठ्सूत्र भाष्याभिमतेष्टानिष्टप्रसंगानुरोधेनेत्यर्थः असंबंधेति॥ ऊठ्गरा इति भावः अत एवैणीकारादवि
तिप्रकृतसूत्रस्य वार्त्तिकाप्रसंगतिस्तदाह वांचितेति॥ वार्णेति॥ वाक्यसंस्कारपक्ष इति भावः एचीति विशेषणेप्यवारण
मित्याह नचेति॥ अत्र मनेतदभावेफलितमाह॥ मध्ये इति॥ बाध्यविशेषचिंतांगीकार इति भावः॥ पररूपमेवेति॥ तथाचे
ष्टानिष्टव्यवस्था न स्यादार्त्तिकादि विरोधश्च स्यादिति भावः ननु दृष्टांते प्रकृतिप्रत्ययसमूहादेशे प्यत्र न तथेति तद्वैषम्यं
किंच एकदेशेति लौकिकन्यायस्याधेन्यूनाधिकविकारेणासावपि स्यान्निवर्त्तनेष्टसिद्धिरित आह॥ धेतरिति॥ तस्य॥
एधतेत्ते॥ तथाचासंमोहमात्रप्रयोजनं दृष्टांत इति भावः॥ अंगस्येति॥ तदधिकारस्थत्वादिति भावः॥ ननु प्रत्ययग्रहणपरि

भाष्यप्रयोगीतिस्थानिनएवाण्पतत्वानगतप्रयाचकपमदोषस्येति।।एकाचइत्युक्तेः केवलाणिचोऽभ्यासे द्वितीयस्येत्युक्तेःप्रकृतिप्र
त्ययसमुदायस्यादेशोदेशभ्यासभावातः।।प्राहस्येति।।एवंचापर्यवसत्वेवेतिसिद्धोतोप्यबाधितोभवतीतिभर्तृ।।णपतत्त्वेति।।अगत्वे
स्येत्यपिबोध्यं।।पूर्वोभ्यासइत्यादिवेयर्थ्यापत्याप्रक्रियादशायामुक्तन्यायाश्रयणमितितुनाअत्रपदेतेषामप्यपौतरक्य
नात्।।श्रौतेएवस्थान्यादेशभावेतत्प्रवृत्तेर्नानुमानिकेइत्यपिनतत्रादेशपदानर्थक्यापत्तेः तदध्वनयन्नाहाजोंत्येतिनप्रवि
रोधेनद्वयोर्बोध्यबाधकभावाभावादुपस्थितेःतासस्योरित्यादौतुनदोषःसःस्यत्यतःसीतिचतसइत्यनुवृत्तेःएवंचनिर्दिश्य
मानस्येतिविषयेऽजोंत्यस्येतिप्रवृत्तावपितद्विषयेसमःसुटीत्यादौनतत्प्रवृत्तिःतस्यवैयर्थ्यापत्तेःएवंचतदेतद्विधिविषयेदगमाऽ
नुभयविषयस्तद्विषयेइतिभावःसनइत्यादिसूत्रेइत्यंतोक्तिस्वारस्यमाह।।तनिति।।निजोचचारएकाचइतिभाष्योक्तेरितिभावः
स्यादपीति।।अपिर्मूलोक्ताभावेसमुच्चायकःतथाचपाक्षिकमयुक्तमेवमुखंदूषणंनचिदमितिमूलेनि।।अवेतिपाठः सूचितो
ऽनेनअपतएवप्रतीकंतथाध्वतमितिभावनास्येति।।अल्पपदर्थनिमित्तकत्वादित्यर्थः।।भाष्येत्विति।।तुनाएवेनचसूचित।।ता
वतैवनिर्वाहेतदनुरोधेमुत्सृज्यांतरंगत्वपर्यंतधावनंप्रकृत्यानुरोधेनमितिमूलोक्तेः।।स्वोक्तस्यास्यसमूलत्वंध्वनयतीत्यद
मिति।।शंकायाएवेति।।तथाचोभयमसंगतमितिभावः।।मेषष्ठ्यर्थत्वयायाप्रसुनोतीति।।रूपशब्दोधर्मपरइतिभावः।।
केति।।तद्रूपेत्यर्थः।।तद्धक्तेति।।णपतस्यशब्दांतरत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः।।एवंचतत्रकप्रयमप्यप्रवृत्त्योउभयासंगतिरितिभा
वः।।मूलेऽसंगतएवेति।।अतएवोपेधयतेप्रेदिधिषतेइत्यादौवक्ष्यतिःप्रकृतिभागस्येधरूपत्वात्।।किंचधत्यवयवे
ऽचीत्यर्थेस्यावश्यकस्यप्रत्ययलक्षणस्यभाष्यसंमतत्वेनादोषात्।।एतेनवृत्तिमाधवाद्यखंडकेरूपेध्यतइत्यत्र

देधोनोभ्दावितोऽस्फुर्तिशादितिजगन्नाथोक्तं।।प्रकृतिभागस्येधरूपत्वेप्यनर्थकत्वेनानतिप्रसंग।।मूलंचिंत्यंभाष्या
धाशयस्तुतन्त्रध्यपतितन्यायेनधातावधिकस्यार्थवत्तयाएधतिग्रहणेनग्रहणा[redacted]दतिप्रसंगइतिरत्ना
करोक्तंचापास्तम्।।ऽकायुक्तेःतस्याअनित्यत्वाच्चाएधत्यादीनामुपलक्षणत्वाच्चविशेषणतयाग्रहणाच्चभाष्यादि
सुयोजकत्वइत्यापिमूलस्ययोजयितुशक्यत्वाच्चावर्णस्यविशेष्यत्वेनग्रहणेतदभवत्तेस्थावस्तुतस्तुइणीकार
द्वावितिवार्तिकेएधत्यनुपादानाभ्रगवतातदुपादानाद्यकरणाच्चप्रेदिधदित्यादेरनभिधानेएत्येधत्योरेचीतिवि
शेषणमितिभाष्यैतुएधत्यंशेसंभवमात्रेणोपरंजकतयाविशेषणबोधकत्वेनोपपन्नं।।परममूलमपितत्परेव।।
लिखितकेयस्तुबहुपुस्तकेष्वनुपलंभादप्रामाणिकःएवंचोक्तरीत्यामाधवग्रंथासंगतावपिवृत्तिग्रंथःसम्यगेव
।।एतदरुचिबोधकमेवमूलेइत्यभिप्रेत्येति।।टीकायामुचितेत्युक्तमितिबोध्यं।।यत्तुअपदाणामूहिनीतिविग्रहउक्तोन
वैसत्वाःसंख्यामितिणत्वमितिस्वोक्तिविरोधादितिरत्नाकरस्तत्खंडयति।।समस्यमानपदेति।।ननुवत्यर्थोवबोधक
त्वेनतत्वातनस्तत्प्रतीतिःसुत्यादनंतसतायवचवार्थेनतदर्थेरपंतरादिवत्।।अतएववाप्यामश्वोवाप्यश्वःसंद्
यामितिसमासइत्यादौदृतेचेतिसूत्रस्थभाष्येकेशादिभ्रंशप्रसंगतिरितिभावःप्रकथालता दूषितंप्रसादग्रंथेपयो
जयन्नुभयमनुवदतिमूलेयत्तुप्राचेत्यादि।।नन्वंतरंगपरिभाषयाजातस्यतत्कालप्राप्तस्यचाऽसिद्धत्वेप्यत्रातत्याधा
दंतरंगेणेत्ययुक्तोऽनुवादःनचेतत्कालप्राप्तेनेतितदर्थःनतुपरिभाषयाविषयःअतएवाहुतेत्यस्यासंचारइतिवा

१९३

खं। तथा व्यवहारस्यात्र सर्वत्र परिभाषामूलकत्वस्यैवाचः परेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वात्॥ बाधादित्यादिग्रंथासंगते

श्चात आह। अपमेति। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वेन लोकन्यायसिद्धमेव बहिरंगासिद्धत्वमपि पूर्वं तत्प्र

वृत्तिरूपे क्रमेण। व्याख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवांतरंगत्वं बहिरंगासिद्धत्वमपि निमित्तोभावाद्याप्तिरूपं एवमत्रा

पि बाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः तत्रांतरंगत्वं तु भाविबोध्यबहिरंगेण निरूपितमद्भुतं नाजानंतर्य इति तु न। उक्तोक्तरत्वा

दिति भावः॥ नन्वेवमप्यह्नेतेति दुर्वारा॥ निमित्तविनाशसंभावनापि स्थितत्वप्रवृत्तिनिमित्तं। अत एव कणश इति निर्देशेन तस्या

अनित्यत्वं सत्तुक निर्देशवैयर्थ्यं ब्रुवन्नचः परेति सूत्रस्य कौस्तुभो गोमत्प्रियादिष्वाप्य पद्यते॥ अंतरंगानपीत्याद्य

स्याएवप्रपंचः तद्रूपकं चास्याएवेत्यत आह समर्थयति॥ इदं च मूलरीत्यांत विषये॥ तद्धितविषयेऽसिद्धत रीत्या अ

एतस्या इति। ननूपजनिष्यतेति न्यायेन वृद्धेरेवस्यादत आहम्लेऽपवादेति। चरितार्थत्वादितीति। तथा चापवा

देयघन्यत्रेति न्यायस्य विषये। न तस्य अत एवप्रयोक्तमित्यादिना दृष्टांतोक्तिः। एवं च विधानसामर्थ्याद्गुण

बाधकत्वं नेति भावः॥ ननु युगपद्व्याख्याने विनिगमना विरहेण वेपर्यायं कृतो नेत्यत आह तदिति। यद्वा

सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिमभ्युपेत्य मूलोक्तदूषणं वस्तुतः सैव नेत्याह तदिति। समस्तप्रकृतिकेभ्यन्ते घट केत्यर्थः इ

नो विशिष्टप्रकृतित्वेन तन्मात्रप्रकृतिकत्वात्॥ अपिवीस्त्वार्थाभावसमुच्चायकः तत्वेतदिग्राचोक्तप्रक्रियाके

तत्र तस्येऽडादूहीतिवार्तिकाप्रवृत्तेरित्यर्थः तथा च तत्र प्रक्रियायां तत्र वृद्धिर्नैव स्यादिति भावः उपजनिष्यमाणे

तिन्यायसंचारे आह॥ त द्वेतीति व्याख्यानमयुक्तं अपवादवैयर्थ्यं एव तत्र प्रवृत्तेः यथादधतीत्यादौ ऊहादिव

९

नेतितत्प्रवृत्तिरेवेत्यपि न तत्रैवमानाभावात् प्रलेनिष्फलमिति॥ स्वैरोस्तिस्वैरप्रियः स्वैरइ तानं स्वैरघ त्वावित्यादौ वृद्धिरिष्टैव॥ अत

एवदंत्योष्ठ्यः केवलवकारनार्णेत्यादि च संगच्छते। एतेनोक्तप्रयोगेष्वृद्धयेपुत्तरपदयोरीरिरिणोरित्यर्थे समासग्रहणाभावेपिव

स्तुतः समासे एव रइ रिश्त लत्वी वाकार्यः समर्थपरिभाषोपस्थानेनानन्वितार्थकत्वाद्वारोपस्वैरघ त्वावित्यादिदोषानुद्धरादि

ति प्रकाशाशयेन मूले चिंत्यमिति जगन्नाथ रत्नाकरोक्तमपास्तं तत्रैतस्याइष्टत्वात् सिद्धांतरीत्या तयातस्याप्युद्धारात्समा

सात्यदत्वेन सुवंतत्वेन यो द्देश्यता भावात्तदप्रवृत्तेस्तत्राप्रवृत्तो मानाभावाच्चेति दिक्॥ एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपदा

धिया म्यामेव निर्वाह इत्यर्थवत्परिभाषानिष्फलेति मूलादि चिंत्यं। अन्यथा मोऽध्वत्वावित्यादौ वनिवारणः नहत्स्वाप्यायामगति

श्चेतिप्रादुर्लोढ इत्यत्रेत्युक्तमप्यपास्तं। उक्तयुक्तेः प्रकाशानुयायितायां चमूलादेः प्रक्रियादृशायां जहत्स्वार्थानंगीकारस्यो

क्तत्वाच्च गौणमुख्यन्यायेनार्थवत्परिभाषामूलकेन संज्ञाभूतेराद्दिशब्दे तु सा द्धिर्नेति भावः मूले पांचः प्रकाश इत्युक्तः॥ अगोराजे

रपीति। अपिः सर्वोन्वयीय द्रायथा श्रुतएव भ्राजिसमुच्चायकः व्यपदेशिवद्भावस्तु अमयत्रापि तस्यं राजेरपीत्यापपाठः धा

तुनिर्देशे इकोविधानादंतर्गतस्य चाधातुत्वाद्रत्नाकराद्युक्तं दितदृद्दुक्त दोषमुक्तं तमोह॥ न चैवमिति तथापाठ इत्यर्थः सिद्धां

तमतेनाह यङ्लुक इति। मूले हस्तीयेति। अन्यथा मद्भावो तिपोर्विरोधः स्यष्ट एवेति भावः सिद्धांतमतेन तत्राप्याह भाष्य इति॥

तस्य॥ मिथाशोपत्यस्या॥ एतेनेति। उक्तदोषत्रयेणेत्यर्थः कणादित्वेनेति। इदं च माध्यनावच्छेदकं [illegible] प्राहकोता वच्छेदकं तु

राजत्वं सामान्यरूपमेवेति भाव अभएक देशीतिन्यायेन स्वरूपालाभादास भनतम एवं गत्येति। तदनुबंधके त्यस्य तु प्राप्तिरेवनेति भावः

ननु सोमसुत्सत्त्वे भूतस्य वेग स्यासप्यणमयुक्तमत आह राशब्देति। रातीति राः सं जनानीत्यर्थः॥ किपीति। इत्वतु कौ तु न बहिरंगतात्र॥

लाक्षणिकत्वाच्च। वार्णादांगमितीति समितिभावः तदुक्तं शेषभ्रयमुद्धरति। अत्रेति साह चर्येणेति॥ एवं च निजभ्रामित्यादिना सा धवएव
१२४ ।तेषां प्रमितसेतन्मात्रांशेतदनित्यत्वेवेतिभावः॥ राजीनकार कारेति। नुकुपाली हिरयं। अग्नेतत्पुरुषः॥ तस्मात् कारस्याभोप्या
दीत्यादिना प्रकाशादीनां ग्रहणं नन्वादुणइत्यादेस्थानषष्ठ्यानिर्देशात्कस्यगतार्थत्वं किं चकर्पंचिसमुदायनिष्ठधर्मस्य
तेनैवा[illegible]प्यवयवधर्मलाभार्थमावश्यकमिदमत आह पूर्वेति। अपिः प्रत्येकपदोत्तरं योज्यः सच समुदायसमुदायस
मुच्चायकः प्रत्येकमिति। अन्यथास्तमासार्द्धं नैव वदेत्। अतएव तस्माद्धि इत्यादेः परत्वादिसिद्धिरितिभावः॥ इति
भावइति। मूलस्येति भावः॥ एतत्सुचिता रुचिं दिगर्थं तथापि स्पष्टयितुमादौ तदुपपादयति। एवं चेत्यादि दिशो भ्रमित्यंत। ए
वेचाम तेनगतार्थत्वे चाश्रयणमपीति। प्रकाशादिवतमित्यर्थः॥ अपिः सूत्रसमुच्चये॥ एवं चापरंसा घवमितिभावः॥
तस्यानिधर्मत्वाभावादिति। समुदायनिष्ठस्वेत्यादिः नदंतत्वं तु तेनन वर्णव्यक्तित्वादिति भाः कथाति: अर्थेचत्वस्यतत्काप्यना
मत्वेनतावन्मात्रेपितत्वत्वेन नतिडंतोक्तिः॥ यथातेस्त्वित्यादेरतएवैकानिर्देशइतिभावः अपिरनास्यासंभावनायां
वा एवं च तत्रनाग्रहइतिबोध्यं पूर्वं तु नैवं अतएवैतत्त्वे स्वहणप्रसूचकस्तु। अन्यतुल्यमेवेत्याह्मारितितस्यानादेशत्वादि
तिभावः विकल्पोपपत्त्यर्थं प्रकृतसगत्यर्थं चाह वर्णेति। इयस्येति। वचनस्येत्यर्थः अतएवनवाव तव्यमित्यग्निमोक्तिः संगच्छ
तेसूत्रोदेवतपार्थलाभइति नेदमप्यपूर्ववचनमिति ध्वनयितुं अनयायुक्तयास्त्वासंगतिं ध्वनयितुं च तदर्थमाह नवेति वर्ण
मात्रेति अंतादित्यादिः मात्रपदेनतद्घटितसमुदायव्यावृत्तिधर्मव्यावृत्तिः तद्धुककार्यं एतदति देशोस्य तस्यवचनप्रमाणत्वादिति
भावः देशाभावादिति॥ अनेनातादृप्येतिवार्त्तिके छेदः प्रदर्शितः ननुस्तत्रोक्तपमिदं संबद्धमत आह पूर्वत्वेति। ततस्य

मत्वेनबोधकसमुदायादेपकांतादिशब्दानुपस्थितैकादेशस्यानिपरो एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते तौ चतद्घटितसमुदाय
परौ यथासंख्यमिति भावास्तदाह समुदायेति॥ ततीयांतांद्वनिरित्याद्यंतादिभ्यामितिपार्थक्याभावे स्वस्येयाभावात्साहस्थान
पपतिरतत्राह एषगिति। असंहितायामितिभावः॥ एकदेत्येकादेशविशिष्टपूर्भिर्याशयेनालहतेकेति। पूर्वस्यपरस्य च
समुदायस्येत्यर्थः अपिस्तस्यैवसमुच्चये एवं च विशिष्टेतन्निष्ठधर्मस्येवाति देशोनवर्णमात्रेव्यत्यत[illegible] ह्रस्वत्वातिदे
शएकादेशमात्रेविशिष्टं च वर्णयुक्तमपुर्त्तवेति अंतादियुक्तपूर्वपरावयवितुल्यः सतैकादेशइतिपर्यवसितो। अत्रार्थेमानमाहि
नरवेति। उकार्थयोगीकारादेवेत्यर्थः तुव्यस्ति हेति॥ तत्र कार्यतस्यासिद्धत्वबोधकं वचनं तु ग्रहणमित्यर्थः एवमग्रेपि। अन्यपर्य
ति। अंतादिवदिति पदस्वारस्येन एवं परांतादितुल्य एकादेशइत्यर्थयोगीकारे इत्यर्थः॥ ह्रस्वेति। आदिवत्वेनस्यादिः एवं तत्पार्थ
ह्रस्वत्यफलमाहातरवेति। उक्तार्थः अस्नेतीति। एवीतवत्वेनात्वनिबंधनइतिभावः अयजेइंद्रमित्यादौ सवर्णदीर्घभावस्या
प्युपसरणमिदं दिगिति। तदर्थस्तु तेनगतार्थत्वंना दीर्घरूपेणत्याक्षाविकारविशिष्टएकानुत्तरपदत्वस्याप्राधान्येनाश्रयणे
नस्थानिवत्वेनालभ्यत्वात्। किं चैकादेशो वर्णयोरेवस्थानित्वेन भोईभियइत्यादावेकादेशविशिष्टधातुत्वाघनापत्तेः तस्यतत्स्या
न्यधर्मत्वात्॥ आनुमानिकादेशग्रहणेपि प्रत्येकेनयोः समुदायस्योःस्थानित्वेमानाभावाच्चतथात्वेत्वस्वाङ्घशब्दस्यास्थानि
वत्वेनस्वशब्दत्वयाततर्द्दिरिनूशब्दवत्ध्यापत्तेः किं च मूलादिमते उभयत्र आश्रयणेइत्यस्यलोकसिद्धस्यासंगतावभीयादित्या
घसिद्धेः स्थानिवत्त्वस्यत्वभयत्र आश्रयणेइष्टत्वात् अन्यथाःचःपरत्वस्यापितत्राप्रवृत्त्यापत्तौ सायतस्याघसिद्धेः अ

तएवपादेऽदवादेऽस्यादावनेनपदाद्यापादनपरमचःपरेतिसूत्रस्यभाष्यकैयटादिकंसंगच्छते।तस्मात्प्राधान्येनतन्मात्रव
१५५ त्तिधर्मोऽर्थंऽतादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तिरितितन्नोपलक्षणेनास्याज्ञापकत्वं।अतएवभाष्येणप्रत्याख्यातं।एवंचपुरमभूसूत्रस्यप्रका
शानुपायिनोयुक्तत्वेपिमूलमयुक्तमेवेति।सन्निहितत्वात्सुखात्रमात्रविषयत्वभ्रमंव्युदस्यन्नाह।सुखेनेति।एवंचसिद्धाव
लोकनन्यायाश्रयणसूचनायमूलस्ततातत्रनोक्तमितिभावः।एतेनपूर्वत्रानुपन्यासेपदान्तरोपन्यासव्याजेनबीजमाहात्रचेतीतिमान्योक्त
व्याख्यानंगाचामनुरोधेनेतिध्वनितंतस्यापितुल्यत्वात्।तदेवध्वनयन्नाह।घेऽतिउपसर्गेधात्वादाति।आदिनाऽचर्णातित्वादिसंग्रहः
इतिभावइतिसूचितास्तु।चिस्तूक्तेवाननुहरदत्तमतेऽन्तरंगेबहिरंगेवाऽन्तर्द्वयस्यानान्तर्यमित्यर्थः।उतस्वगतनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वा
भावेइत्यर्थः।उतास्वान्यतरनिमित्तकत्वेइत्यर्थः।ऽन्तचार्थेवांगीकृत्योभयत्राचोराश्रयणमित्यर्थः।नाघजेद्याद्यपुरित्यादौशास्त्रसिद्ध्यानि
विषयतापत्तेः।धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च।नाद्वितीयस्ततीयोऽपि।चावेदमित्यादावैत्वापत्तेः।नांत्यःस्वायत्तेशब्दप्रयोगेतस्यैवौचित्याद्
तस्तन्मूतनिष्ठमाह।अचोऽनानंतर्यमिति।तत्रतत्रवायत्राचोऽनानंतर्येनिमित्तत्वेनाश्रितमित्यर्थः।द्वितीयंविवृणोतिमितिभावः।अचो
रानंतर्यमितिपाठेतयोरेवमिथःआनंतर्यंतत्त्वेनाश्रितमित्यर्थः।मलेहरदत्तेत्यनेनारुचिःसूचिता।।तेहीजंतुनधातुलोपऽस्यादि
सूत्रस्यभाष्यादिविरोधः।पचावेदमित्याद्यसिद्धिश्च।ननुधर्मिग्राहकमानविरोधात्कैयटस्मृतमप्ययुक्तमतआह।तत्रचेति।उक्तापेक्षय
दिभाषायाचेत्यर्थः।यत्तुकैयटादयःप्रत्ययग्रहणंज्ञापकं।कोऽस्मिंश्चित्कोऽस्योत्पादोपपदत्वस्यसवर्णदीर्घविधिव्यापकत्वेनबहिरंगैकादेशस्या
सिद्धत्वेनघृताभवत्यादौतस्यचरितार्थ्यात्।यद्यपितत्रणत्वग्रहणंनतुपरत्वेवतपालितद्वचामप्यन्तर्भावोऽस्त्येवानचैवमप्येकादेशेऽसि
सिद्धत्वेनघृताभवत्यातस्यचरितार्थ्यात्।यथापितत्रेतिनिषेधेनैवसिद्धेतद्वैयर्थ्यमेवेतिवाच्यं।लोकन्यायाच्छास्त्र
पचन्दित्यस्यैकदेशविकृतन्यायेनपदत्वेसस्यतदादिता।

स्यात्तामित्यस्यप्राबल्येनतेवाधितत्वापरादिवत्त्वेनौसिचदित्यस्यतत्त्वेनतदभावादित्याह।तत्त्वऽरणःस्वपदार्थत्वेनघत्वस्यापिताटशत्वेनोभ
योस्तुल्यत्वात्।ऐपादिकेंऽतरंगेतदप्रवृत्तेः।प्रागुक्तत्वाच्चातआह।तुग्ग्रहणमिति।अन्यथापरिभाषानंगीकारे।आदिना।प्रेत्येत्यादि।।अ
थितिः।ततःपूर्वंतुकोऽप्राप्तेरितिभावः।नञःसमासे।अपिःकैमुतिकेतुगपदेतिस्पष्टं।चैटशरीत्याबहिरंगत्वेनधात्वितिसूत्रभाष्यादे
तदपिनातिरिक्तंकिंतूक्तानुभूतमितिभावः।सार्थक्यंप्रतिपादयन्तदविरोधमेवाह।तत्रचेति।अधीत्येत्यादौवित्यर्थः।द्वित्वमविवादि
तं।गौरवात्फलाभावाद्धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च।अतएवविकल्पोपिनेतिभावः।तदध्वनयन्नाह।अजानंतर्यमितीति।एकवचनांतेनस
मासः।केचित्तुअचःआनंतर्यमित्येवपाठः।मान्यास्तुपचावेदमित्यादावैत्वस्याचस्यानिकत्वेप्यचआनंतर्यस्यतत्रनिमित्तत्वेनातितरांसि
द्धिः।एतेनतुग्ग्रहणमानमित्यप्यपास्तमित्याहुस्तत्कैयटाद्यनुरोधेन।उक्तयुक्तेःअस्तुसिद्धयेधर्मिग्राहकमानात्वमाश्रित
रमाहाचोऽन्यानंतर्यमिति।एतत्वस्यान्यानंतर्यनिमित्तकत्वात्तत्सिद्धिः।एवंचाचोऽन्यानंतर्यनिमित्तकेंऽतरंगेकार्येकृतेचतस्मिन्पद
तरंगप्राप्तिसत्त्वेचकार्येबहिरंगस्यजातस्यनासिद्धत्वमिति।।एतदर्थोबोध्यः।।अतएवाद्भुपुरित्यत्रचविलोपोन।अन्योन्याऽजतदन्योवा।यादि
त्वेप्येवंत्वेतधर्मिग्राहकमानत्वंहि।अच्छुपुरित्यादावसिद्धिः।वस्तुतोऽस्मर्यादयोक्तापीलाभिनेननमुनेरितिवदर्पणीकारैर्मानाभावेनबलिलो
पाभावाज्यार्थेचावश्यकेननतदनित्यत्वेननतत्सिद्धिरितिपंचमीसमासेनाचःपरेतिस्थानित्वेननवारणादित्यादिस्पष्टमन्यत्रेतिबोध्यम्।।
यत्स्वरवेदेनलजगंत्वाप्परत्वाकराद्यः।उपसर्गेणेतीतिप्रतीकंधत्वाद्याक्रियेत्यादिकंतत्क्रिरः।उपसर्गाःक्रियायोगइतिपणाश्रुतसूत्रस्थार्थोदे
नतदाद्रेयस्संभवेनउपसर्गसंज्ञायाःक्रियायोगनिमित्तत्वादितिबोध्यंविशेषोक्तेरफलत्वादित्याहुस्तन्न।पाराद्यानयबोध्यंतत्पालि।ननु

१२६ प्रगतऋषभः प्रर्षभ इत्यादौ अकारादिधातुप्रयोगे प्यंतर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वसत्त्वेन तत्रानतिप्रसंगाय उक्तरीत्या सामान्यतस्तदादे येपि प्रगतऋषकः प्रर्षक इत्यादिवारणफलके ए धातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कर्पयोगविभागोऽत आह स्वस्मेप क्रियेति। अयं भावस्तत्र क्रियायामिति या धियोगग्रहणसामर्थ्यात् यद्धात्वर्थक्रियायां प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येव तत्त्वं न्यत्र चर्के कारादिनिरूपितमेव तत्र। प्रत्यासत्तेः अतएव प्रभूतऋच्छः प्रऋच्छ इत्यादौ न एवं च तत्त्ववारणेन तद्ध्येयेसद्दृत्ये साधकमिति तत्र हेतूक्तिर्न तु नत्वे इति ननु कर्मधारयेतमित्यनुपपन्नं शब्दे प्रत्यंतवत्त्वेन क्वचिद्दूरप्रसंगश्चात आह। यदर्थेति अत्र यप्यागतिकारकौपेति सूत्रे स्पशब्दं दृशोरवरविरोधोन तपातत्रैव परेत्वित्यादिनोऽस्य रूनन्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भूतोच्चिर्यपुक्तोऽत आह भाष्येति। नन्वग्रे प्येङनुवृत्त्यैव शिवेहीत्यादिसिद्धिरत आकृतेनाघेति। आङ्योगे पंचमीवैकल्पिकत्वात्समासः गोकृणेरपेतेण स्पैरोक्तिताश्वमस्वरांमृग इत्यमरः। राणः कुरंगमो रिरपः स्याहरपश्चारुलोचने इति पुरुषोत्तमकोशः अव्ययस्यातिङत्वमोमा क्रोक्रेत्यत्र भाष्ये ध्वनितं। वस्तुतो धातुपाठे तद्भावेन संभावनैव नयचापि वोपदेवेन कविकल्पइमेउणादिसूत्रे धातुपुत्करा गणितः काव्यकामधेनौ ऋगागतिस्तुत्योः ऋष्य इति व्याख्यातं स्वाम्यादिभिः सूत्रभाष्यरीत्या तु व्युत्पन्नत्वमेव तेषामिति स्प एमन्यत्र एवं चोपसर्गादृतीत्यस्याप्यस्यापररूपविषयतेति भावः क्वाचित्क इति प्रकाशानुयायीति शेषः प्रथमोपस्थितत्वादागतो नाभाव्रादिति भावः खंडनकारा युक्तं सेषमुद्धरति। न चेति। अनेकरणे इति। क्तेत इति शेषः उभयत्रान्वयोऽत एव समुच्चयः अत एवाकृते नाभाव्रादिति भावः ततः परमिति। तदनंतरमग्रे इत्यर्थः इत्येति प्रयोग इतिये त्यस्यासेचारोऽसिद्धत्वाभावश्चप्रकृतिवदनुकरणमिति त्वनित्यमिति भावः ११

षः पररूपे। प्राप्ते इति शेषः। कैयटे चेति इको गुणे स्यत्रेत्यादिः चेन तत्रत्यकैयटस्य समुच्चयः एतावनुपदमुक्ते एवं वक्ष्येते। गु
णस्येति। अथानुनासिकत्वं स्वात्वादेः शाब्दत्वादिवत्। शाब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः। नाव्याप्नुवते: गुणिन इति शेषः। एवं चानुना
सिकः स्यादेवेति तदर्थमेवेति भावः। ननु रूपशब्देन पृथिव्यादिनिष्ठगुणलक्षणेन शब्दे संभवः अन्यथा दूरोत्तु गुणेपि संभव
मोत्यतस्तदुपपादयन्नाह रूपेति। एङि पररूपमित्यत्रेति भावः। ङ्क्यवेति। वर्णरूपेत्यादिः। धर्मधर्मिणोरभेदात् एवं चा
घसत्त्वेप्यंत्याभावात्तेनाव्याप्तिरिति भावः। अत्रमानं कथयन् तद्रीतिमेवाह।। अत एवेति तेन तस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः। कै
यटे। क्वाप्याख्यानायुक्तत्वं ध्वनयन्नाह।। वर्णरूपेति।। व्यवहार इति। तद्वदेव च शाब्दस्य रूपमित्युच्यते इति भावः तद्वान्
वर्णरूपावयवसंस्थानवान्।। शब्दत्वादीति। यथा तत्तच्छब्दस्य रूपमेवं स्वर इति भावः। तत्र तथोक्तौ संगतिं प्रदर्शयति। तत्रसू
त्रे इति। उभयथा चेति शेषः। एवं तेनाव्याप्तिरूपदोषं प्रपंचमुक्त्वा तं विनैव चेष्टसिद्धिरिति तत्रैव दोषांतरमाह। पर इति। स्था
नेजायमान इत्यादिः स्थानीति। अंतरतमपरिभाषया भयस्थानिगुणक इत्यर्थः। तत्र। पूर्वोक्तसदृशावाकस्थानीति। परस्
निरनुनासिके इत्यर्थः। एवं मग्रेपि। तद्गुणकेति। शुद्धगुणकेत्यर्थः परश्चाव्दनेति भावः। तस्यैवा शुद्धस्यैव एवेनानुनासि
कव्यावृत्तिः ननु तदुपस्थितावेव नमानमत आह परेति।। परमित्येवार्थे असंभवादित्युक्तेः फलमाह मन्वितिति। स्वरितं
तेति।। सुब्रह्मण्यसाधुरिति यत्तत्स्वरितं। एषा सहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरांतर्यात्स्वरित इति भावः। स्वरित इतीति तत
स्थन सुब्रह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इति भावः। इतएव भाष्यादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति स्पष्टमन्यत्र स्फुटं।

११८ भविष्यति चास्य तद्भाष्यविरोधं परिहरति। ऐऔजिति। एकादेशे इति॥ तद्विधावित्यर्थः। इतिय इति। इत्यधिकारेण
इत्यर्थः। एकदेशिनेति। तपरत्वात्तेषां संज्ञाया एवाभावात्सवर्णपरस्यैवासंगतेरत एव तद्भिमानेनेति॥ तत्त्वमेव विशदय
ति। सिद्धान्तेत्विति। संज्ञासूत्रस्य सिद्धान्ते त्वित्यर्थः तत्रैवेति। ऐऔजित्यत्रैवेत्यर्थः। पक्ष्यानुरूप इति न्यायेन तयोस्त्वेति भावः। बा
धेऽदे इति न्यायेन कैयटविरोधं परिहरति इक इति॥ कोऽस्तु भस्याप्युपलक्षणं न शाब्दे नैव तावित्वेहरिति भावः। दिगिति। तदर्थे
स्तु प्रकृतेऽइति। विनाऽनुकरणत्वानभिव्यक्त्यात तत्प्रयोगात्। अन्यथा तद्दुक्तरीत्या एडीत्यनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्य
ति दिश इः त्वान् शिव एड्लीत्या दे चारितार्थ्ये नांतरंग बहिरंगयोरित्यर्थ स्योमाङोरित्याङ्ग्रहणं ज्ञापकपरभाष्यासंगतेश्चा। न च
तो योगविभागे न परपदानुवृत्त्या वार्त्तिकार्थसंग्राहकमिति वाच्यं। कतनेऽप्यइत्यादिनिर्देशेऽस्तत्संग्रहादिति॥ खंडनकृदुक्तिं ख
ड्यति॥ ष्यत्वाविति। आङ्ग्रिति। मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः। तस्य यौगिकत्वादिति भावः। तत्प्रकरणस्यानित्यत्वमत्याख्याना
भ्यां सुसाधमेवेदमित्यत्रो रुचिरेतत्सूचिता वो ब्याविषयेति॥ अन्यथा तेषां पररूपमित्यर्थेतदनुपपत्तेरिति भावः। ननु तदे
वाहेत्युचितं नत्वत आहेति॥ प्रागुक्तस्यासिद्धान्तत्वेन तयोक्तेः न्यकारश्लीसिद्धत्वादत आह एङीति॥ तत्सिध्यनुगुणमि
ति॥ व्याख्यानत इत्यर्थः। आहेत्यस्य कर्माकांक्षायां तस्य समर्थमिति शेषः। एवं चात इत्यस्य लाभे हेतुत्वेनान्वयो न च पाकोप
वं च सामर्थ्यलभ्यं तत्र चाटेरिताति भावः। आङ्गोरितिति॥ प्रकाशकृत इत्यर्थः। सिद्धेरितिति॥ यत्तु मन्दस्तस्य पासत्य फलादेशत्वेनास्या
निवत्वात्स्यदांतत्वेन मनीषा पतंजलिरित्यादेन तयोर्लोपजस्यापत्तिः प्रकाशमतेतु नेति तन्न॥ एवस्य भिन्नक्रमनया एषोद ११

रादित्यादेवदेलौपोयस्मिन्नतेन निपातनेनेत्यर्थेन एकेन वचनेन विशिष्टस्वरूपनिपातने तात्पर्यात्। एतेनाबोस्यादि इत्यस
स्याघोपत्यासो निष्कर इति खंडनकृदुक्तिः परास्ता॥ ननु शकानां राज्ञां निवास इत्यर्थे चातुरर्थिकाणो लुपि युक्तवद्भावे पित
द्विशेषणे ज्ञातेरिति निषेधेन देशविशेषस्येत्युचितमत आह॥ देशेति॥ समस्तत्वेन तत्र संवेधस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जाते
रतत्वादिति भावः। इति भाव इति स्वचिता रुचिस्तु प्रौढमनोरमेत्यत्रोक्तैव॥ ननु सूत्रे षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा नाद्यस्तदात
दनुकरणस्य ध्वनिरूपस्यैव संभवेन तत्राच्छब्दासंभवात् नांत्यः अनुकरणशब्दानर्थकापत्तेरिति चेन्न तत्सामर्थ्यात्स्वपमपद
स्यैव ग्रहणात् न चोक्तदोषतत्सामर्थ्यादेव तदनुकरणस्य वर्णसमूहरूपस्यैव ग्रहणात् न च तस्यानुकरणत्वासंभवः सजा
तीयस्यैव तत्त्वादिति वाच्यं सजातीयप्रत्यभिज्ञया तत्तस्यैव सत्वेनानुकरणत्वस्य दुर्वचत्वेन भेदारवतस्वाच्यत्वेन सर्वसाम्ये भेदा
भावे शब्दत्वादिसाम्येन तस्य तत्त्वसंभवात्। तदेतदभिप्रेत्याह मूले ऽव्यक्तेत्यादि॥ व्यक्तशब्देनाविद्यमानकत्वादिवशाद्ध्व
निरूपांतस्य चाव्यक्तस्यानुकरणे एवतादृशी संभवेनानुकरणस्येत्युक्तं सूत्रेन नु तत्साम्याभावात्तत्त्वमेवानुचितमत आ
ह॥ किंचिदिति शब्दत्वादित्यर्थः तावताप्यनुकरणत्वाविघातात्। वर्णप्रतीतावपि ध्वनिसादृश्यस्योक्तधर्मेण सत्वादिति
भावः। अनुकरणशब्दसामर्थ्यलभ्य एवायमर्थ इति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति तदभाव इति। अनुकरण [redacted]
स्येत्यस्याभाव इत्यर्थः॥ हि यतः ध्वनिरूपाव्यक्ते ऽच्छब्दासंभवात्। एवं एवेति। एवेन ध्वन्यनुकरणव्यावृत्तिः तत्र संभवति त
द्ग्रहणे मानाभावादिति भावः। ननु कथमुक्तसाम्यमव्यक्तत्वं तस्येत्यत आह॥ व्यक्तत्वेमिति॥ अपि स्फुटतारूपसमुच्चायकः। ए

भी० प्र०
१५८

तेनानुकार्यस्याछद्धासंभावेनार्थादेर्वाभेः नुकरणस्येति चित्यच्चयोजनमिति प्रकाशीकमपास्तं। साधुरित्य
रुच्चियावीनेनुयदिम्मनुकार्यरूपस्तोनिपरत्वासंभवेः साधुत्वं च यदि च सम्भनुकरणरूपस्तदा तस्यारत्वसंभवम्प
साधुत्वे तदवस्थमेवार्थाबोधकत्वमिति नेवनत्वस्यग्रहात्वादेवं च प्रागुक्तरीत्यास्य स्यार्थमेव तदिति नन्वेतदिति नं
हृत्वनिर्देशः अनेनेत्येवत्ताभात् अन्यस्यत्वेति। ज्ञापकाच। एवं च समुदायानुकरणेन सोत्र निर्देशस्मदाना
यत्तु करणव्याहृत्यर्थं विशिनष्टि तुक्तज्ञापकादत आह तद्भिन्नेति। एतेन तपाः प्रश्नोत्तरयोः सामान्यं नन्वेवं प्रकारादा
तुक्रमते आह आदिति। अन्यथा वृत्त्यर्थत्वेन नेतु तत्कपिज्ञापकादत आह तद्भिन्नेति। एतेन प्रश्नेनत्वं सिद्धान्तेरो
बान्यदोषत्वमुक्तेरेतत्वं तूत्तरां नरसहितत्वं त[illegible]कांसे[illegible]त्यास्य[illegible]मेवेति मात्योक्तिः शा[illegible]नरोधेनेति
ध्वनितत्तदुपादानेत्यनुनानर्थकइतिनिषेधात्तत्सामर्थ्यात्[illegible] तथा च प्रश्नोत्तरकत्रौरत्ना
नव[illegible]पादि। एतेन मारव्यानन्वयपदोषानुक्तेन्यूनतेति खंडनकदुक्तिः परास्तानिषेधविकल्पयोर्विष
यविभागाय प्रकाशकृत्वमतेमा[illegible]इति वस्तुर्थः। मूक्तोक्तपूर्वदोषखंडनार्थप्रकारोक्तमप्यसिद्धत्वोपा
पमयहायादेवेति। शास्त्रीयस्य सर्वेषां शास्त्रावपिलौकिकेत्यर्थः तेन च तद्धत्यस्याप्रापणप्यानुपूर्वीरूपस्या
पार्थेरानयनमेवातीति भावः इति भावः। उनिस्रचितानांचमुग्धार्थाविकारेण तस्याप्यप्राप्तिरिति। नन्वेतेदेजस्थमेवा कृष्ण

निष्पन्नमतथ्याहानुकार्येति[illegible]वेति। अच्छद्रस्येवेत्यर्थः एवं च पररूपप्राप्तिकाले तद्यंनत्वं नैव संभावितव्यातिस
वंत्रत्रास्या तदुत्तरं लुग्गच्छद्वस्येवाभावेनूनमम्लाग्रहणस्तिरेवेवत्याभावेनादर्शनहणसामर्थ्यमेवेति भावः। अपि
बोध्यतामित्यत्रान्वितता तत्वविवक्षासद्भावकः। इकोगुणेतिसूत्रोक्तरीतिरुत्रानुसंधेया[illegible]क्रियापानामेडि
सोत्वात्र परस्परे तिपदस्यद्वितीयकत्तयानिषेधविकल्पयौनाचयोः पूर्वोदाहरणं अंत्यं तु तदभावस्यसोत्रकमानुरोधा
दिति नामेडितेति दोषोः अपुक्तदृतिखंडनकृदुक्तिनिरासायाहु। हृत्यादीति। तत्र तु तेविपरीतमुक्तं। माघ्यादिके तु सूत्रे
ष्वेनाखवेतिभावः। [illegible]सौसौ शायकत्वेकोविरोधोः तत्राह सवेति। भेदविवक्षायामित्यादि एतेन तत्र
भेदविवक्षा। अभेदविवक्षेत्यपासं सर्वत्रेत्युक्तेः [illegible]रुणेति अत्र क्रेतिसूत्रोदाहरणेत्यर्थः हिपतेतैः अकाराक
ड्रियत्तुउत्तरगंधेशब्देन नामेडितेति सूत्रं। परद्विर्वचनेएव तत्संज्ञया तत्र भेदपक्षाश्रयणीवस्यकत्वात् एतेनार्थे
दौनादित्यनुदृत्य अभेदपक्षेएव प्रवृत्तिरितिखंडनकृदुक्तमपास्तं। एवं च पक्षद्वयेपि प्रवृत्तिसौकौर्येमानाभा
वादितिध्येयं। तदेव ध्वनयन्नाह[illegible]तीतिमाध्यव्याचरव्युः। तस्याचामनुरोधेन। उत्तरगंधेतिशब्दाद्यरस्यात स्व
क्षेपेववदेत। वाकुल्लकद्वित्वेवीप्सायाइवधु। इत्वेस्याप्यनपक्षणाच्चतइध्वनयन्नाद[illegible]डितेति। एवं च प्रागु
क्तरुवायंदोषोनतुततोन्यः। [illegible]तीति। तदसिद्धत्वेननांतत्वविवक्षायामथतएवसहेन विधिप्राप्त्यानि

१५८

शेषसंगतिरितिभावः तत्राहेति तथायोजनायां पूर्वग्रंथविरोधमाहेत्यर्थः यत एवात्राहेति नोक्तपरहूपेणे
वेति। एवं चापदत्वादिति हेतूक्तिस्तदीया उपक्षेतिभावः एतेयोनरूत्पमत्तेइत्यपास्तं। इत्थपत्ति। निरवचेदिव
वेति। जश्त्वात्रवृत्तौचेत्यर्थः स्थानेइति। स्पाबाधनस्पर्शनयोरित्यस्पस्थपेत्रियामति। तादृदियंयुक्तिरुभयोर्नो
धतेमद्राक्षेत्यर्थः खंडनकृदुक्तदोषमुद्धरति दिशीतीत्यादि। तत्रपृष्ठैवेतिउस्पपरांतादित्वेन यथेमेवेति
तन्मतेइतिशेषः एतेनसमुदायनिर्देशोपिप्रतिपत्तिलाघवायादइत्येवास्तुलक्ष्ये जश्त्वेरुत्वस्यायेमानासि
द्धत्वेनसिद्धमितिप्रत्याख्यायः दांतानुकरणसंभवेनतत्रैवेतोऽनसिद्धत्वेनचारित्यातार्थे तन्ननस्पादित्यु
नरगयइतिप्रकाशस्खंडनकृदुक्तिः परास्ता। तपरस्त्वेदवश्लेषेण तत्रापिहस्वाकारत्वसंभवेनतन्निरस्त
येढक्कपुक्तैरावरूपकत्वेनप्रतिपत्तिलाघवाभावात्। अतएवदांतत्तेतयोरविशेषार्श्वेच। तांतानु
करणे अप्राप्स्यापत्तेश्चेत्सिदिकू। जश्त्वाविधेरइतिः आयंभावः। तदूपेदांतत्वमित्यस्पसंभाव्यतइति
शेषः तांतत्वविवक्षणादित्यस्यजश्त्वाविषयस्यविवक्षणादित्यर्थः अन्यथादांतत्वेजश्त्वासिद्धत्वोक्तेः
पुनरत्वग्रहणाभावेपितांतत्वविवक्षासंभवात्पुनरित्याश्वासंनद्धत्वापत्तिः एवंचनोत्तरग्रंथवि
रोधइतिनन्वयंवैयर्थ्यदोषस्तुल्यस्तवाप्यतआह नममेति तथाधानेतस्तवमतेतत्स्त्वेपिममेरं कृ.स

२८

फलंहार्दमितिनदोषः स्पष्टत्वानुनोक्तः। इमीतिदिशीति। तदर्थंमूलत्वाप्यवमुक्तोयत्तुग्रंथस्यप्रकाशाशयस्पसामं
जस्ये प्रिप्रकारोनतरसंगतिदुष्पतिहरैवेति। जातिपक्षेति व्यक्तिपक्षेतदातंत्येय ननतदज्ञानातदसंभवादितिभावः सचित्त
मिति अकोः कीतिग्रंथेनेतिभावः एतेनतदूग्रंथविरुद्धमिदमित्यपास्तं। पक्षभेदेनग्रंथयोः सामंजस्यात्तस्पदूषितत्वा
दयस्तुखंडनकृतऋतीत्यादिवार्तिकेसोक्तेरधिककारइत्याद्यावनतिचसंगात्यतस्पावरूपकत्वाद कीत्यधिक
करणेगोरवाच्चचिंत्यमूलमिति। नत्व। नत्वघत्याख्यानात् स्पष्टीकृतमेतदघस्याहारखंडनैः। तदध्वनयन्नाहत
द्राष्येत्यादीति। प्रसादरवतुकथकारानुवादोषमूले। वार्तिकास्थेति। तत्साध्यफलास्थेत्यर्थः। उ... वितेति।
उत्क...ष्टभाविनाशोक्तेस्यर्थः। अनुऊः सिद्धः सोष्ठेत्यादिषुबहुषुसूत्रेष्वसंभवाद्व्यभिचारात्रनोपयोगो; तआदेक
इति। गोर्यावित्यादिनिवृत्तयेइतिभावः अत्रादिशब्दः प्रकारेतेनसर्वत्र अवशिष्टिस्त्वयोरपिसंग्रहः। इकोसवर्णेइ
त्यत्रेदंसूचितमन्यथासर्वत्रेत्येव वदेत्।। तथाचासंतनानुहनोतात्पर्यं। यद्वा। सप्रभृतावेवतयो। तयामध्येपि
प्रस्थलेसंबंधतत्क्षणापइतिसूचितं यद्वापूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यात्सदांत एवतयोः। प्रवृत्यानासाधारणंतस्मान्निमि
त्तिरूचयितुं तथोक्तिः वस्तुतस्तुत्सर्गसमानदेशा इतिन्यायेन तयोः फलाभावइतिबोध्यं। नियमाशंकेति। तत्पास
तिरूरयइत्यादिवारणेपिभवतीत्यादिवारणंनस्यादितिभावः यस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयार्थमितिभावःयत्तुखंडन

हृतचित्रगो अग्रमित्यादावचङ् प्रकृतिभावाभावायावश्यकत्वस्यानिवृत्तनिषेधेनैवचित्रग्वग्रमित्यादिव्यावृत्तावेङ इत्यनुवृत्तिर्नि
ष्फलात्तच्चतदनुवृत्त्यालाक्षणिकत्वात्तव्यावृत्तौ चेङ् इत्यनुवृत्ते तन्निषेधोनावश्यकइतिवाच्यं उपदेशपदेनवर्णग्रहणे
तदप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्॥ अन्यथा चक्रे ऽग्रंइत्यादावेङः यपांतादित्यादिप्रवर्त्ततेनतु रेवेत्यादौ॥ नचएवं परग्रंथविरोध
श्चेति॥ तत्रानुक्तरीत्यैवनिर्वाहेवचनंनकार्यमित्याशयात्॥ प्रतिपदोक्तत्वस्यान्यथाजाभेनदोषलेशाभावाच्चतदुक्तं
नयन्नाह॥ एङ् ग्रहणाद्वृत्यतीति॥ तस्यानुरोधादितिभावः एतेननोतइतिपाठे ऽनंतरत्वात्पूर्वरूपस्यैवनिषेधेनचि
त्रगोग्रमित्यादेयणोनिर्विघ्नत्वेनेङ ऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्तच्छाभः यथाम्नत्वेतिपाठेगोरितिषष्ठ्यन्वयायांतपदमनु
वर्त्यैसामर्थ्यलभ्यंवातच्चौपदेशिकांतत्परं॥ एतेनोत्तरार्थंषष्ठीनिर्देशसत्त्वेनात्रप्रथमयाविपरिणामइत्यपास्तं॥
प्रथमांतस्यात्तरत्रपष्ठ्याविपरिणामस्ययुक्तत्वात्॥ एवंचैङ् ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादंतपदानुवृत्तिसामर्थ्यादौपदेशि
कांतलाभद्वारावातच्छाभइतिमान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेतिध्वनितं॥ आद्यपक्षेचित्रगो अग्रमित्यादौपद ऽवादेशापत्तेः
अतएववाछंदसीत्यनेनदीर्घाजसीतिनिषेधेपूर्वेतिनिषिद्धेमाहतीअव्रतस्येवाराहीउपानहावित्यादौपूर्वसवर्णदीर्घ
प्रवृत्तिः अथवावाध्यसामान्यचिंतांगीकारस्तर्हितत्रैवनिषेधप्रवृत्त्यैतदनुवृत्तिः सफलेतिसामर्थ्याभावः द्वितीये
समस्तत्वेनविभिन्नविभक्तिकत्वेनमध्यवाचकत्वेनचानुवृत्तेः तद्द्वारेणनसाफल्ये औपदेशिकांतपरत्वेमानाभावः १५०
अ॥ अतएव ग्रांतपक्षे ऽप्ययुक्तः किंचोक्तलक्ष्ये यणो ऽवरणायावश्यानुवृत्तेङ इत्यस्यप्रथमया विपरिणामे ऽन्वयसा

मर्थ्यात्॥ तत्रापितस्यावश्यकत्वादितिदिक्॥ प्रकाशानुयायिमूलव्याख्यानेइतिसूचितामरुचिंस्पष्टयन्भाष्यसिद्धंतत्
त्याह प्रतिपदोक्तेति॥ एवंचतन्मतेष्यविरोधस्यान्यथादुष्परिहरणीयत्वात्तदविरोधेनैवसर्वेयोज्यमितिनकोपिदोषस्त
दाह वर्णेति ज्ञापकस्य॥ कताधकाणविधायकाद्वावामस्येत्यादेरित्यर्थः मात्रपदेनवर्णग्रहणेएवसर्वत्रतदप्रवृत्ति
निरासः एतेनवर्णमात्राधान्येतदप्रवृत्तरूपदेशग्रहणेनज्ञाप्यिष्यमाणत्वेननदोषइतिरत्नाकरोक्तमपास्तं॥ धर्मिग्राह
कमानविरोधात्॥ वर्णग्रहणांशे ऽविशेषात्तस्यसौफल्यस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चतत् ध्वनयन्नाह॥ ध्वनितमिति॥ अतस्त्रि
प्रतिषेधोवाच्यः अनङः अपदः समभवदद्दोभवत् नवाच्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येवंनभविष्यतिइतिग्रंथेनेति
भावः एवंचात्रप्यमात्रस्यमुक्तत्वेतद्विरुद्धान्यमूलग्रंथायुक्तः तच्चात्रस्वडनद्भुतस्तद्विरोधोऽप्यवनंमंडनह्रुतस्तत्रैकवाक्य
तासंपादनेचायुक्तमेवेतिभावः एवंसतिप्राचांभाष्यमतेदोषंपरिहरति॥ एङ इति॥ नप्रतिपदोक्तेति॥ एतेनभवतेरइत्या
दिनिर्देशात्सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विपरीतनियमाभावेनङ स्तिङ सौश्चेतीष्टनियमेनस्तिङ्ग्रहणसामर्थ्यात्तत्र
प्रतिपदोक्तंग्रहणं उत्तरार्थेत्वेपीहकरणस्यसफलत्वौचित्यात्॥ एवंचाप्यधिकारइतिमूलाशयइत्यपास्तं उक्तयु
क्तेः तदस्येत्यत्रेति॥ उद्योतादाविस्पष्टं प्रागुक्तदोषात्पूर्वं एवंति॥ एवोप्यपर्थइतिभावः तच्छाभोपाद्यमाह गोशब्दे
ति॥ तादृशास्येत्यर्थः तेनतत्रपणोऽनिवृत्तिरितिभाः चनांतइति॥ पाठांतरेकवावचत्वायानंतरस्येतिन्यायानंगीकारे

णसुजाते अस्वसुन्न तेइत्यादेबाध्यसामान्यचिंतांगीकारेणेनतयोर्नित्यनिषेधवदिति भावः इत्यर्थ इति। इतिशब्दोऽर्थइत्यर्थः। ते १
षाचनिषेधविकल्पेविधिविकल्पः फलितइत्याशयेनतदेवविकल्प्यत इतिसूत्रेऽकमितिभावः। अपिः पूर्वरूपसमुच्चये। नन्व
त्रसूत्रेऽउपलक्षणत्वेमानाभावेनयथाश्रुतमूलस्यैवसामंजस्यमित्याशयेनाशंकतेनन्वित्यादि। स्वरेतिगवाग्रमितिवहुव्री
हौइएस्वरेस्यर्थः। कदाचिदिति॥ पर्यायेणेत्यर्थः। सुस्यस्यवु[illegible]त्यित्रिपदभेदादितिभावः। अंतो[redacted]सपीति। अपिराघु २ो
दत्तसमुच्चायकः। वस्तुत आदित्वाघभावे विव्यपदेशिवदितिकार्यातिदेशेनकार्यस्यकरणेपिस्मनोकारस्यादित्वादिव्यप
देशाभावेननिपाताद्युदात्तादिव्यपदेशस्यसुतरामभावेनतदादेशेसुतरांतदभावः। गौणव्यवहारस्यचाभ्युपगमेतस्योभयविधस्या
पिसत्वादादेशेपिपर्यायप्रसंगइतिभावः॥ एतत्सूत्रेति। अवङ् स्फोटेतिसूत्रस्यस्वरभेदप्रतिपादकभाष्येत्यर्थः॥ किंमानमिति॥
तस्यगवाग्रतुल्यत्वादितिभावः। निपातनेनेति॥ एकश्रुत्यासूत्रपाठेन्याय्येप्युदात्ततेः प्रादिः। नत्रेति॥ तद्युक्तेचित्रगोऽग्रमित्य
त्राकिंसतीत्यर्थः। अवादेशेचसतीत्यपिबोध्यं। उभयोः गवाकारयोः॥ निपातनेचेति॥ बहुव्रीहिः तद्युक्तेऽवङितीत्यर्थः। दत्त ३
स्येतीति। श्रवणमित्यनुषज्यते॥ स्पष्टइति॥ तथाचकथंवार्त्तिकमत्याख्यानमतंस्तथापिकल्पनमावश्यकमितिभावः। उपदेशोद
त्तत्वेवहुव्रीहावलाभावेपितत्पुरुषेफलंवक्तुंशंकते। नचेति। तस्य[redacted]तीनिपातिताद्युदात्तत्वस्येत्यर्थः। इवांतेनदृष्टांतमुपपाद्य
महतमानमंत्रितेति। परत्वेनेति॥ अ गोअग्रमग्रअग्निसुद्रत्राचेतद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वस्यतत्सर्वभागेसमाससंज्ञया
अयुगपत्प्रवृत्तौसुवुलुकिआद्युदात्तसयुक्तावङ्समासांतोदात्तयोर्युगप[redacted]त्प्राप्तोयुगपदसंभवरूपविरोधेनतंपरत्वेनत्य

समासांतापेदेति॥ अगंसंज्ञायास्मिन्नतत्पर्यायापेक्षेत्यर्थः। अंतरंगत्वादिति। प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेतिभावः॥ आमंत्रितेति॥ एङंतत्वा
भावेनावङस्तदानीमप्राप्तेः एवंचभिन्नकालप्राप्तिकत्वमितिभावस्तदाहतदप्रवृत्तीति॥ आमंत्रितस्वराप्रवृत्तीत्यर्थः। नेस्य
पदेशिवद्वचनस्योचित्यमिति। तत्प्यायनेपरभाष्यंतुलाघवानादरेणसूत्राभिप्रायेणप्रवृत्तमितिभावः। ननु अवङ्विधौतथा
व्याख्यानस्यसमूलत्वेपिनपूर्वसूत्रीयस्यतस्येत्यतउभयसाधारणंमानंमाह॥ स्यानिवदित्यादि। पूर्वत्रेइति। पूर्वरूपेकर्त्तव्येइत्यर्थः।
वार्त्तिकैकदेशोयंनन्वत्रपूर्वरूपोच्छेदेनकथंतत्रमानताकथंचसर्वत्रेत्युक्तेरतआह। अत्रेति॥ वार्त्तिकेभाष्येचेत्यर्थः। वावङावि
ति। तावेवननुस्वार्थः सर्वत्रेत्युक्तयनौचित्यात्तत्राप्याप्तयुक्तायोरावश्यकत्वेनतदकरणेन्यूनतापत्तेरत्रतत्रेऽपदोच्चारणेनशंका
नुत्थितेश्चइदानींत्वनुवृत्तिमज्ञानतः शंकेतिबोध्यं॥ नन्वेवमपिप्रकृतिभावस्यैवग्रहणमस्तुतावतैवग्रंथसंगतेरतआह॥ विनिग
मनेति॥ ननुसर्वत्रेत्युक्तिरेवतथेत्यतआहसर्वत्रेतीति॥ ननुतत्रैवकिंमानमतआहोतएवेति। तल्लक्षणस्यापीष्टत्वादेवेत्यर्थः।
वार्त्तिकस्यसाधारणत्वादाहभाष्येचेति॥ एतेनसर्वत्रेत्युक्त्यातस्यप्रकृतिभावपरत्वेनावङ्परत्वमितिखंडनप्रयुक्तिः परास्ता॥ ए
वंतर्हीत्यादिभाष्याशयंस्पष्टयितुमाह॥ चित्रगविति॥ आरुणिकत्वेपिइति तेनस्वतः प्रकृतिभावप्राप्तावपीत्यर्थः। प्राप्ताविति॥
अतिदेशस्यनिर्विषयत्वापत्त्याइयंतुतत्यादुर्निवारेतिभावः। चोद्यांतभाष्यस्यतत्समर्थकमतीतावप्योत्सूत्रभाष्येकवाक्यतया
अतिदेशस्यनिर्विषयत्वापत्त्याइयंतुतत्यादुर्निवारेतिभावः
अपाशयमाह एङ इतीतन्नेति॥ गोः पूर्वेतिवचनमित्यर्थः। संबुद्धिगुणनिष्पन्नत्वेनास्यलाक्षणिकत्वात्तदंशेस्यानिवत्वानपेक्षणे
नातिदेशविषयेसतीतिभावः। लाघवमिति। मूलोक्तमतापेक्षयापीतिभावः। दिगिति। तदर्थस्तुमन्मतेसूत्रत्रयभाष्येकवाक्यता

१६२ भवति न भवन्मते विरोधप्रसङ्ग इति भावः तस्मादेङनुवर्त्या प्रतिपदोक्तत्वाभावात् एवं च प्रागुक्तखंडनमत्र दुक्तिश्चित्रगवग्रमित्यादौ स्यानिव
त्वनिषेधेनैव तयोरप्रवृत्तेरिति माधवोक्तिः श्वापुत्रेति । टाप्स्यादितीति । प्रकारान्तरत्वीयसिद्धांततयानुवादः ननु तदपवादो ज्ञा
तेरिति ज्ञापितः न च सन्निपातपरिभाषयासनेति वाच्यम् । नयास्सयोरिति सामान्यापेक्षाज्ञापकेन तस्यास्तत्राप्रवृत्तेः इ
दं चावश्यकमित्यन्यत्र स्पष्टमत आह । शीघ्र इति । खंडनकारोक्तिं खंडयति ॥ गवीतीति । तन्त्रस्येति । प्रक्रियाग्रंथेष्वित्यर्थः ॥
नांजसमिति ॥ नात्र मर्यादया प्राक्सतीयमानमित्यर्थः एवं रीतेः क्वाप्यदृष्टत्वात् । प्रकाशोऽप्येवं ॥ इड इतीति ॥ एतेन मतो
क्तसचपाठोऽप्युपेक्ष्य इति सूचितं ॥ भाष्ये तपापाठः सूत्रैकदेशानुवाद इति मान्योक्तिस्तु सूत्रे प्रक्रियाप्रकाशानुयायिनीयतः
पश्चादनुक्तसमुच्चयार्थीन्द्वा इत्युक्तं सर्वथाऽनुपपन्नफलसत्त्वे तयोक्तिरुचिता ॥ तत्फलस्य तु पूर्वसूत्रेणैव साधित
त्वात् अतएव व्यवस्थितविभाषासुगवाद इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः । तदुक्तेरिति ॥ भाष्योक्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्लुते क्वापि प्रकृति
भावेन असिद्धत्वादत आह मस्तनीति । तत्रेति । प्रकृतिभावे कर्त्तव्य इत्यर्थः उपलक्षणफलमाह । एवं चेति । उपसर्जनत्वे
चेत्यर्थः अपिस्तत्सतासमुच्चायकः बोधनमात्र एवकं अनयोस्तु नायम् इति सकृन्नपि विशेष्यादावपि भवतीति भावः ननु दे
वदत्तेत्यस्यापि पदसमूहत्वेन वाक्यत्वाच्छेषोऽप्राप्तः किं च तिङन्तस्यैव कुतः शेषोऽत आह । वाक्यस्येति । शास्त्रप्रक्रियायां
मेकतिङ्वाक्यमित्युक्तेरिति भावः ॥ सिद्धांते नाम्नीदित्यतेन वा संबध्यते उपस्थितत्वात् ॥ अत्र करणाच्चाभो राजन्त्यत्रवा
पदानर्थक्यापत्तेश्च ॥ विभाषा पृष्टेत्यत्र तदुक्तेश्च । ध्वनितश्चायमर्थोऽपर आहेत्यनया रुचिबोधनेन भाष्यकारेणेति । तत्प्रा
२८

मनुरोधेन ॥ परमप्रत्ले भाष्ये च सर्वपदोत्पाद्स्यापत्तेः विभाषा पृष्टेत्यत्र भाष्यप्रत्लनविभाषेति योगविभागेन सर्वप्लुतस्य वैकल्पि
कत्वसाधनाच्चातत्र ध्वनयन्नाह ॥ अत्र पदे इति । अनेन भाष्योक्तोऽप्यपरपक्षोऽस्तीति सूचितं । तत्र पदे प्राचामिति तु प्रजार्थस्व
स्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारायैव । तथा च द्वयोरेकवाक्यत्वौचित्येन तदनुरोधेनात्रापि पूर्ववत्सर्वं प्रकरणसंबंध एवौचित इति
भावः तदुक्तविरोधं परिहरति ॥ विभाषेति ॥ वार्त्तिके प्लुवाग्रहणान्यथैवमेव । भिन्नकर्तृकत्वाद्वैयर्थ्याशंकानेति भावः नन्वे
वमप्यविद्वांस इति भाष्यविरोधः त्वन्मते प्रत्यभिवाद इत्यस्यैवैकल्पिकत्वात् ॥ भाष्येण प्लुतयुक्तस्यैव प्रत्यभिवादस्य कर्त्तव्य
त्वोक्तेरत आह अविद्वांस इति । नाम्नो येन प्लुतिं विद्युः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदित्यासंग्रहः ॥ आख्यातमा
त्रितिवकुत्रीहाचनिष्टमेवात आह पुत्र एहीतीति । तथा च तत्र तत्प्लुतरूपमिति भावः इदं समाधिद्वयमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तदेवने
त्याहानुकरणे इति । बोधकत्वेति अयं भावः दूरात्काने दूराद्धूते धनस्योपलक्षणं न तु संबोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखी
कृत्यबोधनस्यैव ॥ आगच्छतु भवान्देवदत्त इत्येवमादौ नस्यापि संभवात् ॥ अत एवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशो
वात्सीवंधुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदीवंधुनि इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये अन्यथा तत्रताहृशासंबोधनाभावेन गु
रोरित्यस्याप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैवेति । एतेन तच्च संबोधनं संबोधने चेति शास्त्रव्युत्पादितमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनो
संबोधनोपलक्षणमित्येवं प्रकाशादिरत्नाकरोक्तिः स्वयमुक्तैवेति सूचितं ॥ ननु प्रकृतिभावस्य नित्यत्वेन तयोक्तिरयुक्ता अप्लुतव
द्वावस्येति शेष इति मान्योक्तव्याख्या तु हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यापत्त्याऽसंगतैवात आह हास्येति ॥ ईचाक्षेति विधेयस्येत्यर्थः

१६३ स्येति। प्रकृतिभावस्येत्यर्थः॥ तत्त्वमिति॥ फलितं वैकल्पिकत्वमित्यर्थः॥ खंडनकारोक्तिं खंडयितुमाह॥ तस्येति। चाक्रवर्मणोस्ये
त्यर्थः तथा च फलितो र्थो मूले उक्त इति भावः॥ एतेनेति। फलितार्थकथनेनेत्यर्थः इदं सर्वं चिन्त्यमिति वैकल्पिकत्वादिस्तात्पर्यं तन्मि
त्यर्थः प्रकृतिभावाचैकल्पिकोक्तात्। अप्लुतवद्भावस्यैव प्रकृतिभावाभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वोक्तेरनुपयोगाच्चेति
भावः॥ मूले सर्वोपीति इतिशब्दपरोऽनितिशब्दपरश्चेत्यर्थः॥ नन्वेवं व्याख्यानेऽग्रिमदोषासंगतिः तेनाप्यप्लुतवद्भावस्यैव प्रतिपा
दनेन यौनरुक्त्या दत आह प्रकारांतरेणेति॥ तथा चोपायांशे भेनतूपेपोशे अतएव चतुर्थैति उक्तिसंगतिरिति भावः॥ प्राचोक्तस्येतया
व्याख्याने दोषं स्पष्टयति॥ अत्राहेति॥ चेदं तत्त्वमिति॥ ईदंतत्वादिकं चेत्यर्थः॥ एवमग्रेपि। प्राचोक्तस्य दाघेतेपत्रद्विवचनं तदंतमि
ति व्याख्याने उक्तदोषस्याकूरेण प्राचोक्तं सम्यगेवेति तदुक्तिनिरासायाह॥ इदं चेति॥ शब्दरूपविशेष्यत्वलेकपोतन्यायेनान्व
य इति भावः॥ उभयोरसंभव एवेति॥ उक्तनिषेधात्॥ एवेनोक्तदोषनिरासः॥ एवं चात्रापमेव दोषः सर्वत्रायमतिव्याप्तिश्च॥ एतेन द्वि
वचनांतपरोई दूदेत्तदंतमित्यपि पक्षो निरस्त इति भावः॥ द्विवचनं च तदंतं च स्वरूपं चेति प्रकाशखंडनकृदादिव्याख्यानं तेनुन पु
क्तिसहमिति दिक्॥ इत्युक्तमित्यस्याधिका व्याख्यानेऽनुक्तत्वादाह मूले इति। तथा च तत्रोक्तमेव दार्थ्याय यस्मादिरितमित्य
र्थोन रुक्त्यमिति भावः॥ एवं प्रचेतसोति मेदिनीव्याख्यावसरे सत्याभामेत्यादिवदिवार्थे च शब्दप्रयोग इति व्याख्यानमितिमास्यो
योनरुक्त्यमिति भावः॥ क्वचिदनयन्नाहावेत्यादीति॥ कोशस्यानिर्णायकत्वादाह विनापीति॥ तादृशेति। सर्वखंडेत्यर्थः॥ तथा
क्तिस्तदनुरोधेनैवेति ध्वनयन्नाह॥ वेत्यादीति॥ चारितार्थ्यादह्मनुनासिकेति। तदुपपादयति तदित्यादि॥ लि॥ यतः सइति॥ अ
लोपेकार्यकालपक्षेपि प्रकृतिभावसंपादनेनाचारितार्थ्यमितिचा बोधकत्वेमिति॥ लक्ष्यसंस्कारकमित्यर्थः॥ किंतु प्रदेशवाक्येन सह वेति भावः॥
नेन परिभाषाणां तथा स्तीति सूचितमन्यत्रस्य एव चा

एतेना निष्पत्तेरित्यत्र तत्स्वरूपविरुद्धमिदमित्यपास्तं॥ अतएवायादिभ्यः कार्यकालपक्षेपरेच प्रगृह्यसंज्ञेत्ये
व घटितमदसोमादिति सूत्रभाष्यसंगच्छते। ननु किं तावतेत्यत आह एवं चेति चो हेतौ। कार्य इति॥ एवं च तन्मूलोत्तरमे
वतत्प्रत्यभिरुचितेति भावः॥ तदाह कार्येति। यदेशेप्रदेशादेशे॥ तस्य। संज्ञाशास्त्रस्य। एवं च तस्यैवासिद्धत्वेन एवमदेना
गृह्णात एवं त्रेत्यप्रगृह्यमादीनां सत्वेन प्रगृह्यत्वादिनुनासिकनिषेधेन साफल्यमिति भावः॥ ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धं
तितत्वान्नैवं च तत्तु शंकां अतएव अमू इत्यादिवत्पनिव्याख्यायामत आहि चेति॥ सइति। पूर्वत्रेत्यतिदेशइत्यर्थः॥ तत्वं
च प्रागुक्तं एवं चेति। अधिकारत्वेचेत्यर्थः॥ अशक्यत्वमिति॥ सिद्धशास्त्रस्यैव तेन ग्रहणात्॥ एवं च साफल्येन सामर्थ्यमयुक्तमे
वेति भावः॥ एतेनेति॥ उक्तभाष्याभिमतमागुक्तव्याख्यानेन संज्ञास्पलेकचित् विद्यमानस्यापि पाठकृत एवं तस्य पूर्वत्रेत्यादि
प्रवृत्तावनियामकत्वसूचनेनेत्यर्थः॥ अपियेपो देशसमुच्चायकः तत्रप्यासिद्ध एव मत्रापीति भावः॥ नचैकमितिन्यायावष्टंभेन
समाधत्ते प्रगृह्येति॥ अणो प्रगृह्यादसोनुनासिक इति न्यासेनेत्यर्थः॥ एवं संज्ञासूत्रनिरासाय तत्सामर्थ्येन॥ उपस्थितिसा
मर्थ्येनासिद्धत्वेति॥ मरादेरिति भावः॥ ननु यथान्यासे सम्यक्वल्य एवानुनासिकाभावो नान्यत्र॥ तथान्यासे तु हे सुके त्यादा
वपि तदापत्तिः प्रगृह्यादसारणं वर्जोपि त्वेत्यर्थात् एवं च फलभेदेकथंतन्न्यासेन सिद्धिरत आह हे सुकेति॥ यत्तु अदस इत्या
वर्त्यन विद्यते दस्य स्थाने सोयस्य तादृशादसइत्यर्थेनानुनासिको भवत्येवेति। तन्न। अवश्यमानाभावात्। अत आह ध्वनयि
तेति॥ तदप्रामाणिकत्वे आह तत्योरिति। संबाधनाभावस्यान्यत्र कृतत्वादेतद्भाष्यस्यापि तद्वैयोपपत्ताबाधर्योतरकल्पनेन मानमि
ति भावः॥ भाष्येइति॥ अत्र सूत्रे इत्यर्थः॥ ननु छंदसीत्यस्यापि प्रकृततत्वान्न कथं तत्वमत आह शइति॥ अनुकरणत्वैगभियासंधिको भं
र्थीकरणं॥ ननु अपदत्वात्कथमनुकरणे फलमिति वैयर्थ्यमेवात आह प्र

स्तीति। कार्यीति देशेनेत्यर्थः। अभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादिधभेदविवक्षायां तेनातिदेशेन पदत्ववत्प्रत्ययांतत्वस्यापि लाभे
१६४ नाप्राप्तिमदिकत्वेन सुबनुत्पत्तेरिति भावः। तेनेति। एवं च लोकार्थं नेदं सूत्रमिति भवतु नेति दुर्बलत्वादिति शेषः। तदेवोपपादयति
त्वेराय इति। एवं च निरासः फलाभावेति।। सर्वथा फलाभावेत्यर्थः। एतेनात्र परमभ्रूले वैदिकमात्रोदाहरणदानमन
वधानादिति खंडनं तदुक्तिः परास्ता। व्याख्यानेन तस्यापि उक्तेः पवेनातिदेशप्रवृत्तिनिरासः। ननु वाक्यार्थस्य तस्यैव सत्त्वेन ना
म्यपात्वमत आह। अनभीति।। एवं कित्वतदिति स्मृतार्थे निर्देशादाह। विस्मतेति। इदमर्थं लब्धं मध्यमपदेति। अन्यथेतरेतरद्वं
द्वे द्विवचनापत्तिः समाहारे नुमापत्तिः गतिसंभवे लिंगव्यत्ययकल्पनादिकं नोचितमिति भावः। एतेनोत्येः प्राग्भाशास्त्रस्यानि
त्यत्वानुभावइति हरदत्तप्रकाशाद्युक्तमपास्तं।। तस्मात्सत्वादिति बोध्यं। निरुक्तेइति।। अथ्ये आ अपः अपोन्ये धीतित्रीन्।।
अव्ययीभावेति। विभक्तिीतिविहितेत्यादिः। परत्वादितीति।। अन्यथोभयत्राविभाषात्वापत्तिरिष्टं च प्राप्तविभाषात्वमिति भावः
सा संज्ञा प्रभवतीति सूत्रभाष्यपरीत्याशंकते नन्वेतदभावइति।। शाकल्यस्येति सूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः। पञ्चेइति याचता। ननु पाक्षिकसंज्ञा
विधायकविकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या सं■ नेत्यत आहेतीति।। औदित्स्येत्यंता दृष्टांतोक्तिः। संबुद्धावितिस्तितंतरीयोक्तिः। एवं
चेतितस्य नत्र दुर्वारत्वे चेत्यर्थः। तत्संज्ञासत्त्वेऽस्माद्युक्तोरूपस्यैव निष्पत्त्या नित्यत्वस्यैव फलितत्वे नाप्राप्तविभाषात्वमेव फलितमि
तिनतदापत्तिरनिष्टेति संबुद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः पुनःप्रसंगविज्ञानाश्रयेण चोद्यं विधेयैवयात्सकृद्गतिन्यायाप्राप्तिरित्या
शयः उभयत्रविभाषात्वं समर्थयते विरोधं प्रतिपादयति परत्वेनेति। तदंशाभूतप्राप्तविभाषात्रेरत्नांतरे अपि च त्वादित्यर्थः। सं
ज्ञसमुदायकः आपारेणतत्सेभावनया।। अस्या विकल्पस्य तत्पक्षे संज्ञा भवति तदभावश्चेति वाक्यार्थसंपत्त्या तस्येतदभाव

सिद्ध्याधिपतदभावपक्षेऽस्यादेवात आह सह्यदिति।। अतएव संबुद्धिग्रहणं सफलं तावतैव च विधेयभेद इति भावः।
अतएवेति। अन्यग्रवन्ने रेवेत्यर्थः। निषेधीयत्वसंपन्नये आह नपदीति। तदग्रे पच्यमानमित्यर्थः। निषेधायेति। निषेधसं
बंधिनीतः प्राप्त्यप्राप्तिः पूर्वोक्तेत्यर्थः। नवेति सूत्रे भाष्यकैयटादिभिस्तत्वेन द्वितीयतत्त्वन्यत्वेनोक्तेति भावः। प्रागुक्तं हस्वत्रोरिति त्या
गस्तुप्रतिपत्तिगौरवेणेति बोध्यं।। निषेधेति।। विभाषेत्यनेन पाक्षिकनिषेधविधानमिति भावः। पूर्वसूत्रेति। नयदोत्यस्येत्य
र्थः। दुर्लभेति। अप्राप्तविभाषात्वस्यैव लाभादिति भावः। नान्यत्र तदधिकारबहिर्भूते चस्त्वर्थे। कोचिदिति।। नलानुपायिनोमा
न्याइत्यर्थः। अत्रारुचिबीजं तु सा द्वात्प्रभवतीति सूत्रस्य भाष्यविरोधं तथाहि च्युतस्य प्रतिषेधो वा स्यः लवणीकृत्मनवापूर्वे
णाहृतत्वादस्य नेन विभाषापूर्वेण नित्या भविष्यतीति भाष्यं।। लवणीः सत्येति अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गति
संज्ञेष्यते पूर्वेणेति पुनः प्रसंगविज्ञानादिति भावइति कैयटश्च।। पुनःप्रसंगेति।। परत्वात्क्षिकत्वेपितदभावेन नित्यविधिप्राप्त्या
न दोषइति भावः।। न च मा अस्तु विभाषा विषयेवैकल्पिकाभावेन नित्यांगीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिरध्येते चारितार्थ्यादित्यु
द्योतस्य तत्र हि यत्र सर्वविधेः परप्रवृत्तिविफलत्वं न तत्र पुनःप्रसंगेति प्रभृतिरियुक्तमिति वाच्यं इतन चाश्वेतिसूत्रभाष्ये
कैयटविरोधः भाष्यस्यान्यथापि सुयोजनत्वात्। एतत्भाष्यकैयटविरोधात् चाद्विवचने इत्यत्र त्व भाष्यादिविरोधाच्च तत्रत्यकै
यटस्यचिंत्यत्वाच्च।। स्पष्टं चेदं मत्कृतपरिभाषायांतत्रवार्त्तिकं प्रत्याख्यायतेत एह संबुद्धिपदमपि त्याज्यं।। आस्यानुरोधेनतदपि
कार्यं अप्राप्तविभाषायां तस्यैवाभावेपि प्राप्तविभाषायांविकल्पानर्थक्यापत्त्या पासनए वमुभयत्रविभाषात्वोद्धेदापत्ता

१६९ तत्रपाक्षिकभावाभावतात्पर्यकेसनेतिदृष्टांतेभाष्योक्तानंगीकारैतदंगीकारयोरपिसिद्धांतेऽनयोरमात्तविभाषात्वेनतुल्यत्वात्।सिद्धस्य
गतिश्चिंतनायेतिन्यायेनचैवमप्यंतुना।परेत्विमादिनागतेर्वक्ष्यमाणत्वात्।चारितार्थ्यमुभयोरुभयत्रतुल्यं।अतएवोदिस्यत्वतोनि
सापक्ष्यमितिपूर्वपक्षोयुक्तएवेतितदेतत्ध्वनयन्नन्यप्रकारांतरेणाप्यसंयोजयितुमाह।परेत्विति।।सङ्गाऽऽस्तंतुतत्र्योरीत्रियतइति
भावः।ननुसंबुद्धियग्रहणसामर्थ्यादंतरंगन्यायाप्रवृत्तिरतआह।संबुद्धाविति।।अन्यथोसंबुद्धावित्यस्याभावेतत्पाचनिरव
काशत्वात्प्राप्तविभाषैवस्यादितिभावः।नन्वेवमपिविनिगमनाविरहात्तथैवास्तु।।तदननुवृत्तिस्तुव्याख्यानात्।।एवंचपरत्वे
विरो युक्तमेवातआह।नित्येति।धाभावेनेति।।उक्तभाष्यरीत्यापदेसंज्ञाविधानमात्रंतेन।अभावपर्यंतव्यापारेमानाभावा
दितिभावः।एवंचेति।सर्वथापरत्वासंगतौचेत्यर्थः।उत्कृष्टत्वादिति।।निरवकाशत्वेनेतिभावः।एवंचसैवस्यादिति
तात्पर्य।।ननुस्वार्थाविवक्षयातदननुवृत्तिमात्रफलकमेवसंबुद्धिग्रहणं।।अन्यथातत्रैवविकल्पापत्तिः।।एवंच
अोन्मात्रानुकूपाऽस्यसामान्यत्वेनानपवादत्वेपितत्रौक्त्रीत्यांऽतरंगत्वादिदृष्टसिद्धिरितिचेन्नर्हिव्यर्थंमेवतद्ग्रहणं।अन्यथा
पितत्फलसिद्धेः।किंचतदभावेतदनुवृत्तावव्याप्तिसंभवेनतोत्पत्तौतिव्याप्तिदानंनिर्बीजमतआह।ओतग्रहणेति।।पुनःशेषि
ति।।ओत्शाकल्यस्येतिन्यासेनेत्यर्थः।प्रतिपत्तिलाघवेनेतिभावः।अपिःसंबुद्धिग्रहणसमुच्चायकः।तन्निवर्ततीति।।निपातप
दाननुवर्तीत्यर्थः।एवंचनाव्याप्तिरितिनतद्धारणंज्ञापितन्निवृत्तिस्तस्यमुख्यंफलमितिभावः।वैचित्र्यार्थमेवेति।।स्वार्थ
विवक्षयाआनुषंगिकाव्याप्तिनिरासार्थमेवेत्यर्थः।।आवश्यकत्वमुपपादयति।अन्यथाकइति।।तस्यतत्रासंबंधेइत्यर्थेत्या
न्याय्येतीति।।अतएवपदोतप्रकरणेप्रश्लेतिभावइत्यपदसोमादितिसूत्रभाष्यसंगच्छतेसमासेनितिनैकधेत्यादाविवेतिभावः।।
२+सद्धारा।आर्थिकतद्दृशिज्ञापितदनुवृत्तिनिरासद्वारावमिथोइतित्यादेमुख्यातिव्याप्तिनिरा+२३ः

।।खंडनखंडरत्नाकरायुक्तिंखंडयति।।नचगोभामितिद्वियःइति।।इयङुकरणेनतस्तत्वस्येवविभक्त्युत्पत्यातदनित्यत्वस्यत्रोपि
नेनबोधनादितिभावः।अपयत्रापिफलस्तत्वेनेवोऽयुक्तेरतिखंडनखंडयुक्तिंखंडयितुमाहतदर्थमपीति।।निपातानामनेकार्थत्वएवोप्यर्थ ए
इतिभावः।तदेवाहानितरिति।चिनोमीति।अग्रेसर्वत्रैवमेवपाठः।चिनोतीतिपाठस्तुलेखकप्रमादात्।अपिरुक्तसमुच्चायकः।खंडनखंड
रत्नाकरदंड्या।युक्तंखंडयतिनचैवंन्यासेइति।।तत्रमानाभावादाहनन्नकृतइति।।आदिनासन्नकृदित्यादिः।खंडनखंडायुक्तावितन्द
नतामपाकर्तुंवस्तुतस्तुयरोनुनासिकेऽनुभवेन्येवसूत्रेयुक्तमितिदध्युक्तंखंडयति।पूर्वोक्तेइति।।तथापिकेचिन्नेतत्सत्त्वाद्युक्तंप्रायत्वादि
तिभावः।तदुक्तिंखंडयति।विधेयेति।एवोक्तिःकमलंब्रिनाथीत्यादौ।।ननुकमलादेरनभिधानेनविधेयकोटौतन्निवेशोऽफलएवेतिचे
न्मूलरीत्यस्मुक्तं।।वस्तुतस्तुपदजाघवाभावात्प्रतिपत्तिगौरवाच्च।शंकेवायुक्तेतिबोध्यंतत्ध्वनयन्नाह।पयाभ्यासमेवसाध्वितित्र
अतुखं न्यर्थंतदुक्तिरथिकेतिस्पष्टमेवैराप्रासिरिति।।एवंचव्यर्थएवतथापाठइतिभावः।त्रिपाद्यामपितत्प्रवृत्तेरनुस्वारस्यासिद्धत्वेन
सन्निपातविधानाभावादितिसमाधेरयुक्ततोध्वनयितुमाह।त्रिपाद्यामिति।।तथापाठेनेतिवयुक्तपाठेनेत्यर्थः।चारितार्थ्यमन्य
त्रफलंचस्पष्टमेवेतिभावः।मूलंदूषयति।इदंचैयदेति।।प्रकाशानुरोधेनेत्यपिबोध्यंमयइतियतइत्यादिः।अत्रानुदेस।।अस्य
पेविधेयेसर्वेरपस्याहकत्वोगीकोरस्यादितिद्विवचनादविति भावः।अतएवहशइतितत्रनाहशाकारापत्तेरविषयइत्यर्थः।
प्रतिपादितेचेत्तदिकोयणचीत्यत्रअचोर्द्वीत्यादाविवकृतादेर्मीप्यत्वेनाचसंधिरित्ययुक्तमितिध्वनयन्नाहइतिस्वरेति।।।
।। ।।इत्यचांसंधिद्वयंसमाप्तं।। ।।अथो।।मूलेसोत्रमिति।तृतीयादिक्षिति सूत्रस्तमित्यर्थः।।सुप्तविभक्तिकंपदंसर्वत्रभि

१६६ न्नमित्यपरे साकल्यं तत्र योगः सच यदि स्पृक्तकभवनक्रियायां तर्हि तयोः पुत्रस्येवार्थसंबंधापत्तावार्थस्यानित्यापत्त्यानिवन्याप
त्तिरत आह ॥ साकल्यमिति ॥ तस्माच्छसो न इत्यादिनिर्दिष्टात्सूत्रेण सह स्थूलो दृश्यत इत्यादाविवार्थप्रधानक्रियान्वयित्वं स्यात्तदिति
भावः ॥ योगक्रियायामिति ॥ तद्वाच्ययोगनरूपक्रियायामित्यर्थः ॥ नन्वेवं तत्र करणत्वेन हेतुत्वेन वान्वयोऽस्त्विति वाच्यं ॥ धनेन
च स्त्रीपुरुषयोर्योग इत्यादाविव निरूपकत्वादिनान्वयस्यान्वयापत्तेः यदि तु स्त्रिया सह पुरुषस्य योग इत्यादाविव तस्यैवार्थत
स्तात्वं तर्हि सहयुक्त इत्यस्यैव विषय इति भावः योगस्यव्यवहितेऽपि सत्वादाह ॥ संयोग इति ॥ अत्र बीजमाह सत्याभीम इति वन्निर्देश
इति ॥ अखंडत्वेन विनापि प्रत्ययस्य प्राप्तेरिति भावः ॥ अव्यवहितेति ॥ सूक्तेरिति भावः उत्तरसूत्रलक्ष्यमाह कद्वित्ति ॥ अनादित्येति ॥
अनंत्यस्य भवेत्पूर्वो ह्यंतस्य परतो यदि तत्र मध्ये यमति एत्सवर्णः पूर्ववर्णयोरिति नारदीयशिक्षादिपर्यालोचनयेति भावः दृष्टा
तमाह ॥ परेतित इत्यर्थः ॥ क्रमेणैवोपेति ॥ उपस्थितक्रमत्यागे मानाभावादिति भावः ॥ योगाभावादिति ॥ वर्णांतरस्योभयोः स्थानेज
भो इत्यनेन विधानात् ॥ स्थानिवत्वं तु न ॥ अल्विधित्वादिति भावः ॥ नन्वित्वमिति ॥ शिक्षोक्तपरिगणनासंगत्यापत्तेरत्राववनङ्क्त्वित्या
दिसिद्धिरिति भावः ॥ ननु तस्या इत्यनेन पूर्वोक्तपरिभाषापरामर्शेन तदनुपस्थितौ चितमित्यादौ दोषः एवं चेत्स्मृतेरित्यर्थस्तु न युक्ति
सहानन्याह ॥ पूर्वत्वांशेति ॥ तस्याश्चोक्तार्थकस्य तस्या इत्यस्यावयवषष्ठ्यंतत्वेनावयवाकांक्षायामस्य लक्षणे येतदर्थलाभः सचरा
कारटवर्गांश एवेति नागन्स्तुः ज्ञापकस्य योगापेक्षत्वात् ॥ अव्यवधानांशोपस्थितिस्त्वस्येव ततद्बाधकस्य नेमानाभावात् तत्फलमा
त्वेनेति यथोक्तस्तु सतोऽनुपपत्तिः स्पष्टैव ॥ एतेन एवं सत्याप्रवृत्तौ चितमित्यादौ दोषः तावदस्ति बाधे शकारटवर्गांशे एव बा

बाधाप्रवृत्ते [illegible] इत्यादेरसाधनापत्तिरिति जगन्नाथोक्तस्याप्यंशाभावे याचत इत्यादावतिप्रसंगापत्त्या मूलं चैतत्समितिरत्नाकरोक्तं वि
शेष्यमत एव सर्वस्यैव नदंशविशेषणानुपस्थितिरिति मंदोक्तं चापास्तं ॥ उक्तहेतोर्विभिन्नविभक्तिकत्वेन विशेषणविशेष्यभावाभावात्
॥ अत्वमिति ॥ निजस्यापवादस्तु तापवादत्वादिति भावः ॥ तद्व्यपैमिति ॥ षरूपव्यावर्त्यभावेन टोरितिवपैमित्यर्थः एतेन [illegible] टोः किमि
तिप्रश्नस्य परमनुलस्य स्याशयो वर्णितः उत्तराशयमाह ॥ पत्वेति नास्य स्या ॥ न चैवमपि स्यानिवुध्यास्यादिवा चं देवदत्तेहन्त
स्तन्यायेन तदभावादिति भावः ॥ पाठादिति ॥ प्रकाशोप्येवं ॥ तद्धश्रवणाननुभवादाह ॥ श्रवैनेति ॥ लोपस्तु वैकल्पिकत्वान्नेति भा
वः ॥ तत्रान्तल्पस्तुतिकमतुपितात्पर्ये ॥ दृश्यक्षेपेण समाधत्ते ॥ अत एव शाकल्यमित्यग्रे इति केचित्तन्नम्लेमामित्यादावतिप्रसंगादिति
पाठमभिप्रेत्याह ॥ यत्र तस्य इतिवत्त्वेन तदुपस्थैवासिद्धेरिति खंडनहेतुं खंडयति ॥ इतीति ॥ परेति ॥ यतइत्यादि ॥ तच्छ्राभइति
तेषां चलजातीयपदकल्पनाननुतदनुवृत्तेरिति भावः ॥ [illegible]मेवेति ॥ पुनर्वीत्योपस्थितेः परित्यज्येति न्यायेनेति भावः ॥ अंशास्यात्त
रेति ॥ एवं च ह्मा परिलक्षितस्य निशेषः अत एव एवस्यान्यस्यान्वयः ॥ अन्यपात्तच्च सावर्ण्ये वेति ॥ भावेरेति ॥ तत्र नु त्प्रभषस्पंतपरप
कपदमेवमपि तदृह्य सार्थकमिति तत्त्वबोध्य [illegible] नतु सस्य एवं सवर्णस्तत्सस्य ह्नसो ह्नसीति लोपे एकत्वं तदभावे चितमन
चीति वृत्तिग्रंथः ॥ उक्तो द्योग इति भाष्योदाहरणात् सवर्णनियामकत्वस्य महाप्राणत्व घटितत्वात् तस्य स्यानंगीकारात् ॥ अन्ये
तु ज्ञापकं विशेषापत्तिमिति मत्सो ॥ तरीत्यासस्य पत्तस्यासिद्धत्वात् चरत्वेनेति ॥ द्विरूपमा [illegible] न चैतत्प्रामाणिकं चयो द्वितीया
इति पदे प्यमुतेर वर्णसत्वात् इति माधवरूपदत्तप्रकाशाद्युक्तत्वेन कल्पमतिरभस्यमतस्तस्य सामान्यपरत्वाद्ययेनत्रि

तयस्साधारणं तत्र हेतुमाह चयोऽभावादिति। आद्यपदेमडीत्यातस्येवाभावादसिद्धत्वाच्च तदभावादित्यर्थः। अन्येत्विति। यद्वाप्यस्ये
वसत्वादसिद्धत्वेपि सस्यत्वाच्चतदभावादित्यर्थः परद्वयेप्युद्दृष्टसुत्वेस्यासिद्धत्वेन तदभावादित्यर्थः अतएव चयो द्वितीयाऽत्यस्य
भाष्येनादिनात्यत्र पाठेन तत्वस्यासिद्धत्वादिति तत्र भाष्यानान हेतूक्तिः संगच्छते। यद्यपि तु तदभावः स्पष्ट एव नितत्रो क्तत्वपु
हेतितिषामाकूतं। भाष्यमतेप्यस्य चत्वेन चयः सत्वात्तदाशयकोयं ग्रंथ इति भ्रमं निराकर्तुं भाष्यरीत्याप्यस्यासिद्धत्वेन चत्वं
भवत्येवात एवोक्तभाष्यप्रयोगसंगतिः मूलादित्युभाचामनुरोधेनेति सिद्धांतं आद्यतृतीययोः चयोऽभावे हेतुं च स्वाचयि
तुमाह। दीर्घादिति। एतेन तत्र पूर्वसवर्णतकारस्यासिद्धत्वे परित्वाभावो वा हेतुः स चायुक्तः ऽदस्तकारस्यैव पूर्वसवर्ण
तकारस्य झरो झरीति लोप इति द्वियं रूपमिति तदाशयात् इति खंडनस्तुत्तिः परास्ता ऽउक्तयुक्तेः योगविभाग स्याप्रमा
णत्वात्तेनानसिद्धत्वमित्यादितदुक्तिस्तुचिंत्यैव। भाष्यसमते इति एतेन तत्र तत्पापाठे लेखकप्रमाद इति मंदः प्रत्युक्तः
अतएवाद्यद्वितीयपदयोरस्तदतिशये हेतुमाहेति। तयोस्यपरत्वादिति भावः अधेति। यद्रैमलोक्तदोषोपपत्तयेत
दत्तप्रक्रियां पूरयति। तत इति। जश्त्वाप्रवृत्तिरिति। एवं च तदुपन्यासः प्रसादस्य निष्फल इति भावः एतेन जश्त्वमपि तिद्वी
सिध्यादस्येव तु जश्त्वे विशेषादिति प्रकाशोक्तं तद्दूषणमपास्तं उक्तयुक्तेः तद् ध्वनयन्नाह केन तेन चेति। तमानमिति।
निरवकाशत्वरूपबाधाभावात् एवं चासिद्धत्वादिति प्रकाशवत्त्वाद्येऽपवादत्वादित्ययुक्तं। अतएव मान्यैर्वस्तुतस्तु
चर्त्वासिध्यात् उपन्यास एव प्राक्युक्तः चर्त्वे वैयर्थ्यं तत्कारीत्यानेति व्याख्यातं मंदनापि तदेवानुसृतमिति भावः

भूतनेति। तद्भ्रान्तियोग्य चारितार्थ्यस्येत न्यायबीजत्वस्योक्तत्वादिति भावः इतेरित्येकवचनेन प्रकाशोक्तरत्रैतानानाविशेषाऽन्यस्य
वेनदनुवाद एवेति सूचितं तयोरेकविषयकत्वस्योक्तत्वादेवाह एतदेवेति। तत्काऽऽवश्यं प्राप्तिः पूर्वकमुक्तं बीजमेवेत्यर्थः अपि द्वित्वे
समुच्चायकः वचनोत्तरमिति। तस्य एवोपास्थितनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वादिति भावः। येषा इति। द्वितोत्तरं दिग्पादेशस्य चारितार्थ्ये
न तेन तस्याबाधइत्येवं रूपाऽऽत्यर्थः असंभव एवेति। विरोधस्यतद्बीजत्वादिति भावः। वार्त्तिकेति। भाष्यद्वतादर्शितत्वान्न तन्मतस्य
तत्त्वसिध्युपयोगित्वमिति भावः प्रागुक्तसिद्धांता विरोधायफलितपरिभाषांगीकारं व्युदस्य फलितांतरमाह वेवं चेदृश इति। अस्या
विसर्गापत्तौ चपदं तरसंबंधासंबंधाभ्यां विसरणरूपविषयेऽत्यर्थः एवं न पदसंस्कारपरव्यावृत्तिः इष्टापत्तिरिति। तावतापिसा
चोक्त्यसंगतेरिति भावः सविसर्गमपीति आदेविसर्गस्तनास्तिऽतसंबंधइति भावः अपिस्त्वत्यदोक्तसरे फरूपसमुच्चायकः अ
न्येतु आहुरिति सूचितास्त्वचिद्बीजं तु तत्याप्ययोगानभिधानेन तत्र तदनाश्रयणौचित्यमिति। नन्वर्थपरत्वेयपास्व्यामित्युचित
शब्दपरत्वे त्विष्टासिद्धिरत आह। खांतैकदेशेनेति तयोर्भेदविवक्षायां तदनुकरणेनेत्यर्थः तथा च तद्युक्तस्सत्रभवतोरिति मूलार्थः
ननु न पंचमीनिर्देशस्य परत्वे वैपरीत्यात् प्रधानीभूतागमित्वाश्रयबोधकशब्दयामध्ये इत्यतः सीत्यस्यपरत्वं च किंचित्करं वै
परीत्यापादकं च आगमसंनिहितत्वादित्यर्थः तु न तदुक्तिस्वारस्यमत आह। तस्मिन्निति तीति परिभाषाणां कार्यकालपदेऽपि पाठत्वात
परत्वमस्तीति विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिर्निर्बाधैवेति भावः। तथा च परत्वादिति न परिभाषांतर्गतं किंतु प्रकृताभिप्रायमिति बोध्यस्य
एं चेदमनत्र। अन्यत्र चारितार्थ्यस्पष्टमुपेत्य विरोधं तद्बीजमुपपादयति ङकारादिति। अथेश इति सतीति शेषः अनुतत्त्वात्। साम

१६२ मीसत्वाच्च॥ एतेनङात्परः सेपरे पूर्वपदस्येति वाक्यार्थेउभयानुग्रहाय सपरादिरेव सस्येत्यादि तु फलितार्थ इत्यपास्तं। विधेयस्या
विद्यमानत्वेन तद्विशेषणत्वायोगात्। परस्येत्यादेः षष्ठ्यंतस्यैव क्रमेण परिभाषाभ्यामुपस्थानेन तयान्वयासंभवाच्च॥ असंभवेति॥ कार्यित्वनिमि
त्तत्वयोर्युगपदसंभवेत्यर्थः पर्यायस्तु न स्यात् व्याप्तेः। एतेन ङात्परस्य सेपूर्वस्येत्यर्थेऽवरूत्सरूरिति लक्ष्यसंभवात् विरोधाभावेन कथं ते
न व्यवस्थेत्यपास्तं। उक्तरीत्या तस्यालक्ष्यत्वात्॥ व्यवस्थेतीति। परप्रवृत्त्या पूर्वाप्रवृत्तिरिति भावः अत एव तस्यागमसन्निहितत्वं। अ
न्यथा धुङ्ः सीतिवदेत्। संदेहस्तूभयत्रापि तुल्य इति बोध्यं॥ निर्णय इति। तत्त्वं वत्याफलित इति भावः एतेन षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षस्य दूषितत्वा
त्कथमिदमित्यपास्तं॥ अत एवोपस्थितेत्युक्तं। उभयत्र। एवं च तत्कार्यापस्थित्या तन्निर्देशस्य प्राबल्यस्य सिद्धमिति बोध्यं॥ तथोपरत्वा
श्रयणेवीजं ध्वनयितुमाह। स्पष्टं चेदमिति॥ मूलायुक्तमित्यर्थः अत एव सूत्रपाठापेक्षयापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमिति तत्त्वकैयटः ननु
सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्रयोगापत्तिरत आह॥ षष्ठ्या इति॥ न्यायेन तथा योगीकारे स्पष्टार्थमित्यादिः इत्यर्थ इति। इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः नन्वे
सविवक्षितार्थत्वेन षष्ठ्या बाधनार्थ इति भावः अत एवेति। तदसिद्धात स्यतयाभावादेवेत्यर्थः साध्यपरामर्शेऽन्वयासंभवादाह चेयेति॥ एतेन
योगविभागादनेसिद्धत्वेन पक्षे द्वितीयोपि। एतेन धुङ्भावपक्षेऽस्यठानापत्तिः प्रकाशस्त्वसिद्धांतितेतड्पक्षे प्यापत्तिश्च मनोरमोक्तऽपास्ते
ति हरदत्तप्रकाशशायकर्णिकखंडनस्य दृक्तिः परास्ता। ङ्ः स्येत्यत्र दोषोक्तेः। धुकङ् इति। एवं च विधेयस्य प्रागुक्त्या सानिध्या च्छ्ङ् स्येवा
गमित्वं एतेनङः सिधुगिति दंप्यक्तमपास्तमिति भावः तदाह। सप्तमीति। ननु तावतापि न्यायप्राप्तिः कृतो नेत्यत आह इहेति॥ उक्तहेतोः
प्रथमोपात्तत्वेपि तस्यात्यागइति भावः नन्वेवमपि शक्तताव छेदकानुपूर्वीभेदात्संख्यावोधानापत्तिरत आह। परमेति। एतेन प्रकृष
भेदाभ्युपगमे निवेचित्र्यं तत्तात्पयावश्यकमिति न दोषो चेति समाधिरयुक्तस्तस्य कल्पितत्वेनानुपयोगादिरस्त्चिंता अपदेपि दर्शनात्सं २२

कितामावेन तत्र घुङाघभावाच्चनावग्रहे दोष इति भावः मूलेष्टतेति॥ घुङ् इत्यादिः अत एवेति। छुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः अत्र
मान्याः चयोर्द्वितीय इत्यस्याप्रातिशाख्यानुरोधेन वेदे ऽपदांते एव प्रवृत्तिरिति लसंतेस्फुटे एवं च लौकवेदयोरैक्यार्थे लोके पि व्य
स्थित विभाषाया पदांते द्वितीयादेशोनेति वादिनां मते नेदं प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तदपेक्षयैव द्वितीयत्वस्य सत्वाच्च द्विती
यपदेनैवाद्देपात्प्रथमस्यस्थाने चेत्यर्थे प्रथमपदमन्यस्यानिकमप्रथमव्यावृत्त्यर्थमिति तत्त्वख्यातारः एतेनतुङितिन्यासे
पापादकपरग्रंथविरोध इत्यपास्तमिति। एवं च प्रातिशाख्यैकवाक्यता। अत एव द्वितीयस्यापि प्रसंगाच्चेहसनलत इति दंप्युक्ति
स्तस्यापि पक्षे प्रसंगाच्चिंत्यमुक्तमिति रत्नाकरोक्तिश्चिंत्येति बोध्यं अत्रास्मचिर्भाष्येकान्यता साम प्रामाण्यमेकवाक्यता नोचितेत्य
चेति मूलमप्युक्तमेवेति वादिनां मते नेत्यनेन सूचितं। अन्ये तु तुकः पूर्वांतत्वेन तस्यानिकछुत्वनिषेधाप्राप्त्या छुत्वे पूर्वस्य च त्वेय
चेति मूलमप्युक्तमेवेति वादिनां मते नेत्यनेन सूचितं। अन्ये तु तुकः पूर्वांतत्वेन तस्यानिक छुत्वनिषेधाप्राप्त्या छुत्वे पूर्वस्य चत्वे य
वयं श्रूयेत तस्य यस्तु ना छुत्वदृष्ट्या असिद्धत्वात्॥ न च वृद्धोत्तरं रापत्तिः अत एव परग्रंथसंगतिरिति वाच्यं। कृष्मादयमिति
प्रातिशाख्यैकवाक्यतयाऽपदांते एव तत्प्रवृत्त्यापरोक्तेर्द्वितीयोः पदांतत्वापदांतत्वक्लृप्तप्रवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां तदापत्तिरदसंगत्यो
रभावात् तस्य भाष्येवक्तोचशशः खुदुरं प्रत्यङ् स्वच्चमसुपन् शतक्रतुः पूसरत्वं चिरफुसोगोगतीति॥ ककसामान्यो विरह
संध्वाद्यतत्सवितुर्वर्णामहे अपष्कर्ष इति चोदाहरणमत्युदाहरणानुक्तानि न च सत्यङ् स्वैसमसुपन् इति तद्भाष्योदाहरणा
संगतिः प्राङ् स्वषष्ठइत्यावसिद्धिस्तत्रतद्वेष्वासंगतिरेवेति वाच्यं तत्रापदांतभाजमित्यस्याचत्वेभाजमित्यर्थोपलब्धक
लेनादि [redacted] मात्रे चयोर्द्वितीया इति दृष्ट्या चत्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवाद इति यावत्पदांते प्रायोजन्मप्रवृत्त्या विनाचत्वेचयो

लाभात्॥ अत्र तु लुप्ते तेन जश्त्वमसिद्धत्वात् चर्त्वे तेन तत्सामर्थ्यादेव न॥ एवं च माङ् खषष्ट इत्यादौ द्वितीयो युक्त एव कुमादिनोनन्त्यम्
त्वसिद्धत्वेन तदप्राप्तिवत् चर्त्वस्य वार्त्तिके द्रष्टव्या ऽसिद्धत्वेनाभावात् न चैवमपि वप्सा अप्सुरसा इति भाष्योक्ते वार्त्तिके लत्त्वासं
गतिर्मत द्वयेपि॥ अपरवत्सत्तरलिर्विद्दः स्तुहत्यणादावुक्तत्वेन पतयोश्च त्वान्निष्पन्नत्वादिति वाच्यं॥ भाष्यप्रामाण्यान्नन्त्र एव तत्
प्साधातोरसिरद्दः नलोपश्च पतेः स आदेश इति व्युत्पत्तेरिष्टत्वात् तत्राचस्य पष्टं निरुक्ते तद्भाष्ये च॥ उणादेर्भाष्यविरुद्धस्य वकारे
उपलंभेप्यप्रामाणिकत्वाच्च॥ वस्तुतः पाणिनिसंमता व्युत्पत्तिपरस्यैव भाष्याभिमतत्वेनादोषाच्च एवं च प्रातिशाख्येक वाक्यतायो
उपलंभेप्यप्रामाणिकत्वाच्च॥ वस्तुतः पाणिनिसंमतव्युत्पत्तिपरस्यैव भाष्याभिमतत्वेनादोषाच्च एवं च प्रातिशाख्यैकवाक्यतायो
नदोषलेशः अत एवेत्यादिमूलं तु अपदांतभाजमित्यस्य मूलोक्तयथाश्रुतार्थैकवाक्यताशयेनेत्याहुः मम तु प्रतिभाति नास्य तद्
कवाक्यतायुक्ता समाख्याबलेन तस्य तत्र छंदोमात्रविषयत्वात् अस्य साधारणत्वात् सिद्धिस्थित्यादौ तु चर्त्वासिद्ध्याप्राप्तिरेव न अत
एव तथा व्युत्पत्तावपि अकसरा भाष्योक्तत छन्दस्य संगतिः एवं च सकललोकवेदसाधारणेस्यास्य पदांते ऽपदांते च प्रवृत्तिसूचिता
अत एवैतैत्तिरीयप्रातिशाख्ये प्रथम ऊष्मपरो द्वितीय इति प्रथमः स्पर्शः तत्परः स्ववर्गीयद्वितीयमापद्यत इति तदर्थः विरपृशिन्न
दापयंतयृषोऽश्यमवत् अप्सङ् खसो मो अतिदुत्तं तत्र प्सवितुरित्यादितया सर्वसंमतशिक्षाव्यासशिक्षाच पदांतस्यापदांतस्य
सवयोः परभूतयोः प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदांतस्य शोत्तरे इति॥ ऊष्मोत्तरे द्वितीयः स्यादादिशः प्रथमस्यात्वितु च॥ शपरतोऽपदांतस्य
तस्य द्वितीयो भवतीत्यर्थः अत एवावोष्येतंत छयोरित्यादौ हकारः प्रथमादूर्ध्वं तत्स्थानं च चतुर्थकं॥ स्पर्श पूर्वः शकारश्छकारं
स्याप्नोति लोत्तरः इति हशयोः छयोर्विधानात्तदन्य ऊष्मा ऊष्मोत्तरे इत्यत्र गृह्यत इति तद्भाष्ये व्याख्यातम्॥ शिष्टं स्पष्टं तत्र तत्
स्थानं प्रथमस्समानस्थानेकस्य पूर्व इति बहुव्रीहिरेवं लोत्तर इत्यविलंतश्चेत्यस्य लपरकस्तकारो लकारमेति चेत्यर्थः यद्योर्हितं

तज्जनमूतत्रतस्यरापरस्योदाहरणमुक्तमेव स खषपरस्यापदांतस्यापि॥ तस्यापदांतस्य तु इस्मए पुरुषेति॥ अपरः ऽस्युधनुदत्तामित्यादिवो
ध्यं॥ एकवाक्यत्वे तु विरप्शिन्नन्यः खदुघमित्याद्यन्येषामप्युक्तानां वार्त्तिके नास्ति व्यापत्तिः पदांतत्वादिनालपतावधिदकानाक्रांतत्वा
दहशापत्तिस्तु उक्तरीत्या कर्त्तुमशक्या॥ एवं च मतद्वयमप्ययुक्तं तत्सवितुरित्यादौ तु दस्पतेतस्य तेन पेच लते द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यंजनयोः
पूर्व इति प्रातिशाख्येन द्वित्वापवादेन व्यंजनपरयोर्द्वितीयचतुर्थयोः स्पर्शयोः परतः स्पर्शसमानवर्गीयः पूर्वः प्रथमस्तृतीयो वा यथा
क्रममागमो भवतीत्यर्थके न प्रातः पूर्वैतो बोध्यः अत एव स्वरपूर्वैश्यात् [redacted] द्वित्वं व्यंजनं व्यंजनोत्तरे इत्यादि द्वित्वप्रकरणं संद्वित्वस्य
व्यंजनेयन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितं॥ द्वितीयचतुर्थयोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्विति व्यासशिक्षासंगच्छते॥ द्वितीयेतिसुसम्यंतंदरं
पंवेदेश्वलोकेपि वर्णद्वित्वस्य द्विष्प्रयोगत्वेन लस्यैकेन दस्य द्वित्वं तस्य चर्त्वेप्या घस्याचर्त्वमिति इत्थं घटितरूपप्रमादे चेत्वेतु द्वित्वरूपमि
तिफलविशेषेण पूर्वेत्वासिद्धीयमिति प्रास्यादस्य चर्त्वे तस्य द्वित्वेन द्वित्वसिद्धौ द्वितीयस्य च योद्वितीया इति दुर्वारत्वात्॥ न च तत्र तस्या
सिद्धत्वेप्रागुक्तरीत्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये पूर्वत्रेत्यपि तदर्थांगीकारेण तत्प्रवृत्तेः अत एव सर्वेषां वलेद्रूणपस्य लेशोनैत्तिरी
यकेनस्यत्रोभवेत्काठकेन चेदिति व्यासशिक्षाशिक्षासमुच्चयोक्तिः शपूर्वस्य नकारस्य जकारस्तैत्तिरीयके इति सर्वसंमतशिक्षे
त्तिरीयसंगच्छते अन्यथा तैत्तिरीयक इत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥ एवं चोदरेणाशिश्वाप्रामाणाप्रध्योता कृतं प्राश्वोभात्या कृस्वगा कृत्यैप्रा
तीत्यादौ शनयोगेशादिति सूत्रेणाधेन चुपंचम एव साधुः विघ्नः प्रश्न इत्यादौ लोके ब्रह्मचारिणी प्रश्नीन्द्रोच्य किं प्रथमा ऽस
वंचतीत्यादौ शनयोगेशादिति सत्रेणाधेन चुपंचम एव साधुः॥ एवं च सांहितिकवर्णक्रमबोधनं तेन क्रियत इत्यत्रापि तात्सिद्धि
त्रिमश्चा इति सकलं भद्रमस्तु तेइत्यादौ काठके च न तद्दिहन॥

निष्प्रत्युहेचिता च चर्चीसिध्यान द्वितीयइत्यादिग्रंथास्तु अद्वित्वप्रयोगाशयकाः स्पष्टाएवेति न तद्विरोधः एवंचैतत्प्रकरणस्था
हलंतस्यावत्र अद्वित्वप्रयोगाशयिकात देकवाक्यतयाशयिका च जीर्णोक्तिरयुक्तैवेति मूलं सम्यगेवात्रत्ये अग्रिममपि मूलं युक्तं
द्वित्वमत्रैमेण प्रशमा प्याशयेन परिभाष्याप्रवृत्तेः स्रूपपादत्वात् यदितु प्रकाशग्रंथो पि द्विरुः सद्वित्वप्रयोगाशयेन योज्य
इत्युच्यतेत र्हिस्तुतथा मूलंतुसर्वथा सवैद्विरुमयुक्तमेव एतेन परसवर्णासिध्याशरः खयइतितद्वित्वेन द्वात्रिंशत् तस्यद्वित्वाकरणा
त्सर्वत्रासिद्धमितिना द्वित्वभाग्येवतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात् एतेन सस्यशरः खयइति द्वित्वे द्वात्रिंशदिति मूलमपास्तम् चर्चासिध्यारव
यःपरत्वाभावात् वस्तुतोंतरंगपरिभाषया निर्वाहे साव्यर्थैवेति स्पष्टं क्वेयट एवंचात्रत्ये ऽनुस्वारयोर्द्वित्वे चत्वेपरसवर्णयोः स
तीदंमासिद्धं बहिरंगमित्यस्याप्राप्त्या पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वस्य चत्वेनिर्बाधत्वात् अतएव चत्तिकृतासवर्णग्रहणसामर्थ्या
त्त्ङोग्धाइत्यादिसिद्धिं मत्वा तत्राहतमितिरत्नाकरोक्तमपास्तम् उक्तयुक्तेः त्रैपादिकतदप्राप्तेः सर्वपदस्थान्यपासाप्येकस्य
भाष्योक्तेः परिभाषार्थाज्ञाना चेतिदिक् नन्वेवमप्यतएवेत्यादि मूलानिर्वाहस्तदवस्थएवेति चेत्शृणु अतएवेत्यस्यानोपी
तिव्याख्यानेनापेवक्ष्यमाणदोषसमुच्चायकत्वेन नोत्तरग्रंथविरोधः यद्यपाणिन्याशयवर्णने सुबन्तैसोपिदोषसंभवेन तस्यैव
दोषस्यसमुपस्थितत्वेन चात एवेति यथाश्रुतमेव अग्रेतस्यासंभवेन तथोक्तं एवंचात्रत्यं मूलं निर्दुष्टमेवेत्यत्रत्यशब्देदृशो
खरोहलंतस्यशाब्दरत्नप्रायुक्ततत्रत्यमूलानुयायी अतएव आद्येत्यन्यत्र विस्तर इत्यत्यो च मूलकृता चास्यार्थस्य सूच
नादित्युक्तो अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारार्थः यद्वा शुत्वनिषेधतुगकरणहेतुत्वान्ययोगव्यवच्छेदः सइति कश्चित् वस्तुतस्तु

धरः धरादित्वमित्याशयको विच्छिन्नप्रकाशग्रंथानुवादः तत्र नीरद्विरन्यायेन त्यागांगीकारयोः सत्वेपि म[illegible]त्वात् कुरित्यतए
वेत्यतः प्राक्पठितं मूलं कृता लेखक प्रमादात्तु अग्रे पठ्यते एवंच न कोपि दोष इति बोध्यम् तस्मादेकवाक्यतायुक्ता अ
तएव बहूक्तं दुरोखरासंगतिरिति तदेतत् ध्वनयन्नाह अतोतिरिति सादिरिति सकारजइत्याद्यभियुक्तोक्तेरिति भावः बो
ध्यमिति अथ [illegible] भावः आद्यरीत्या मूलयोजनेन तद्दस्याप्यपिनासमुच्चयः यद्वेति रीत्यायोजनेतुतदिदमपि वार्त्तिकसि
द्धमेव चरम रीतौतु तद्वयमपि तत्र दोषो बोध्य इति मान्यानांतावन्मात्रोद्धराय प्रयासो निष्फल एव अतएव नतदव्यवहितमि
दं मूलकृतोक्तमित्यलमिति यष्टिमिति तदर्थफलतो बोधयतीत्यर्थः अचरितार्थत्वे इति एवंचोभयनिर्देश इतिन्यायोवाच
निकत्वात्प्रवर्त्तते इति तात्पर्यमिति केचित् वस्तुतः शीतिच यस्य यस्य फलो बोधककार्येश इत्येवकार्यमित्यर्थः द्वितीयादेश
जवेलक्षणमितितुमागवद्भोध्यं ननु छांदसत्वादेवतत्र सिद्धे तद्वैयर्थ्यमत आह छांदसार्थमपीति उभयार्थत्वाद्याकरणस्यास्ये
तिभावः एवंचतथाशयेन तथोक्तं नतु लोके सद्भूतप्रयोगसूचनायेति तत्रापि फलसत्वात्तदर्थमत्यावश्यकं तदिति तात्पर्यं बहुशर
ति छंदस्यादिपदघटितत्त्वे तज्ज्ञकरणादित्यर्थः इत्यलमेवेति एवंच यत्तु वदंतीत्यादिना प्रकाशकृत्सिद्धांतानुवादस्तत्याज्यकमि
त्यादिदोषाविर्भावश्चायुक्तएवेति पादिकपरतयात दंत्यकथं चित्योजयोन्नखडनकृज्जगन्नाथादिः सुतरामयुक्त इतिभावः अ

ह्रस्वात्परस्मात्पदान्तवङमः परस्याचोङमुडिति नोक्तं। ह्रस्वेति। स च मन्त्या सत्या तदवयवएवेति भावः। टित्वेनाद्यन्तमत्या
सत्यालब्धं फलितं स्पष्टार्थमावृत्त्या आह ङम इति। अजादौ पद इति॥ आचीति पञ्चम्युतमेवापद इत्यनुवृत्त्या तद
दिविधिः अन्यथा पदस्येत्यस्यावृत्त्यासंबंधेपि सन्न स्यादिति भावः। सर्वादित्वमेवेति। एवेन प●रादित्वव्यावृत्तिः
एवं च परांशमात्रमावृत्तमिदमिति भावः। ननु नदमानन्दनौ दङ इत्यादौ ङमन्तपदसमुदितं तदवयवो ह्रस्वात्प
रो ङम् पूर्वपदान्तनकारस्तस्य परादित्वेनानादिपदपरत्वात्तदापत्तिः आधिक्यं ङन्तस्य अनुपस्थितिकं श्रुत्वेतेन
कर्मधारयः अन्त्येसुप्सुपेति पञ्चम्यं तेन समास इति चेन्नासिद्धान्तेपि दोषापत्तेः सत्वेन सर्वसमाधेयत्वात् अस्या
सत्तिन्यायाश्रयणेनेष्टसिद्धेरित्येवेति भावः। अन्त्यस्येति। तदनाश्रयणेनेदं नु इति। हि च स्याप्युपलक्षणं। वह्नु
निमित्तकत्वस्य तत्रस्य ह्रस्वादिति भावः। परादित्वमिति [redacted] दित्वेमेववाच्यमिति भावः। इदं चगो ङुङन्तरीत्या
रंगीकारे। तदनंगीकारे आह ह इतीति। अयं च मकारान्तत्वं ततः पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थः अ सर्वो
मवारणायाह। कार्येति॥ अभाव एवेति न तु कदापि प्रवृत्तिरित्यर्थः एतेनार्धमात्रालाघवेन हानगौरवस्फना
नौचित्यमतो हेऽचि ह्रस्वान्ङम इति न्यासे मात्रालाघवके तात्पर्यं प्रकाशयन्त इति खंडनहृत्प्रयासो निष्फलत्व
ति सूचितं। यदीत्यस्याच्यते इत्यत्रान्वयो न तु बोध्यते इत्यत्र एव च नात्रार्थेऽसिद्धान्तत्वभ्रमः कार्येतेति बोध्यं।
आदिःप्रसिद्धौ कार्यसमुदायके अयं भावः आगमा येन येन धर्मेणागच्छन्ते तेन्द्गुणीभूता गमानामपि तेन ग्रहणं

सयेन शब्देन गृह्यते तेनैतेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति चेतदर्थः प्रकृतसूत्रभाष्यमेवात्रार्थे मानमिति। इति हेतौ क्वचिदेतस्या
नैनेनेति यावत्। नकारागमेति। तस्यावयवत्वेत्यर्थः। नस्यापीति। आगमनस्यापीत्यर्थः। सादृश्यपर्यवसितेनेवाचनिका
वयवत्वेन वर्णस्यान्यवर्णः कथमवयव इति न शंक्यं। इयं च मुग्विधिसामर्थ्यादनित्या। तेन जहारेत्यादौ न दोषः। ननु तदव
र्णग्रहणे एवास्य प्रवृत्तिरिति तु न प्रकृतसूत्रे अपाने मुक्तस्त्वे च भाष्यतत्रसंचारितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टं। एतेनानेनन्या
येन समुदायस्य पदान्तत्वेपि केवलागमनस्य तत्त्वाभावेन तत्त्वं तु तस्याप्यस्य चेति अपास्तं। अनुवर्तनस्य पदस्येत्यस्य
मत्साभिमतविशेष्यत्वाभिप्रायेणाह तन्नेति। उक्तरीत्या पूर्वादित्वस्वीकारे मूलोक्तदोषाभावे सतीत्यर्थः। ह्रस्वादिति॥ प
दस्य विशेषणं माभून्याल्॥ एवं ङम इति॥ पदस्यान्तमपि। आवृत्तौ पद इत्यनुवर्तनौ चमानाभाव इति भावः। तथा सतीति। तस्य वि
शेष्यत्वांगीकारे सतीत्यर्थः। एतेन सान्निध्यात् ह्रस्वादिति ङम एव विशेषणमिति तर्हीत्यादि चिंत्यमित्यपास्तं। प्रागुक्त इति
॥मूलाशयवर्णनशंककोक्त इत्यर्थः। महदनिष्टमिति। अस्ति प्रत्यङ् ङ् इत्यादौ सुगणीश इत्यादावेवानिष्टं स्यादिष्टस्याले
नैव स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपमित्यर्थः। एवं च मूलहलि ह्रदुक्तमवश्यमंगीकार्यमिति भावः। सर्वमिति। शंकासमाधानावसरो
क्तमित्यर्थः। अनुस्नैव्यत्वादितीति। एतेन नलोपं प्रतिनुटोऽसिद्धत्वान्नु ह्रस्वादिति मूलोक्तं चिंत्यमिति खंडनकारोक्तमपास्तं॥
मकाशो लोपानुवादेनादोषात्तदेतद्ध्वनयन्न इतोग्रे इति भाव इत्यापन्नत्वाद्यन्तरसांकर्येन प्रतीयमानत्वादन्यथा फलिते
विहाय सिद्धं प्रकाशोद्यतन्वेनेति ध्वनयन्नाह॥ वस्तुत इति। एवेनोभयव्यावृत्तिः रोरित्यस्यैतत्प्रकरणविधेयस्यानिन इत्यर्थः। एतेनैवं
व्याख्याने लोपादिपरेऽनुनासिकादिकरणं तत्र चिंत्यमिति खंडनहृदुक्तिः परास्ता। सूत्रस्योदाहरणादानादाह द्रुतयोरिति। छांद

सम्प्रयोगासिध्यर्थमपिसूत्रादिप्रवृत्तेरितिभावः॥ननुतत्रपाठात्वनशब्दोदस्यासाधयांतरशीत्यापरयति॥यदिवित्यादिनि

१८३ मित्तकेइति॥तरस्थानिकेऽस्तुलौतुपरमबुधाविस्यत्रभष्भावापत्तिरतस्तयासादृश्यमविवक्षितं॥एवंननुदिभयत्तिस्यावर्तिःने

क्तिभष्भावविधाविवऽमुऽविभीतत्वेननिमित्ततास्तीतिभावः॥मनेतातिनिरनुस्वारानुकरणम्॥नन्वेवमपिऽमेतयत्यदमि

स्तुत्रयानिमित्तकोलोपदांततस्यप्रवेशेनेष्टसिद्धिः॥किंचप्रसज्यप्रतिषेधेनेष्टसिद्धिः॥तदाहिप्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरि

त्येवतेनग्रहीतेऽतएवतत्रनातिप्रसंगः॥अतएवनञ्द्वयाघटितवार्तिकैकवाक्यतात॥आह॥किंचेति॥आस्यार्थस्ययथालाभ

स्तथान्यत्रस्पष्टं॥एवेनप्रकृतत्सस्ववत्तस्यापिव्यावृत्तिरितिभावः॥सिद्धिरिति॥अन्यथातस्यतत्रनिमित्तत्वेननतत्वस्याऽनिष्टंस्य

प्रमेवेतिभावः॥अनादेरिति॥ह्रस्वात्परपदावयवऽमः परस्येत्यादिः॥एवेनकौमुधुक्तव्याख्यानव्यावृत्तिः॥किंचानुवृत्तस्यवेयधि

करणेनान्वयोपपत्तौविभक्तिविपरिणामेमानाभावात्॥गोरवाच्च॥अतएवलक्षणेत्यपिनकर्मणिद्वितीयेत्यादिनियमवै

यर्थ्यापत्तेश्च॥एवंचपदेइति॥अंतपदवत्पदाधिकारस्यविशेषणत्वेज्ञापकं॥अतएवनवापदाधिकारस्यविशेषयादिति

प्रकृतसूत्रभाष्यसंगच्छतेतदाह॥स्पष्टमिति॥तेनेति॥उत्तरपदत्वेचेतिवार्तिकोक्तेनेत्यर्थः॥आस्ताभित्यंगीकारे॥एतेनेश

ज्ञातापकारनाकरदंआद्यर्थंइत्याएवेतिसूचितं॥समःसुटीत्यस्यामानमितिप्रागुक्तेदानंच[illegible]मःसुटीत्येवसूत्रंचसमोऽन्य

वसुटपरस्यमस्याभावादितिवाच्यंपदलाघवाभावात्॥मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वाच्च॥मांतस्यपदस्यरोर्वरूपस्यवा

मस्यैवसुटिप्रत्याहारेरुःस्यादित्यर्थापत्तौसुपुमस्ततामोप्रतामइत्यादेरूत्वापत्तेश्चेतिदिक्॥यशकतेनचेतिग्रं॥ननुकमक

रणादयोलोठेलौर्येइत्यादावननुवृत्तिस्पष्टतयावोधयितुंतत्रपदेतेनस्यादतआह॥इदमिति॥दोषांतरस्यापीतिशेषः॥तदाह

मतीति॥अपिनाविधिपदसमुच्चयः॥इत्यर्थस्येति॥स्वस्त्रोपात्तविधेयसंबंधेनतेराकांक्षेणान्यत्रान्वयादितिभावः॥वाद्रवेव

दिति॥अनेनोभयत्रापीतिमूलेतत्रणेषः॥सूचितः॥सूचितमिति॥एतेनपूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तंतत्रार्थेऽतात्पर्यात्तस्याप्यत्रैवे

तात्पर्याच्चमूलेन्यूनतांपरिहरति॥विधीति॥एवमुभयत्रगमकसत्त्वाणिनेरूभयमपिमतमितिमूलतोलब्धंतत्रमतिर्यासकाश

मतापिरत्नाकरः॥विधित्वमेवयुक्तंसद्धिधिव्यापारमात्रेणाकांक्षाशांत्यालाघवात्॥अन्यथोक्तरीत्यातिगौरवमितिवार्तिकस्यक्षंद

स्यैवप्रवृत्तिरतस्तत्रछांदसत्वेनापिनिर्वाहः॥सुकरइतिनसर्वथातद्विरोधोऽतआह॥विभाषेति॥अस्यतत्रपाठेपिनछांदसत्वंतथ्य

योगस्योभयत्रप्रवृत्त्यादितिभावः॥दुर्वारेवेति॥एतदुप्रकरणइत्यर्थेकात्रेयग्रहणादितिभावः॥उत्तरत्रेवेति॥तत्स्येवतदार्थत्वात्॥अ

न्यथाएवमेवपठेत्॥नचविधिपदेपिएवंत्रेवपाठेऽग्रेपाठसामर्थ्यात्तत्रासक्तिरितिवाच्यंततोलाघवेनतत्पदस्येवयुक्तत्वादेम

वध्वनयितुमुचितमितिप्रागुक्तं॥एवंचागत्योक्तेगोरवांगीकारइतिभावः॥सूत्रद्वयेभाष्याभावादाह॥वृत्ताविति॥इतिन्यासेनेति॥नेवंव

मातोदीत्यत्राचितस्यैवानुवृत्त्याऽनिष्टापत्तिः॥इष्टापत्तिस्तुकर्तुमनर्हीतद्वेयथ्यापत्तेः॥महः॥इंइइत्यादेदीर्घादितिरुत्वेऽनेनेवतयोःसि

द्धत्वात्छंदस्यापाद्यमानरूपाभावात्यात्विकदोषाभावादितिवाच्यं॥छंदस्यापाद्यमानरूपाभावेनप्रयोगनैपत्येनचैवमापादयितुम

शक्यत्वात्॥अत्रानुस्वारयरोऽनुनासिकइतिन्यासोक्तेश्च॥समस्तोत्कावपिलस्यानुरोधेनेकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञयेष्टसिद्धेश्चाह॥

चिह्नस्वायामनुस्वारपाठस्तुछांदसत्वाध्ययनवोध्यः॥केचित्तुवेदेपिविकल्पस्येवावस्थित्यातत्सूत्रमेवन्याय्यं॥एवंचनत्वत्य

ऽकल्पनेतिलाघवमितिनशंकेचेत्याहुः॥एतेनवाग्रहणमावश्यकं॥अन्यथाऽनुनासिकात्परोऽनुस्वारःस्यात्स्वलोपयंचमां

मानाभावात्॥नचपरपदंव्यर्थंएवंइत्येनञ्चित्वत्वपर्थत्वेनचारितार्थ्यात्॥तस्मादित्युत्तरेत्यस्यतुनप्राप्तिरादेशविभावेवतत्प्रवृत्ते

१७४ रतएवपरस्येतिसार्थकम् किंचवक्ष्यंतस्योपस्थित्याऽनिष्टापत्तेःपक्षांशविकल्पोपस्थितौनुनगमकं॥एवंचवाग्रहणंस्पष्टार्थ
मितिमूलचिंत्यमितिरत्नाकरोक्तमपास्तं॥अवधारणार्थत्वेउत्तरग्रंथासंगतिर्व्यावर्त्याभावश्चात आह प्रसिद्धेविति॥ननु
मंडुकानुवृत्तौतस्यावसानेपिस्यात्।आद्येपानुवृत्त्योस्तुल्यत्वात् अतआह कदेशइति।तत्कसमाहातरएवेति॥ननुतत्रस
हिताधिकारादेवनतत्रसः अवसानसंज्ञयासंहितासंज्ञयावाधात्मकसंज्ञयापूर्वापरयोःसन्निकर्षएवतत्सत्वाच्चात
आह॥पूर्वेणेति।तमादायतयोःसन्निकर्षस्यसत्वात्संज्ञिभेदेनवाध्यबाधकभावायोगाच्चेतिभावः॥अतएवेति।गुरुशीत्यात
योःसमावेशस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः।पाठइति।अन्यपाऽस्तेभवद्रक्तिकतापत्तिःस्पष्टैवानचनेपुनतदधिकारःतोलीत्यादौमंडुकप्लु
स्यापत्तेःस्पष्टत्वेदेमत्रभाष्येपत्वाभावेमानमाह।अतएवेति॥इणउत्तरमपाठादेवेत्यर्थःतेतीत्यस्यसमानपरेतिशेषःदुर्वारमि
ति।नुमग्रहणंतुसुहिन्स्वित्याद्यावनिष्टसंपादनेनसफलंव्यर्थमेववास्यात्॥नत्वामथ्यादिभिर्मनार्थांतरकल्पनापेक्षयालिदमेवो
चितमितिभावः॥आदिशार्थइति।तथाचायययगबाधित्वाऽपंस्यात् अंत्येतुनआगतास्वृतिबद्दिकाजाघोःप्रथमाद्धिती।ययोगित्व
पंगीकारेणोभयतआश्रयणात्।किंचवृत्तेनव्यपदिष्टशितभावेनतदादित्वापिद्धितीयासाभावात्॥अश्विधिबाधाद्वाएवंन
तत्रयणितिकेचित् अन्यतुविसर्गानुस्वारयोरपरत्वेधिपिअप्रियेनव्यपदेशिवद्भावेनतदादित्वादिनाप्पमात्ताघोभावः
परमतलोक्तसिद्धांतव्याख्यानेप्यशाअपिचानत्सेबधित्वासाभःइंद्रानेत्यादौतुवैषम्यमितिनदोषःएवंचोभयत्रापियणेव
एवंसवर्णाम्यादिग्रंथोपिकाश्चिदित्यंतेकदेशिग्रंथातर्गतइत्याहुः॥अतएवेति।अस्यअनित्यत्वादेवेत्यर्थःस्थानमयत्नाभ्या।

मित्यादिभाष्यारत्नाकराद्युक्तिस्तुनयुक्तेतिभावः॥प्रत्नानरोतंइत्येतदृष्टांतस्यासिद्धत्वादाह।प्रतानंजरस्प्रशीतीति।अन्य
पाऽयोगवाहाविशेषायाआश्रयस्थानभागिनइतिशिरोकथानामग्रत्वेननकारापत्तिरितिभावः।कश्चिदिति॥कौस्तुभरीदि
त्यर्थः।तत्रनुमग्रहणस्यनुमविसर्जनीयेतिसूत्रेविसर्जनीयग्रहणस्येवप्रत्याख्यानात्तज्ज्ञापकत्वस्याभावाच्चभाष्यानु
क्तत्वाच्चास्यानित्यत्वमप्रमाणं।अभ्यासेचचैत्यादिसाहचर्यादप्यदंतेएवतत्प्रवृत्तिस्वीकाराच्चस्येन।एवमादिशब्दोव्यर्थ
एवेत्यरुचिरनेनतदाकस्यचा।अस्यपुनःप्रवृत्तौसन्यायइतिध्वनयनचनयोर्युगपत्क्रमेणवाप्रवृत्तौएकस्यैवविधान।
पत्तिदिइत्यस्यसंख्येयपरत्वेन।शब्दद्वयस्योच्चारणासाध्यत्वेनतस्यवुच्चारोकावरपकत्वेनपर इत्यादिपक्षाःकारकवि
भक्तित्वस्यन्याय्यत्वेनचोच्चारणेऽध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैवविधेयत्वादितिरीकानिरासार्थमाह।एकस्येति।एवंत्रा
सिद्धायत्वेन।शास्त्रयोःक्रमेणैवप्रवृत्तेरितिभावः।उच्चारणपदेनतत्रद्विप्रयोगपरःसूचितः।एकेन।अचोरहाभ्यामित्य
नेन।एवंत्रासिद्धायमितितुनफलाविशेषात्।परस्परभिन्नस्या।एवंस्येतियावत्।अन्येनयणोमयइत्यनेन।ध्वनितसि
द्धांतभूतवक्ष्यमाणरीत्यापिपरमतलसंगतेरातत्पयेति।तत्र।व्याख्यादर्शीकंसामानाधिकरण्यं।एतच्चेति।तस्यासांगत्वं